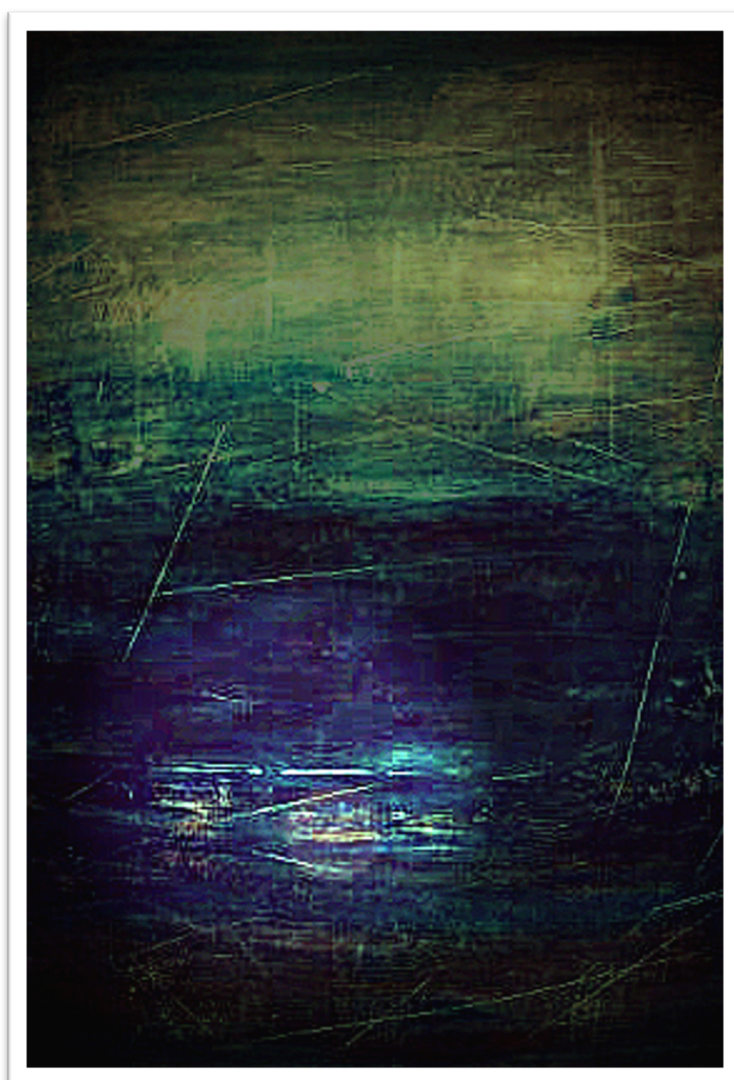




# Πέλοπας / Pelopas

ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ  
INTERDISCIPLINARY JOURNAL OF THE UNIVERSITY OF PELOPONNESE

Τόμος 4, τεύχος 2 / Volume 4, no 2  
Ιούνιος - Δεκέμβριος / June - December 2020  
ISSN 2529-1831 (Online)



ΤΡΙΠΟΛΗ / TRIPOLI

# Πέλοπας / Pelopas

ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ  
INTERDISCIPLINARY JOURNAL OF THE UNIVERSITY OF PELOPONNESE

Εξαμηνιαία Ηλεκτρονική Επιστημονική Έκδοση Ανοικτής Πρόσβασης

Τόμος 4, τεύχος 2 / Volume 4, no 2  
Ιούνιος - Δεκέμβριος / June - December 2020  
ISSN 2529-1831 (Online)

Ο **Πέλοπας / Pelopas** είναι ηλεκτρονικό περιοδικό ανοικτής πρόσβασης. Απευθύνεται σε όλα τα μέλη της ελληνικής Πανεπιστημιακής Κοινότητας και στοχεύει στη δημοσίευση (έπειτα από κρίση) πρωτότυπων άρθρων που άπτονται των θεματικών πεδίων των Ανθρωπιστικών, Κοινωνικών, Πολιτικών και Οικονομικών Επιστημών, των Επιστημών της Υγείας, του Πολυτεχνικού Κλάδου, της Γεωπονίας, της Τεχνολογίας και της Πληροφορικής.

**Εκδότης:** Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου  
**Editor:** Library and Information Center, University of the Peloponnese

## Επιστημονική - Συντακτική Επιτροπή (αλφαβητικά)

1. **Γιώργος Β. Ανδρειωμένος**, Αντιπρύτανης Διοικητικών Υποθέσεων, Καθηγητής ΤΦ
2. **Παναγιώτα Αντωνοπούλου**, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΤΟΔΑ
3. **Δημήτριος Βενιέρης**, Καθηγητής ΤΚΕΠ
4. **Σοφία Καπετανάκη**, Επίκουρη Καθηγήτρια ΤΦ
5. **Μαρίνα Κοτζαμάνη**, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΤΘΣ
6. **Κώστας Μαυρέας**, Καθηγητής ΤΔΕΟ
7. **Μιχαήλ Παρασκευάς**, Αναπληρωτής Καθηγητής ΤΗΜΜΥ
8. **Γιώργος Τσούλος**, Καθηγητής ΤΠΤ

## Συντονιστική Ομάδα

Ευγενία Χοροζίδου, Βιβλιοθηκονόμος, Δ/ση Υπηρεσίας Βιβλιοθήκης  
Κωνσταντίνος Λαφογιάννης, Βιβλιοθηκονόμος, Παράρτημα Βιβλιοθήκης Σπάρτης

**Καλλιτεχνική επιμέλεια εξωφύλλου:** Άση Δημητρουλοπούλου, Ε.Ε.Π. ΤΘΣ

**Επιμέλεια τεύχους:** Ευγενία Χοροζίδου, Βιβλιοθηκονόμος

**Τεχνικός Διαχειριστής:** Δημήτρης Δημητρακόπουλος, Τεχνικός - Κεντρική Βιβλιοθήκη

**Τυπογραφικές διορθώσεις:** Γιώργος Ανδρειωμένος, Καθηγητής ΤΦ

Οι απόψεις που εκφράζονται στα κείμενα του περιοδικού **Πέλοπας/Pelopas** αντιπροσωπεύουν αποκλειστικά τους συγγραφείς που τα υπογράφουν και δεν δεσμεύουν κατ' ουδέναν τρόπο τα μέλη της Επιστημονικής, Συντακτικής και Συντονιστικής επιτροπής ή κάποιο άλλο συλλογικό ακαδημαϊκό ή διοικητικό όργανο του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

© Τα πνευματικά δικαιώματα των δημοσιευμένων άρθρων ανήκουν στο περιοδικό. Η ακαδημαϊκή χρήση τους είναι ελεύθερη, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης. Απαγορεύεται η μερική ή/και ολική αναδημοσίευση κειμένων που δημοσιεύονται στο περιοδικό, χωρίς τη συγκατάθεση των Επιμελητών ή της Συντακτικής Επιτροπής και επιβάλλεται αναφορά στην πρώτη δημοσίευσή τους στο περιοδικό.

<http://library.uop.gr/magazine>



ψηφιακή **εΡΕΥΝΑ**  
Όλα είναι δυνατό  
Επιχειρησιακό Πρόγραμμα  
"Ψηφιακή Σύγκληση"

**Ευρωπαϊκή Ένωση**  
Ευρωπαϊκό Ταμείο  
Περιφερειακής Ανάπτυξης



Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

## ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

---

<b>Μήνυμα Συντακτικής - Επιστημονικής Επιτροπής</b>	<b>5</b>
---	----------

---

### Άρθρα

---

<b>Κοινόν θέμα, ο άνθρωπος: λογοτεχνία και επιστήμη στη σκέψη του Παύλου Νιρβάνα</b>	
--	--

ΓΡΗΓΟΡΟΠΟΥΛΟΥ Μαρίνα	7-15
----------------------	------

<b>Μειονοτικές ομάδες της Πόλης. Μια πολιτισμική διαδρομή στην ιστορία, την εκπαίδευση και την καθημερινή ζωή των Ρωμιών από το χθες στο σήμερα</b>	
---	--

ΑΡΓΥΡΙΑΔΗΣ Αλέξανδρος	16-27
-----------------------	-------

<b>Αποτελούν οι συλλογικές διαπραγματεύσεις στη δημόσια διοίκηση έναν παρωχημένο θεσμό;</b>	
---	--

ΝΑΣΙΟΣ Γεώργιος Αν.	28-44
---------------------	-------

<b>Η εισαγωγή της ρητορικής τέχνης στην ελληνική εκπαίδευση - Η πολιτική ρητορεία του 19<sup>ου</sup> αι.</b>	
---	--

ΣΟΛΑΡΗΣ Ιωάννης	45-56
-----------------	-------

<b>Πολιτισμική κριτική και καλλιτεχνική δημιουργία κατά την πανδημία COVID-19 στο Διαδίκτυο: η περίπτωση της Κύπρου</b>	
---	--

ΧΡΙΣΤΟΦΗ Χριστάκης	57-70
--------------------	-------

<b>Monodimensional Versus Multi-dimensional Interpretation of the Enlightenment / Panajotis Kondylis</b>	
--	--

PETRIDIS Raymond, STAFFORD Stephen (translation)	71-89
--	-------

<b>Επιδράσεις του Βασίλη Ρώτα στη σκέψη της Φωτίκας Πλαστουργού-Μπίστολα μέσα από το βιβλίο της, «Άνω Τελεία», Εκδόσεις Όστρια, Αθήνα 2017</b>	
--	--

ΔΑΜΟΥΛΗ Λίτσα	90-94
---------------	-------

---

*Μήνυμα Συντακτικής – Επιστημονικής Επιτροπής*

---

**Αγαπητές και αγαπητοί συνάδελφοι,**

Σας παρουσιάζουμε με ικανοποίηση το 2<sup>ο</sup> τεύχος του **τέταρτου τόμου** του «**Πέλοπα/Pelopas**», του ηλεκτρονικού διεπιστημονικού περιοδικού του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, το οποίο αναπτύσσεται στο πλαίσιο της Πράξης: «Ηλεκτρονικές Υπηρεσίες της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου».

Ο **Πέλοπας** είναι πολυσυλλεκτικό ηλεκτρονικό περιοδικό ανοικτής πρόσβασης και απευθύνεται σε όλα τα μέλη της Πανεπιστημιακής Κοινότητας. Στοχεύει στη δημοσίευση (έπειτα από κρίση) πρωτότυπων άρθρων που άπτονται των θεματικών πεδίων των Ανθρωπιστικών, Κοινωνικών, Πολιτικών και Οικονομικών Επιστημών, των Επιστημών της Υγείας, του Κλάδου των Μηχανικών, της Γεωπονίας, της Τεχνολογίας και της Πληροφορικής. Καταρχάς, το περιοδικό επιδιώκει την ανάδειξη θεμάτων που διερευνούν τα μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Παράλληλα, καλλιεργούνται ευρύτερα δίκτυα συνεργασίας σε ερευνητικό και επιστημονικό επίπεδο εντός και εκτός Πανεπιστημίου.

Η συχνότητα έκδοσης του περιοδικού είναι εξαμηνιαία ενώ προβλέπονται έκτακτα τεύχη με ειδική θεματολογία ή αφιερώματα. Κάθε τεύχος περιέχει έξι (6) έως δέκα (10) κύρια άρθρα, βιβλιοπαρουσιάσεις αλλά και ενημερώσεις για επιστημονικές εκδηλώσεις του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Σε ειδικές περιπτώσεις, η Επιτροπή αναθέτει σε διακεκριμένους επιστήμονες του ευρύτερου ακαδημαϊκού χώρου τη δημιουργία έκτακτων τευχών με ειδική θεματολογία ή/και τους προσκαλεί ως κριτές άρθρων που έχουν υποβληθεί προς δημοσίευση.

Στο πλαίσιο αυτό, σας προσκαλούμε να υποβάλλετε **ως τις 16 Απριλίου 2021** άρθρα και ανακοινώσεις σας για το **επόμενο τεύχος** του περιοδικού που θα εκδοθεί τον Ιούνιο του 2021.

Σας ευχαριστούμε για την υποστήριξη και συνεργασία.

Εκ μέρους της Συντακτικής-Επιστημονικής Επιτροπής

Ο Πρόεδρος της Επιτροπής Εποπτείας της ΒΙΚΕΠ

Δημήτρης Βενιέρης, Καθηγητής

---

Άρθρα

---



**«Κοινόν θέμα, ο άνθρωπος»:**

**Λογοτεχνία και επιστήμη στη σκέψη του Παύλου Νιρβάνα**

Μαρίνα Γρηγοροπούλου

Επίκουρη Καθηγήτρια Τμήματος Φιλολογίας Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

## Περίληψη

Το άρθρο αυτό συνίσταται στην προσέγγιση της δοκιμιακής γραφής του Παύλου Νιρβάνα (Πέτρου Αποστολίδη, 1866-1937) με έρεισμα τη σχέση λογοτεχνίας-επιστήμης και με γνώμονα το κοινό αντικείμενο έρευνάς τους: τον άνθρωπο. Στα δοκίμια του λογοτέχνη και ιατρού Νιρβάνα –και ιδίως στα Νοσήματα της προσωπικότητας (1893) και Επιστήμη και Τέχνη (1895)– λογοτεχνικές αναφορές (σε έργα και ήρωες) και επιστημονικές αντιλήψεις (της Ιατρικής και της Ψυχολογίας) λειτουργούν από κοινού απεικονίζοντας την ανθρώπινη συμπεριφορά σε φυσιολογικό και σε παθολογικό επίπεδο. Αντανακλώντας «την διατήρησιν του ατόμου, την διατήρησιν του είδους και την ανάπτυξιν της διανοίας», αυτές οι επιστημονικές συλλήψεις παραπέμπουν άλλοτε στη θεωρία της εξέλιξης και άλλοτε στην πειραματική ψυχολογία, ανάγονται στα κραταιά επιστημονικά παραδείγματα της Ευρώπης των τελών του 19<sup>ου</sup> αιώνα και συνδέονται με την περίφημη «επιστημονική κριτική» της λογοτεχνίας. Στα γραπτά του Έλληνα ακαδημαϊκού, λοιπόν, όχι μόνο εγγράφεται η διεθνής διαμάχη λογίων / λογοτεχνών και ιατρών / ψυχολόγων ως προς την πράξη της δημιουργίας, αλλά και καταγράφεται η προσωπική του θέση που υπεραμύνεται του κοινού δημιουργικού υποβάθρου λογοτεχνίας και επιστήμης· άλλωστε, οι δυο τους είναι «δίδυμα τέκνα κοινής μητρός, της Φιλοσοφίας, της παγκοσμίου επιστήμης, της οποίας αντικείμενο ήτο παν το υπάρχον: ο άνθρωπος, η φύσις, ο θεός»...

© 2020 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

**Λέξεις - κλειδιά:** Λογοτεχνία, επιστήμη, επιστημονική κριτική, Παύλος Νιρβάνας / Πέτρος Αποστολίδης

**Doi:**

## Abstract

*This article consists of the approach of the essay writing of Pavlos Nirvanas (Petros Apostolides, 1866-1937) based on the relationship between literature and science and based on their common object of research: man. In the essays of the writer and physician Nirvanas –and especially in Personality Diseases (1893) and Science and Art (1895)– literary references (to works and heroes) and scientific conceptions (of Medicine and Psychology) work together to depict human behavior at a normal and pathological level. Reflecting “the conservation of the individual, the conservation of the species and the development of the intellect”, these scientific conceptions sometimes refer to the theory of evolution and sometimes to experimental psychology, refer to the state scientific examples of late 19th century Europe and are associated with famous “scientific critique” of literature. In the writings of the Greek academic, therefore, is recorded not only the international controversy of scholars / writers and doctors / psychologists regarding the act of creation, but also his personal position which defends the common creative background of literature and science; they are “twin children of a common mother, of Philosophy, of world science, the object of which was everything: man, nature, god”...*

© 2020 Library and Information Center, The University of Peloponnese

**Keywords:** Literature, science, scientific criticism, Pavlos Nirvanas / Petros Apostolides



## Εισαγωγή

Το άρθρο μας συνίσταται στην προσέγγιση των επιστημονικών δοκιμίων του συγγραφέα και ιατρού Παύλου Νιρβάνα (Πέτρου Αποστολίδη, 1866-1937), με άξονα τη σχέση λογοτεχνίας-επιστήμης και με γνώμονα τον άνθρωπο σε μια από τις πλέον ενδιαφέρουσες στιγμές της ιστορίας των ιδεών: τη θυελλώδη συνομιλία των επιστημονικών παραδειγμάτων του 19<sup>ου</sup> αιώνα με τη λογοτεχνική κριτική<sup>1</sup> της εποχής.

Όπως είναι γνωστό, τα θεμελιώδη πλαίσια-υποδείγματα που ακολουθούν ο επιστημονικός λόγος και η επιστημονική πρακτική στην Ευρώπη κατά το β' ήμισυ του 19<sup>ου</sup> αιώνα αντικατοπτρίζονται στα εξής: αφενός μεν στις καινοτόμες θεωρήσεις της πειραματικής / φυσιολογικής ψυχολογίας που χάρη στις πρωτοποριακές εργασίες του Wilhelm Wundt<sup>2</sup> απομακρύνεται από τη μεταφυσική σπεκουλάτσια, αφετέρου δε στην επαναστατική θεωρία της εξέλιξης και στους μηχανισμούς της που χάρη στη διάδοση<sup>3</sup> του έργου του Charles Darwin<sup>4</sup> καθίσταται η κύρια αντίληψη των επιστημών της ζωής.

Αυτά τα επιστημονικά παραδείγματα συναντώνται με τη λογοτεχνική κριτική που επιδιώκει να συγκροτηθεί ως επιστήμη<sup>5</sup>, όταν διαμορφώνεται μια σύλληψη της λογοτεχνίας βασισμένη στα πρότυπα και στις μεθόδους των φυσικών ή των ιστορικών επιστημών. Έτσι, η αντιπαράθεση λογίων και συγγραφέων από τη μια πλευρά και ψυχοφυσιολόγων και ιατρών από την άλλη ως προς τη δημιουργική φαντασία και την πράξη της δημιουργίας συνδέει την κριτική της λογοτεχνίας με την αναδυόμενη επιστήμη της πειραματικής / φυσιολογικής ψυχολογίας, ενώ η αντιπαράθεση υπέρμαχων και αντίμαχων της ιδέας συγγραφής μιας ιστορίας της λογοτεχνίας βασισμένης στη θεωρία της εξέλιξης και στην αναλογία ανάμεσα στη διαδικασία μετασχηματισμού των λογοτεχνικών γενών και σ' εκείνη των φυσικών ειδών<sup>6</sup> συνδέει τη λογοτεχνική κριτική με την καθιερωμένη πια εξελικτική.

Είναι πρόδηλο, λοιπόν, ότι το πεδίο των λεγόμενων ηθικών επιστημών ταλανίζεται την περίοδο αυτή από διλήμματα και διαμάχες που προέρχονται από την αμφίσημη σχέση της λογοτεχνίας με την επιστήμη και επικεντρώνονται σε βασικές έννοιες ουσίας, αντικειμένου και μεθόδου της λογοτεχνικής κριτικής.

<sup>1</sup> Στο πλαίσιο αυτό, βλ. το εξαιρετικό άρθρο της Λένας Αραμπατζίδου, «Η γενετική της λογοτεχνίας και η κριτική: ο Παύλος Νιρβάνας διαβάσει Max Nordau», *Νεοελληνική λογοτεχνία και κριτική από τον Διαφωτισμό έως σήμερα*, Πρακτικά ΙΓ' Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης: μνήμη Παν. Μουλλά: Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ., 3-6 Νοεμβρίου 2011, επιμ. Ν. Δελγιαννάκη, Αθήνα, εκδ. Σοκόλη, 2014, σσ. 668-674.

<sup>2</sup> Ο Παύλος Νιρβάνας αναφέρεται διεξοδικά στην προσφορά του Γερμανού καθηγητή, θεμελιωτή της επιστήμης της ψυχολογίας, στα εξής δοκίμιά του: Πέτρος Αποστολίδης, «Φυσιολογική Ψυχολογία», *Νέα Εστία*, τ. 24, 1893, σ. 371 και Πέτρος Αποστολίδης (Παύλος Νιρβάνας), *Τέχνη και φρενοπάθεια, Άπαντα τα λογοτεχνικά και κριτικά με τα καλλίτερα χρονογραφήματα, αναστήλωσε και έκρινε Γ. Βαλέτας*, τ. Γ', Αθήνα, εκδ. Γιοβάνης, 1968, σ. 174 και σ. 179.

<sup>3</sup> Θυμίζουμε ότι η σκέψη του Jean-Baptiste de Lamarck συνιστά την απαρχή της εξελικτικής θεωρίας.

<sup>4</sup> Ο συγγραφέας αναφέρεται στον Darwin στο *Τέχνη και φρενοπάθεια*, σ. 174 και σ. 179, καθώς και στο *Επιστήμη και Τέχνη*, βλ. Πέτρος Αποστολίδης, «Επιστήμη και Τέχνη», *Εθνικόν Ημερολόγιον Σκόκου*, 1895, σ. 29.

<sup>5</sup> Βλ. περισσότερα: Thierry Roger, «La pensée du dedans: E. Hennequin ou la refonte psychologique de la critique littéraire», *Fabula*, URL: <http://www.fabula.org/colloques/document1636.php>, ανακτήθηκε στις 2 Ιουνίου 2016.

<sup>6</sup> Σε τέτοιο βαθμό, μάλιστα, που η εξέλιξη ανάγεται σε εγγύηση της πνευματικής αυτονομίας του ανθρώπου.

## Τα επιστημονικά δοκίμια του Νιρβάνα

Η ατμόσφαιρα αυτή διαχέεται σε ολόκληρο το διεθνές πολιτισμικό περιβάλλον της εποχής και αντανακλάται στη σκέψη του εξοικειωμένου με το λογοτεχνικό γίνεσθαι και την κουλτούρα της Εσπερίας Νιρβάνα, ενός διανοούμενου που αγωνίστηκε «για να περάσει», κατά τον Πέτρο Χάρη, «κάποιος πολιτισμός στα ελληνικά γράμματα»<sup>7</sup>: έτσι, στη *Φυσιολογική Ψυχολογία*<sup>8</sup> (1893) ο συγγραφέας μας εμπνέεται από την ομώνυμη «ψυχολογία χωρίς ψυχή»<sup>9</sup> –σύμφωνα με τον θεμελιωτή της «παθολογικής ψυχολογίας» Théodule Ribot<sup>10</sup>– και αναλύει θεωρητικές συλλήψεις και μεθόδους της· το κείμενο *Επιστήμη και Τέχνη* (1895) διαπνέεται από την πεποίθηση του εισηγητή της θεωρίας του Darwin στις ανθρωπιστικές επιστήμες Herbert Spencer ότι «η θεωρία της εξέλιξης που παρατηρείται σε όλα, διέπει και την επιστήμη και την τέχνη»<sup>11</sup>· η *Φυσιολογική αισθητική: Τέχνη και φρενοπάθεια* (1905) καταρρίπτει τις αντιλήψεις που κυκλοφορούσαν ευρύτατα περί συσχετισμού καλλιτεχνικής δημιουργίας και παράνοιας και διατρανώνει τα δικαιώματα των νοσηρών ή μη προϊόντων αληθινής έμπνευσης να πολιτογραφηθούν ως έργα τέχνης, με ρητό σκοπό να συνδράμει στην «επιστημονική και στη φιλολογική κριτική»<sup>12</sup>· τέλος, σε παρεμφερή προοπτική βρίσκονται και τα σημαντικότερα για μας –λόγω της έμφασής τους στην ανθρωπινή ψυχή– *Νοσήματα της προσωπικότητας*<sup>13</sup> (1893) που απηχούν τους επιστημονικούς προβληματισμούς της περιόδου και απεικονίζουν όχι μόνο φαινόμενα παθογένειας στην τέχνη, αλλά και διαθέσεις του θυμικού με ισχυρή παρουσία στον πεζό και στον ποιητικό λόγο.

«Η κοινή αντίληψις των καταστάσεων αυτών είναι ορθοτάτη: Δεν είναι πλέον ο ίδιος. Έγινεν άλλος άνθρωπος»<sup>14</sup>, διαπιστώνει, λοιπόν, ο ψυχίατρος Νιρβάνας, αναπολώντας τον Άμλετ. «Θ’ ακούσεται ίσως κάτι ως προς την μεταμόρφωσιν του Αμλέτου, κ’ είναι / καθώς την λέγω, αφού μ’ ότ’ ήταν πρώτα μήτ’ / ο έξω άνθρωπος, και μήτε ο μέσα, ομοιάζει»<sup>15</sup>, επισημαίνει ο βασιλιάς στο σαιξπηρικό δράμα περιγράφοντας τη διαταραχή προσωπικότητας του πρίγκιπα της Δανίας·

<sup>7</sup> Πέτρος Χάρης, «Παύλος Νιρβάνας», *Έλληνες Πεζογράφοι: Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης - Γιάννης Βλαχογιάννης - Α. Καρκαβίτσας - Γρηγόριος Ξενόπουλος - Κωστής Παλαμάς - Κωνσταντίνος Χατζόπουλος - Παύλος Νιρβάνας - Ζαχαρίας Παπαντωνίου - Ίων Δραγούμης - Κώστας Ουράνης*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1979, σ. 188.

<sup>8</sup> Επρόκειτο για διάλεξη του συγγραφέα στον φιλολογικό σύλλογο «Παρνασσός».

<sup>9</sup> Théodule Ribot, *Psychologie allemande contemporaine (école expérimentale)*, Paris, Baillière, 1879, Προλεγόμενα, σ. VIII.

<sup>10</sup> Τη σκέψη του Γάλλου ψυχολόγου αναλύει ο λογοτέχνης στο *Τέχνη και φρενοπάθεια*, σσ. 216-218, ενώ αναφέρεται σ’ αυτόν και στο εξής δοκίμιο: Παύλος Νιρβάνας, *Τα νοσήματα της προσωπικότητας, Άπαντα τα λογοτεχνικά και κριτικά με τα καλλίτερα χρονογραφήματα, αναστήλωσε και έκρινε Γ. Βαλέτας*, τ. Γ’, Αθήνα, εκδ. Γιοβάνης, 1968, σσ. 227-229 [1<sup>η</sup> δημοσίευση: *Το Νέον Πνεύμα*, έτος Β’ (1894), τ. Β’ σσ. 258-268 και σσ. 354-364], και στο *Επιστήμη και Τέχνη*, σ. 27.

<sup>11</sup> Πέτρος Αποστολίδης, «Επιστήμη και Τέχνη», *ό.π.*, σ. 32. Επίσης, ο Νιρβάνας αναφέρεται διεξοδικά στον Spencer στη σ. 29 του ίδιου κειμένου, καθώς και στο *Τέχνη και φρενοπάθεια*, σσ. 179-181.

<sup>12</sup> Πέτρος Αποστολίδης, *Τέχνη και φρενοπάθεια*, *ό.π.*, πρόλογος, σ. 172.

<sup>13</sup> Παύλος Νιρβάνας, *Τα νοσήματα της προσωπικότητας*, *ό.π.* Επρόκειτο για διάλεξη του συγγραφέα στον «Παρνασσό» στις 15 Δεκεμβρίου 1893.

<sup>14</sup> Στο ίδιο, σ. 223.

<sup>15</sup> Σαίξπηρ, *Αμλέτος*, έμμετρος μετάφρασις με προλεγόμενα και κριτικές σημειώσεις Ιάκωβου Πολυλά, Αθήνα, τυπ. Αδελφών Περρή, 1889, Πράξη Β’, σκηνή Β’, σσ. 57-58.

«μου συνέβη τώρα να χάσω, δεν ηξεύρω γιατί, την ιλαρότητά μου, και άφησα τα μαθημένα μου γυμνάσματα· και τwόντι τόσο βάρος αισθάνεται η ψυχή μου, ώστε το ωραίο τούτο κτίσμα, η γη, φαίνεται 'ς εμέ στείρο ακρωτήρι· το εξαίσιο τούτο σκήνωμα, ο αιθέρας, βλέπετε το γενναίο τούτο στερέωμα, όπως επάνω μας κρέμεται, ο μεγαλοπρεπής τούτος θόλος ο κεντητός με ακτινοβόλο χρυσάφι, ε! δεν μου παρουσιάζεται ειμή ως ένα σιχαμένο συμμαζώμα από θανατηφόρα πυκνά αναθυμιάματα. Τι αριστούργημα είναι ο άνθρωπος! Πόσο ευγενής εις τον νουν! εις τα δώρα της ψυχής, ω πόσο απέραντος. Και όμως... ο άνθρωπος δεν μ' ευχαριστεί, όχι, ουδέ η γυνή»<sup>16</sup>,

εξομολογείται και ο ίδιος ο Άμλετ προσδιορίζοντας «εις στίχους υπάτης επιστημονικής ακριβείας»<sup>17</sup> καταστάσεις που απομυζούν την πηγή κάθε δυνατής συγκίνησης, βυθίζουν τον άνθρωπο στην κατάθλιψη και αλλοιώνουν τον τρόπο του αισθάνεσθαι, του σκέπτεσθαι και του ενεργείν. Στην περίπτωση της διπολικής διαταραχής, μάλιστα, την οποία ενσαρκώνει στη σκέψη του Νιρβάνα ο Γεώργιος Βιζυηνός και στην οποία «αι διεγερτικά και καταθλιπτικά καταστάσεις διαδέχονται αλλήλας»<sup>18</sup>, «η μεταμόρφωσις του εγώ είναι χαρακτηριστικωτέρα»<sup>19</sup>.

Οι αλλαγές στην προσωπικότητα, όμως, δεν αφορούν μονάχα παθολογικές που ενσκήπτουν στη ζωή ενός ανθρώπου, αλλά και την ισορροπία που διασφαλίζει τη διαιώνιση του ανθρώπινου είδους. Σημειώνει ο ποιητής της *Παγιάς Λαλέουσας*: «η μεγάλη και καταφανής φυσιολογική μεταβολή της προσωπικότητος κατά την εφηβικήν ηλικίαν και η κλασική αυτή αντίθεσις προς την παιδικήν παρουσιάζει ωραίαν εικόνα της αληθείας ταύτης»<sup>20</sup>. Έτσι, στην εφηβεία η εικόνα του φύλου σκιαγραφείται έντονα, καινούργια συναισθήματα και ένστικτα πηγάζουν απ' αυτήν και οι αποχρώσεις του έρωτα κοσμούν την έως τότε ουδέτερη παιδική προσωπικότητα.

«Της κραταιάς αυτής μεταβολής της προσωπικότητος δεν έχομεν ανάγκην ν' αναζητήσωμεν τα παραδείγματα εις τα ειδικά ψυχολογικά βιβλία. Η φιλολογία όλων των αιώνων, η ζώσα αυτή ψυχολογία»<sup>21</sup>, κατά τον Ταιν, εις πάσαν σελίδα ζωγραφίζει την μεγάλην αυτήν μεταμόρφωσιν της προσωπικότητος, την συντελουμένην υπό την πρώτην πνοήν της Ήβης»<sup>22</sup>,

υπογραμμίζει ο Νιρβάνας ανατρέχοντας στον σπουδαίο φιλόσοφο Hippolyte Taine, πατέρα της επιστημονικής κριτικής της λογοτεχνίας. Αυτό ακριβώς το στοιχείο της μεταβολής που στην εφηβεία κατακλύζει τον άνθρωπο προετοιμάζοντάς τον για τη διαδικασία αναπαραγωγής και ενηλικίωσης εντοπίζει ο συγγραφέας του *Αγριολούλουδου* στο ποίημα *Παράπονον Πεθαμένης* του Γεράσιμου Μαρκορά, στο οποίο ένα δεκατετράχρονο κορίτσι αφήνει την τελευταία του πνοή πάνω στο ξύπνημα της φύσης του και ικετεύει από το μνήμα για λίγη ζωή ακόμα, μονάχα όση

<sup>16</sup> Στο ίδιο, σσ. 74-75.

<sup>17</sup> Παύλος Νιρβάνας, *Τα νοσήματα της προσωπικότητος*, ό.π., σ. 222.

<sup>18</sup> Στο ίδιο, σ. 225.

<sup>19</sup> Στο ίδιο, σ. 224.

<sup>20</sup> Στο ίδιο, σ. 225.

<sup>21</sup> Πρόκειται για τη σύλληψη της *psychologie vivante* που αναπτύσσει ο Taine στο έργο *Histoire de la littérature anglaise*. Σύμφωνα με τον Γάλλο διανοούμενο, η ζώσα ψυχολογία του έργου τέχνης ως σημείου ή τεκμηρίου πρέπει να οδηγεί στην ψυχολογία των λαών.

<sup>22</sup> Παύλος Νιρβάνας, *Τα νοσήματα της προσωπικότητος*, ό.π., σ. 225.

απαιτείται προκειμένου να βιώσει στο έπακρο τη σωματική και ψυχροσυναισθηματική αποκάλυψη της ήβης:

«Κόσμε ωραίε, με τόση λάβρα σ' έχω τώρα στην καρδιά!  
Τ' Απριλίου σου ακούω την αύρα και στο λάκκο μου βαθεία.  
Μ' όλα ολούθε η γη φυτρώνει νάταν, Θε μου, βολετό  
απ' το χώμα που με ζώνει σα τριαντάφυλλο να βγω!  
Πριν ο Θάνατος με σύρη σε αλουλούδιασταις ερμιαίς,  
είδα τέτοιο πανηγύρι δεκατέσσεραις φοραίς.  
Μόλις είχα η μαύρη αρχίση ανταπόκριση γλυκειά  
με τ' αέρι, με τη βρύση, με τα πράσινα κλαριά.  
Τα λουλούδια, η χλόη, το πλήθος από τ' άστρα τ' ουρανού  
κάτι μώλεγαν στο στήθος, που δεν έφτανε στο νου.  
Νέα στα μάτια μου είχαν πάρη τα χαράματα ομορφιά,  
και που ξύπναε το φεγγάρι χίλια αισθήματα κρυφά.  
Ή ανθισμένα ή 'ς άγρια μέρη περπατώντας μοναχή,  
ποιος, ερώτουνα, ποιος ξέρει το τί αισθάνομαι να πη;  
Σε θωριά χαριτωμένη, σ' ένα μάτι αγγελικό  
την απόκριση γραμμένη κάπως έφτασα να ιδώ.  
Προτού ξάστερα, με θάρρος μου τη δώση κ' η φωνή.  
Σα γεράκι echύθη ο Χάρος κ' εδώ μ' έρριξε νεκρή.  
Μνήμη τέτοια με πλακόνει σαν το χώμα μου· βαρειά.  
Τ' άλλου κόσμου χελιδόνι θε να πάω κ' εγώ ψηλά!  
Ω, Χριστέ μου, ας ξαναζήσω μόνον όσο ειν' αρκετό  
της καρδιάς μου να γνωρίσω το μεγάλο μυστικό!»<sup>23</sup>

Φυσικά, συνεχίζει ο Νιρβάνας ενθουμούμενος τον Βιτσέντζο Κορνάρο, ο έρωτας δεν αποτελεί μόνο τη μεγίστη αλλαγή της εφηβείας, αλλά με τη σαρωτική του δύναμη μπορεί να επιφέρει και «βαθεία μεταβολή του χαρακτήρος»<sup>24</sup>:

«γρικήσετε του Έρωτα θαμάσματα τα κάνει  
Εις –ε θανάτους εκατό, όσοι αγαπούν, τσι βάνει·  
πληθαίνει τως την όρεξη, και δύναμη τως δίδει  
μαθαίνει τσι να πολεμού' σ' τση νύκτας το σκοτίδι  
κάνει τον ακριβό φτηνό, τον άσκημο ερωτάρη,  
κάνει και τον ανήμπορον, άντρα και παλικάρι  
το φοβιτσάρην άφοβο, πρόθυμον τον οκνιάρη,  
κάνει και τον ακάτεχο να ξεύρη κάθε χάρη»<sup>25</sup>,

τραγουδά ο Ποιητής στον *Ερωτόκριτο*.

Πέραν, όμως, της διαβίωσης του μεμονωμένου ατόμου και της επιβίωσης του ανθρώπινου γένους, και στην ανώτερη τάξη των διανοητικών, αισθητικών και ηθικών τάσεων, «διά της αυτοπαρατηρήσεως βλέπομεν εν ημίν αυτοίς το αληθές και αείρρουν και μεταβλητόν της ημετέρας προσωπικότητος»<sup>26</sup>. Στον περίφημο *Φάουστ*,

<sup>23</sup> Γεράσιμος Μαρκοράς, *Παράπονον Πεθαμένης*, Βικιθήκη, [https://el.wikisource.org/wiki/Παράπονον\\_Πεθαμένης](https://el.wikisource.org/wiki/Παράπονον_Πεθαμένης).

<sup>24</sup> Πάυλος Νιρβάνας, *Τα νοσήματα της προσωπικότητας*, ό.π., σ. 226.

<sup>25</sup> Βιτσέντζος Κορνάρος, *Ερωτόκριτος*, eBook, εκδ. Adam, στ. 529-536.

<sup>26</sup> Πάυλος Νιρβάνας, *Τα νοσήματα της προσωπικότητας*, ό.π., σ. 226.

«εντός μου κατοικούν δύο ψυχαί / και προς αλλήλας διαρκώς δίστανται / η μία μετά πόθου κ' έρωτος σφοδρού / επί του κόσμου καθηλούται στερεώς, / η δε γοργώς υψούτ' εκ του κονιορτού / εις ουρανίων προπατόρων δώματα»<sup>27</sup>, δηλώνει ο ομώνυμος ήρωας του Goethe στο μυθιστόρημα *Καρδιά γυναικός* του θιασώτη του «αναλυτικού πνεύματος»<sup>28</sup> στην ψυχολογία Paul Bourget, «ο διχασμός της προσωπικότητας των ηρώων ζωγραφίζεται εναργέστατα»<sup>29</sup> και φανερώνει τα δύο –και κάποτε περισσότερα– «αντιπαλαίοντα εν ημίν εγώ»<sup>30</sup> στο αφήγημα *Επί των υδάτων* του Guy de Maupassant αναδύεται η απορρέουσα από τη διαρκή αυτοανάλυση των εμπειριών τους οδύνη των διανοουμένων, παραπέμποντας στο «εγώ το δρων και εγώ το παρατηρούν»<sup>31</sup> του Ribot, και η αδυναμία τους να προσεγγίσουν το καθ' ολοκληρίαν εγώ τους, δηλαδή «το αισθανόμενον, το σκεπτόμενον, το δρων χωρίς ν' αυτοθεωρήται»<sup>32</sup>, που κατά τον Taine<sup>33</sup>, «διά να καταστή αντικείμενον πρέπει να σμικρυνθή και να προσαρμοσθή εις την διανοητικήν, ούτως ειπείν, οπτικήν, ήτις το μεταβάλλει και το παραμορφού»<sup>34</sup>. Τέλος, στη λογοτεχνία εμφανίζονται και περιπτώσεις ακραίου ψυχικού διχασμού –όπως στην *Παρθένο της Ορλεάνης* του Friedrich Schiller και στο *Γυναίκα-Παιδί* του Catulle Mendès– που ανακαλούν στη μνήμη του Νιρβάνα αρχεία Ψυχιατρικής<sup>35</sup>, αλλά και περιπτώσεις πλήρους εξαφάνισης της προσωπικότητας υπό την επήρεια «πεπλανημένων ιδεών»<sup>36</sup>, όπως στα *Βαρβαρικά Ποιήματα* του καλούντος σε λύτρωση «από τη ματαιότητα του χρόνου, τον αριθμού και του διαστήματος»<sup>37</sup> Leconte de Lisle που θυμίζουν στον συγγραφέα τα λόγια του καθηγητή Amiel στο «Ψυχικό του Ημερολόγιο»: «μετεβλήθην εις άγαλμα επί των οχθών του ποταμού του χρόνου, μάρτυς μυστηρίου από του οποίου θα εξέλθω γέρων, ή άνευ ηλικίας...»<sup>38</sup>

Επομένως, μέσα από τα ανωτέρω λογοτεχνικά παραδείγματα προκύπτει ότι, σύμφωνα με τον ακαδημαϊκό, οι περιγραφόμενες αλλοιώσεις εδράζονται στην ανθρώπινη ψυχή, συνδέονται με «την διατήρησιν του ατόμου, την διατήρησιν του είδους και την ανάπτυξιν της διανοίας»<sup>39</sup> προδίδοντας την επιστημονική τους φύση και «από των απλουστερών μέχρι τελείας μεταμορφώσεως»<sup>40</sup> ανιχνεύονται στον λογοτεχνικό ιστό.

Μολονότι, λοιπόν, «τας ψυχικάς ταύτας καταστάσεις εμελέτησαν οι ψυχολόγοι και οι ιατροί», υποστηρίζει ο συγγραφέας, «εις τας φωτογραφικάς πλάκας της δημιουργικής φιλολογίας απετυπώθησαν αι μάλλον ασύλληπτοι και φευγαλέαι

<sup>27</sup> Γκαίτε, *Φάουστ*, μτφρ. Α. Προβελέγγιος, Αθήνα, Ι. Ν. Σιδέρης, 1924, σ. 49.

<sup>28</sup> Βλ. Paul Bourget, *Essais de psychologie contemporaine*, Paris, Alphonse Lemerre, 1883.

<sup>29</sup> Παύλος Νιρβάνας, *Τα νοσήματα της προσωπικότητας*, ό.π., σ. 227.

<sup>30</sup> Στο ίδιο, σ. 226.

<sup>31</sup> Στο ίδιο, σ. 227.

<sup>32</sup> Το ίδιο.

<sup>33</sup> Το ίδιο. Στο σύγγραμμά του *De l'Intelligence* ο Taine παραβάλλει τη συνείδηση με τον γυμνό οφθαλμό. Ο Νιρβάνας αναφέρεται στην αντίληψη του Taine για το εγώ και στη *Φυσιολογική Ψυχολογία*, σ. 371, ενώ στη σκέψη του μείζονος φιλοσόφου γενικότερα αναφέρεται πολλάκις (βλ. *Τέχνη και φρενοπάθεια*, σσ. 174, 179, 196, 197, 202 και *Τα νοσήματα της προσωπικότητας*, σ. 231).

<sup>34</sup> Το ίδιο.

<sup>35</sup> Το ίδιο.

<sup>36</sup> Στο ίδιο, σ. 229.

<sup>37</sup> Leconte de Lisle, «La dernière vision 1872», *Poèmes barbares*, εκδ. eBooksFrance, 2000, σ. 114. Η μετάφραση είναι δική μας.

<sup>38</sup> Παύλος Νιρβάνας, *Τα νοσήματα της προσωπικότητας*, ό.π., σ. 230.

<sup>39</sup> Στο ίδιο, σ. 222.

<sup>40</sup> Το ίδιο.

μορφαί της ανθρωπίνης ψυχής»<sup>41</sup>. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στη σκέψη του έλληνα λογίου εγγράφεται η ουσία της διεθνούς διαμάχης και η νεοελληνική φιλολογία στρέφεται προς τον λογοτεχνικό επιστημονισμό του καιρού της: αν διακυβεύεται η θέση των γραμμάτων στο σύστημα της επιστήμης, ομοίως διακυβεύεται και η νομιμότητα ενσωμάτωσης της ιατρικής και της ψυχολογίας σε τομείς παραδοσιακά ταξινομημένους στην τάξη των γραμμάτων (η ψυχή, η κοινωνία, η πολιτική, η ιστορία, οι καλές τέχνες και ασφαλώς η ίδια η λογοτεχνία)<sup>42</sup>, και αν αντικείμενο διαπραγματεύσεως είναι ο ακριβής προσδιορισμός της ουσίας του λογοτέχνη, αντικείμενο διαπραγματεύσεως γίνεται αντίστοιχα και ο ακριβής προσδιορισμός της ουσίας του επιστήμονα, υπαινίσσεται ο Νιρβάνας, προασπίζοντας τους δεσμούς επιστημονικής διερεύνησης και λογοτεχνικής αναπαράστασης.

## Επίλογος

Κατά συνέπεια, μέσα από τη συλλειτουργία λογοτεχνικών αναφορών και επιστημονικών θεωρήσεων –που δεν καταλύει την αυτονομία του κάθε χώρου του επιστητού, μα εξεικονίζει την ολότητα της ανθρώπινης συμπεριφοράς σε μια κοινή βάση γνώσης– καταγράφεται η προσωπική θέση του συγγραφέα: ο Παύλος Νιρβάνας όχι μόνο υπεραμύνεται της κοινής καταγωγής λογοτεχνίας και επιστήμης –«διδύμων τέκνων κοινής μητρός, της Φιλοσοφίας, της παγκοσμίου επιστήμης»<sup>43</sup>, όπως τις αποκαλεί με τον λυρισμό που τον διακρίνει τόσο στην καθαρεύουσα όσο και στη δημοτική μας γλώσσα– αλλά υπερτονίζει τον κοινό σκοπό της δημιουργίας<sup>44</sup> και την επί του καλού<sup>45</sup> ανάγκη της συμπόρευσης καλλιτέχνη και επιστήμονα<sup>46</sup>. Γιατί «ο μελετών τον άνθρωπον και ο μελετών τους ανθρώπους έχουν κοινόν θέμα ερεύνης»<sup>47</sup>, τελικά.

<sup>41</sup> Στο ίδιο, σ. 231. Δική μας η υπογράμμιση.

<sup>42</sup> Marie Guthmüller, «Herbert Spencer et la critique scientifique. Taine, Hennequin, Brunetière», *Arts et Savoirs* [Ηλεκτρονικό περιοδικό], 4 | 2014, URL: <http://aes.revues.org/286>; DOI: 10.4000/aes.286, ανακτήθηκε στις 15 Απριλίου 2016. Βλ. επίσης, τη μονογραφία της ιδίας: *Der Kampf um den Autor. Abgrenzungen und Interaktionen zwischen französischer Literaturkritik und Psychophysiologie, 1858-1910*, Tübingen, Francke, 2007.

<sup>43</sup> «... της οποίας αντικείμενον ήτο παν το υπάρχον: ο άνθρωπος, η φύσις, ο Θεός». Βλ. Πέτρος Αποστολίδης, «Επιστήμη και Τέχνη», ό.π., σ. 26.

<sup>44</sup> Στο ίδιο, σσ. 25-30.

<sup>45</sup> Στο ίδιο, σ. 28. Ο συγγραφέας συνδέει, μάλιστα, την έννοια του Καλού με την ανάπτυξη της ζωής.

<sup>46</sup> Στο ίδιο, σσ. 33-34.

<sup>47</sup> Παύλος Νιρβάνας, *Τα νοσήματα της προσωπικότητας*, ό.π., σ. 231.

## Βιβλιογραφία

- Bourget, Paul, *Essais de psychologie contemporaine*, Paris, Alphonse Lemerre, 1883.
- De Lisle, Leconte, «La dernière vision 1872», *Poèmes barbares*, εκδ. eBooksFrance, 2000.
- Guthmüller, Marie, «Herbert Spencer et la critique scientifique. Taine, Hennequin, Brunetière», *Arts et Savoirs* [Ηλεκτρονικό περιοδικό], 4 | 2014, URL: <http://aes.revues.org/286>; DOI: 10.4000/aes.286, ανακτήθηκε στις 15 Απριλίου 2016.
- \_\_\_\_\_: *Der Kampf um den Autor. Abgrenzungen und Interaktionen zwischen französischer Literaturkritik und Psychophysiologie, 1858-1910*, Tübingen, Francke, 2007.
- Ribot, Théodule, *Psychologie allemande contemporaine (école expérimentale)*, Paris, Baillière, 1879.
- Roger, Thierry, «La pensée du dedans: E. Hennequin ou la refonte psychologique de la critique littéraire», *Fabula*, URL: <http://www.fabula.org/colloques/document1636.php>, ανακτήθηκε στις 2 Ιουνίου 2016.
- Taine, Hippolyte, *De l'Intelligence*, 2 v., Paris, Librairie Hachette, 1892.
- \_\_\_\_\_: *Histoire de la littérature anglaise*, 2 v., Paris, Librairie Hachette, 1866.
- Αποστολίδης, Πέτρος (Νιρβάνας, Παύλος), *Τέχνη και φρενοπάθεια, Άπαντα τα λογοτεχνικά και κριτικά με τα καλλίτερα χρονογραφήματα, αναστήλωσε και έκρινε Γ. Βαλέτας*, τ. Γ', Αθήνα, εκδ. Γιοβάνης, 1968, σσ. 171-221.
- \_\_\_\_\_: «Επιστήμη και Τέχνη», *Εθνικόν Ημερολόγιον Σκόκου*, 1895, σσ. 25-35.
- \_\_\_\_\_: «Φυσιολογική Ψυχολογία», *Νέα Εστία*, τ. 24, 1893, σσ. 369-374 και σσ. 392-397.
- Αραμπατζίδου, Λένα, «Η γενετική της λογοτεχνίας και η κριτική: ο Παύλος Νιρβάνας διαβάζει Max Nordau», *Νεοελληνική λογοτεχνία και κριτική από τον Διαφωτισμό έως σήμερα*, Πρακτικά ΙΓ' Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης: μνήμη Παν. Μουλλά: Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ., 3-6 Νοεμβρίου 2011, επιμ. Ν. Δεληγιαννάκη, Αθήνα, εκδ. Σοκόλη, 2014, σσ. 668-674.
- Γκαίτε, Φάουστ, μτφρ. Α. Προβελέγγιος, Αθήνα, Ι. Ν. Σιδέρης, 1924.
- Κορνάρος, Βιτσέντζος, *Ερωτόκριτος*, eBook, εκδ. Adam.
- Μαρκοράς, Γεράσιμος, *Παράπονον Πεθαμένης*, Βικιθήκη, [https://el.wikisource.org/wiki/Παράπονον Πεθαμένης](https://el.wikisource.org/wiki/Παράπονον_Πεθαμένης).
- Νιρβάνας, Παύλος, *Τα νοσήματα της προσωπικότητας, Άπαντα τα λογοτεχνικά και κριτικά με τα καλλίτερα χρονογραφήματα, αναστήλωσε και έκρινε Γ. Βαλέτας*, τ. Γ', Αθήνα, εκδ. Γιοβάνης, 1968, σσ. 222-231 [1<sup>η</sup> δημοσίευση: *Το Νέον Πνεύμα*, έτος Β' (1894), τ. Β' σσ. 258-268 και σσ. 354-364].
- Σαίξπηρ, *Αμλέτος*, έμμετρος μετάφρασις με προλεγόμενα και κριτικές σημειώσεις Ιάκωβου Πολυλά, Αθήνα, τυπ. Αδελφών Περρή, 1889.
- Χάρης, Πέτρος, «Παύλος Νιρβάνας», *Έλληνες Πεζογράφοι: Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης - Γιάννης Βλαχογιάννης - Α. Καρκαβίτσας - Γρηγόριος Ξενόπουλος - Κωστής Παλαμάς - Κωνσταντίνος Χατζόπουλος - Παύλος Νιρβάνας - Ζαχαρίας Παπαντωνίου - Ίων Δραγούμης - Κώστας Ουράνης*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1979, σσ. 187-202.



## Μειονοτικές ομάδες της Πόλης. Μια πολιτισμική διαδρομή στην ιστορία, την εκπαίδευση και την καθημερινή ζωή των Ρωμιών από το χθες στο σήμερα

Αλέξανδρος Αργυριάδης

Διδάσκων Πολιτισμικής Ανθρωπολογίας,

Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

### Περίληψη

*Η σύγχρονη Τουρκική Δημοκρατία, που ιδρύθηκε το 1923 με το κίνημα του Μουσταφά Κεμάλ, αποτελείται από ένα σύνολο θρησκευτικών και εθνικών μειονοτήτων. Η εβραϊκή, η αρμενική και η ελληνική μειονότητα, είναι οι τρεις κύριες μη μουσουλμανικές μειονότητες που για ιστορικούς λόγους ζουν στην Τουρκία και στις οποίες αναφέρεται μεταξύ άλλων και η συνθήκη της Λωζάνης του 1923, πράξη που υπέγραψαν και η Ελλάδα και η Τουρκία. Σκοπός της παρούσας μελέτης ήταν η ανάλυση της πολιτισμικής διαδρομής που ακολούθησαν οι Ρωμιοί της Πόλης και η διαμόρφωση του ομογενειακού εκπαιδευτικού συστήματος για την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας. Τα αποτελέσματα αυτής της μελέτης αναδεικνύουν την κλιμακούμενη μείωση του ελληνικού πληθυσμού στην Κωνσταντινούπολη και τον περιορισμό χρήσης της ελληνικής γλώσσας κυρίως σε οικογενειακό, θρησκευτικό και ομογενειακό πλαίσιο. Η συρρίκνωση του αριθμού των σχολείων και τα περιοριστικά μέτρα που εφαρμόστηκαν σχετικά με την ομογενειακή παιδεία, είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα της πορείας των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Από τις αρχές της δεκαετίας 1990 παρατηρείται μια ολοένα και μεγαλύτερη εισροή Αντιοχειτών μαθητών στα ομογενειακά σχολεία λόγω του ομόθρησκου και της υπηκοότητας. Είναι όμως έντονο το πρόβλημα της γλώσσας αφού το σύνολο των μαθητών είναι αραβόφωνοι με δεύτερη γλώσσα τα τουρκικά. Το γεγονός αυτό έχει δημιουργήσει μεγάλες δυσκολίες στην διδασκαλία της ελληνικής. Επίσης, η έρευνα για το συγκεκριμένο ζήτημα είναι περιορισμένη και υπάρχει ανάγκη για περαιτέρω μελέτη του ζητήματος.*

© 2020 Library and Information Center, The University of Peloponnese

**Λέξεις - Κλειδιά:** Ρωμιοί, ελληνική γλώσσα, ομογενειακά σχολεία, Κωνσταντινούπολη

**Doi:**



## Abstract

*The modern Turkish Republic, which was founded in 1923 by the Mustafa Kemal movement, is made up of a group of religious and ethnic minorities. The Jewish, Armenian and Greek minorities are the three main non-Muslim minorities living in Turkey for historical reasons, as included to the Convention of Lausanne of 1923, signed by both Greece and Turkey. The purpose of this study was to analyze the cultural path followed by the Romioi of the city and to develop a homogeneous educational system for learning the Greek language. The results of this study highlight the gradual decline of the Greek population in Istanbul and the Greek language restriction mainly in family, religious and homogeneous contexts. The shrinking number of schools and the restrictive measures applied to the Greek education are an indicative example of the political relations between Greek and Turkish. Since the early 1990s, there has been an increase of Antiochian students into Greek-speaking schools due to religious reasons. However, the problem of language is intense since all pupils are Turkish-speaking using Greek as a second language. This fact has created great difficulties in teaching Greek. Research on this issue is also limited and there is a need for further study.*

© 2020 Library and Information Center, The University of Peloponnese

**Keywords:** Romans, Greek language, expatriate schools, Istanbul

## Εισαγωγή

Ιστορικά παρατηρείται συστηματική αυξομείωση του ελληνικού πληθυσμού στην Κωνσταντινούπολη, αντανakλώντας στις πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες που αναπόφευκτα συμβαίνουν μέσα σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία (Belge, 2008). Από το 1923 και μετά παρατηρείται σταδιακά μια συνεχής μείωση της ελληνικής μειονότητας και σήμερα εν έτει 2020, αριθμεί περίπου 2.300 άτομα. Ο ελληνικός πληθυσμός βρίσκεται, τα τελευταία χρόνια, σε μια περίοδο σημαντικών εσωτερικών πολιτισμικών και κοινωνικών μεταβολών, καθώς υπό τη σκέπη του Πατριαρχείου, εντάσσονται μαζί με τους Ρωμιούς και οι ορθόδοξοι Αντιοχείς, οι οποίοι τις τελευταίες δεκαετίες αρχίζουν να κατακλύζουν την ελληνική κοινότητα της Κωνσταντινούπολης, προς αναζήτηση οικονομικής και πολιτικής ασφάλειας. Επίσης ο υπερήλικος Ρωμαίικος πληθυσμός μειώνεται σημαντικά ενώ οι μεικτοί γάμοι αυξάνονται συνεχώς, δημιουργώντας πολλαπλές κοινωνικές αλλαγές στο εσωτερικό της κοινότητας. Τα αποτελέσματα από τη νέα δομή της ελληνικής μειονότητας καθρεπτίζονται, μεταξύ άλλων, στην παιδεία και την εκπαίδευση των ομογενειακών σχολείων της Πόλης, με πρώτο και κύριο αυτό της ελληνικής γλώσσας (Dundar, 2003).

Ακαδημαϊκά εκδηλώνεται σημαντικό ενδιαφέρον για την μελέτη της ελληνικής ομογένειας στην Κωνσταντινούπολη διότι παρατηρείται τα τελευταία χρόνια σημαντική μείωση και την ίδια στιγμή σημαντικές προσπάθειες για την εκπαίδευση η οποία διατηρεί την ιστορική συνέχεια της μειονότητας μέσω της εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας. Η έρευνα ωστόσο, είναι περιορισμένη σε αυτό τον τομέα κι έτσι προβάλλει η ανάγκη για περετέρω μελέτη του ζητήματος. Παρακάτω προσδιορίζεται η ονομασία Ρωμιός / Ρωμαίικα και αναλύεται η κοινωνική θέση των Ρωμιών της Κωνσταντινούπολης. Δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στον θρησκευτικό διαχωρισμό ως στοιχείο κατηγοριοποίησης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αλλά και στην σχέση Πατριαρχείου - Ρωμαιοσύνης με αποτέλεσμα την συγκρότηση της ταυτότητάς τους. Τέλος, γίνεται αναφορά στο ομογενειακό εκπαιδευτικό σύστημα της Κωνσταντινούπολης μέχρι σήμερα.

## Ελληνικές μειονότητες της Πόλης

Ο ελληνισμός της Κωνσταντινούπολης, Ίμβρου και Τενέδου ανήκει στην κατηγορία των ιστορικών ελληνικών μειονοτήτων. Δεν πρόκειται για παροικία μεταναστών, ούτε η Κωνσταντινούπολη, η Ίμβρος και η Τένεδος υπήρξαν κοινωνίες υποδοχής των Ελλήνων που ζούσαν ή επέμειναν εκεί. Οι εναπομείναντες της περιοχής είναι μεν Έλληνες ως προς την εθνικότητα, την εθνική καταγωγή και το γένος, έχουν όμως την τουρκική ιθαγένεια και όχι την ελληνική (Ματαράγκας, 2004). Στοιχεία όπως η θρησκεία, η οικονομική και κοινωνική θέση, οι πολιτικές και ιστορικές συνθήκες, οι σχέσεις με την ελλαδική επικράτεια και το τουρκικό κράτος, αποτελούν βασικά χαρακτηριστικά διαμόρφωσης της ταυτότητας της ρωμαίικης κοινότητας.

Η επιλογή του ονόματος ρωμιός/ρωμιόι βασίζεται στον αυτοπροσδιορισμό των μελών της μειονότητας. Το ίδιο συμβαίνει και με το όνομα Πόλη, αντί για Κωνσταντινούπολη, το οποίο χρησιμοποιείται από την ίδια ομάδα (Μάρκου, 2009). Οι Ρωμιόι της Πόλης είναι αυτοί που εμείς, οι Ελλαδίτες, ονομάζουμε Έλληνες· ωστόσο, έχουν ιστορικά προσδιοριστεί ως οι πολίτες της Ρωμαίικης αυτοκρατορίας, κυρίως της βυζαντινής περιόδου, και μάλιστα οι ελληνόφωνοι. Επίσης, έτσι αποκαλούντο οι Ορθόδοξοι Χριστιανοί κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο και την

Τουρκοκρατία μέχρι την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους. Τέλος, τοιουτοτρόπως αυτοαποκαλούνται οι Νεοέλληνες (κυρίως κατά τον 19ο αιώνα), που έχουν διατηρήσει την ορθόδοξη παράδοση του Βυζαντίου.

Η υπαγωγή σε περισσότερες πολιτιστικές επιρροές, αποτελεί και την έννοια κλειδί, που μπορεί να μας βοηθήσει να προσεγγίσουμε το θέμα της εθνοπολιτισμικής ταυτότητας της Ρωμαϊκής κοινότητας της Πόλης σήμερα, και ενός υποσυνόλου της, των μαθητών, που φοιτούν στα εναπομείναντα ελληνικά σχολεία (Πετροπούλου, 2010). Ύστερα από συζητήσεις με μέλη της ρωμαϊκής κοινότητας, διαπιστώνει κανείς ότι οι ίδιοι αυτοαποκαλούνται Ρωμιοί και ονομάζουν τους Έλληνες, Ελλαδίτες. Πρόκειται για δύο όρους απόλυτα διαχωρισμένους και αυστηρά προσδιορισμένους.

### **Η κοινωνική θέση των Ρωμιών της Κωνσταντινούπολης και το πλαίσιο στο οποίο διαμορφώθηκε**

Από τον 17ο αιώνα η περιοχή του Πέρα εξελίσσεται σε προάστιο που κατοικείται από ευκατάστατους αστούς. Ο κοσμοπολιτικός χαρακτήρας του, όπως εύστοχα χαρακτηρίζεται συχνά, θυμίζει τον Πύργο της Βαβέλ με την πολυγλωσσία των κατοίκων του. Στις αρχές του 18ου αιώνα έρχονται στην περιοχή αρκετές οικογένειες Ρωμιών, εμπόρων κυρίως, από τις άλλες ενορίες της παλιάς Πόλης (Γαλατά, Φανάρι) και συμμετέχουν δυναμικά στην οικονομική και κοινωνική ζωή. Το Πέρα αποκαλείτο από τους Ρωμιούς και Σταυροδρόμι. Το 1804 η ελληνική κοινότητα Σταυροδρομίου ή Πέρα αποκτά ενοριακό ναό αφιερωμένο στην Παναγία (μέχρι τότε οι Σταυροδρομίτες εκκλησιάζονταν στον ενοριακό ναό του Γαλατά, στην εκκλησία της Παναγίας της Καφατιανής). Έκτοτε, τα όρια της ενορίας Σταυροδρομίου καθορίζονται δυτικά από τον Πύργο του Γαλατά και προεκτείνονται ανατολικά μέχρι το ορθόδοξο νεκροταφείο του Ταξίμ, ενώ βόρεια αρχίζει από το Κασίμπασα και το Κερασχωρί και φτάνει μέχρι το Μπογάζκεσεν στο Τοπχανέ. Με την ανέγερση των νέων ενοριακών ναών του Αγίου Κωνσταντίνου και της Αγίας Τριάδας, επαναπροσδιορίζονται τα όρια και στα τέλη του 1890 το Πέρα αρχίζει από τα Σκαλάκια και φτάνει στο Σισλί. Στα μέσα του 19ου αιώνα το Πέρα ήταν η πλουσιότερη συνοικία της Κωνσταντινούπολης. Η κοινωνική σύνθεση της μεγαλοαστικής κοινωνίας του Σταυροδρομίου δεν προέρχεται από τους Βυζαντινούς ευγενείς αλλά από Έλληνες τραπεζίτες, μεγαλέμπορους, ανώτερους κρατικούς λειτουργούς, αρχιάτρους και διερμηνείς του σουλτάνου και των ανακτόρων (Μπόζη, 2002).

Στις αρχές του 20ου αιώνα η ελληνική κοινότητα αριθμούσε περίπου 250.000 μέλη στην Αρχιεπισκοπή Κωνσταντινούπολης, σε σύνολο 1.000.000 κατοίκων<sup>1</sup>. Ο ελληνικός πληθυσμός ήταν εγκατεστημένος στην ευρύτερη περιοχή

---

<sup>1</sup> Ο πληθυσμός της Πόλης το 19ο αιώνα είναι δύσκολο να προσδιοριστεί με ακρίβεια λόγω έλλειψης αξιόπιστων πηγών. Ο Ελληνικός Ορθόδοξος πληθυσμός, σύμφωνα με οθωμανικές στατιστικές, το 1885 φτάνει τους 176.442 κατοίκους, ενώ σε υπομνήματα των ελληνικών συλλόγων της ίδιας περίπου εποχής, ανέρχεται σε 287.550. Υπάρχουν ωστόσο και άλλες αναφορές που ανεβάζουν αυτούς τους αριθμούς κατά πολύ. Η απόσταση ανάμεσα στις επίσημες και ανεπίσημες στατιστικές μπορεί να αποδοθεί αρχικά στην τάση των μη μουσουλμάνων να αποφεύγουν την καταγραφή προς αποφυγήν του κεφαλικού φόρου και κατά δεύτερον δεν συμπεριλαμβάνονται οι Έλληνες που διαμένουν προσωρινά στην Πόλη ή ελληνικής καταγωγής πρώην οθωμανοί υπήκοοι που έχουν αποκτήσει ξένη υπηκοότητα. Μια άλλη κατηγορία αποτελούν οι οθωμανοί υπήκοοι ελληνικής καταγωγής που έχουν εγγραφεί σε δημοτολόγια της Ελλάδας και μετά την επιστροφή τους στην Τουρκία επιζητούν την αναγνώριση ως υπήκοοι του ελληνικού βασιλείου (Σβολόπουλος, 1994).

του Πέρα. Άλλος πυρήνας συγκέντρωσης ήταν τα Ψωμαθεία, η Βλάγκα, το Κοντοσκάλι, το Φανάρι και η κατά μήκος περιοχή της ευρωπαϊκής ακτής του Βοσπόρου. Η οικονομική και κοινωνική δύναμη του ελληνισμού της Πόλης ήταν ακόμη μεγαλύτερη από την αριθμητική· ενδείξεις για αυτή την ακμή είναι οι ποικίλες κοινωνικές και πολιτισμικές δραστηριότητες όπως οι εφημερίδες και ο περιοδικός τύπος, η λογοτεχνική παραγωγή, τα φιλανθρωπικά ιδρύματα, τα φιλολογικά σαλόνια, οι σύλλογοι, τα θέατρα κ.τ.λ.

Η ανάπτυξη αυτή δεν μπορεί να ερμηνευτεί ανεξάρτητα από την αύξηση της μεσαίας αστικής τάξης της ελληνικής κοινότητας ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα. Πρόκειται για μια πολυάριθμη τάξη από δικηγόρους, γιατρούς, φαρμακοποιούς, μηχανικούς, υπαλλήλους μεγάλων ευρωπαϊκών επιχειρήσεων και εμπορικών οίκων, τραπεζίτες και βιοτέχνες. Η μεσαία αυτή αστική τάξη διεκδικεί την κοινωνική της ανέλιξη στην ιεραρχία της κοινότητας, μέσα από την πρόσβαση στην εκπαίδευση και στα κοινωνικά και πολιτισμικά δρώμενα. Είναι φανερό ωστόσο ότι υπάρχει μια άνιση κατανομή του πλούτου. Μετά την επανάσταση των Νεότουρκων, ο εθνικός ρόλος των κοινοτήτων ενισχύεται και τα κοινωνικά αιτήματα ενσωματώνονται σε έναν εθνικιστικό λόγο. Έτσι στις αρχές του 20ού αιώνα η ελληνική κοινότητα με τη συμβολή της εκπαίδευσης και της συλλογικής δράσης, έχει δημιουργήσει μια συμπαγή ελληνική εθνική συνείδηση (Παλάσκας, 2001).

### **Ο θρησκευτικός διαχωρισμός ως στοιχείο κατηγοριοποίησης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία**

Η μακράιωση παρουσία της ελληνικής κοινότητας της Κωνσταντινούπολης και ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της συναρτώνται τόσο με τις εθνικές και πολιτισμικές της καταβολές όσο και με το ειδικό καθεστώς στο οποίο λειτουργούσε μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Ο Μωάμεθ Β΄ ο πορθητής, ακολουθούσε ένα καθεστώς ανοχής απέναντι στους χριστιανούς, Έλληνες και εβραίους υπηκόους του, με αντάλλαγμα την καταβολή φόρων, με πιο γνωστό τον Κεφαλικό Φόρο<sup>2</sup>. Ως μη μωαμεθανοί δεν απολάμβαναν τα δικαιώματα που προβλέπονταν από τον ιερό μουσουλμανικό νόμο, και εντάσσονταν σε ένα ξεχωριστό νομοθετικό καθεστώς με θρησκευτική βάση που εφαρμόζονταν και ερμηνεύονταν από τον εκάστοτε θρησκευτικό ηγέτη τους, ο οποίος απολάμβανε και ξεχωριστή μεταχείριση. Ο Οικουμενικός Πατριάρχης της Ορθόδοξης Εκκλησίας ανακηρύσσονταν σε Εθνάρχη ή αντίστοιχα για τους Τούρκους σε Θρησκευτικό ηγέτη. Η συνθήκη αυτή επιβεβαιώνεται και με διεθνείς συμβάσεις όπως η Συνθήκη Ειρήνης των Παρισίων το 1856. Τα προνόμια του Οικουμενικού Πατριάρχη ήταν εκκλησιαστικά και παράλληλα πολιτικά. Ο Πατριάρχης, με το αξίωμα του ύπατου θρησκευτικού ηγέτη, αντιπροσώπευε απέναντι στην Πύλη όλες τις ορθόδοξες εκκλησιαστικές αρχές της οθωμανικής επικράτειας. Σχετικά με τα πολιτικά προνόμια, η δικαιοδοσία του Πατριάρχη αφορούσε την λειτουργία της δικαιοσύνης και την οργάνωση της εκπαίδευσης.

<sup>2</sup> Ετυμολογία: κεφαλικός φόρος < φόρος για το δικαίωμα να έχει κάποιος την κεφαλή του επί των ώμων του. Ήταν η αποζημίωση για την παραχώρηση του δικαιώματος να ζει κανείς και να λατρεύει τον θεό του, εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Κάθε χριστιανός από το δωδέκατο έτος της ηλικίας του και μέχρι τον θάνατό του όφειλε να εξαγοράζει κάθε χρόνο την άδεια αυτή. Πλήρωνε τον φόρο και παραλάμβανε από τον εισπράκτορα την προσωπική του απόδειξη, η οποία λεγόταν χαράτσι. Από τον κεφαλικό φόρο εξαιρούνταν οι γυναίκες, τα παιδιά, οι ανάπηροι, οι ιερωμένοι και όσοι προσέφεραν υπηρεσίες στο κράτος (Πνευματικός, 2003).

Σταδιακά, με την ανοχή της Πύλης, πέρα από τη θέση του ως ύπατος ηγέτης της ορθοδοξίας μετατράπηκε και σε ανώτατη πολιτική αρχή των χριστιανών της Αυτοκρατορίας. Όμως, η πολιτική του διαχωρισμού της οθωμανικής εξουσίας ανάμεσα σε μουσουλμάνους και μη, ευνοούσε και το διχασμό. Έτσι το χριστιανικό στοιχείο διαχωρίστηκε ρητά από το εβραϊκό και ταυτόχρονα η αρμένικη κοινότητα ανέπτυξε δικό της ιδιαίτερο εθνικοθρησκευτικό καθεστώς, με κεφαλή τον Πατριάρχη που ασκούσε παρόμοιες αρμοδιότητες με τον αντίστοιχο Έλληνα Ορθόδοξο Πατριάρχη. Ο διαχωρισμός αυτός είχε σαν αποτέλεσμα να διευρύνει την απόσταση που χώριζε τους Έλληνες από τους μη Χριστιανούς αλλά και από τις υπόλοιπες χριστιανικές κοινότητες της Κωνσταντινούπολης.

Αποτελεί ωστόσο γεγονός το ότι, για πέντε περίπου αιώνες, οι Έλληνες και οι Τούρκοι συμβίωναν ως οι δύο ισχυρότερες κοινότητες της πρωτεύουσας, ριζικά διαχωρισμένες από τη θρησκεία, τα ήθη και έθιμα, την επαγγελματική ενασχόληση, τη διαφορετική νοοτροπία, ακόμα και την ενδυμασία. Επίσης οι Έλληνες εξαιρούνταν από τη στρατιωτική θητεία χωρίς καταβολή φόρου, ενώ η μαρτυρία τους στα τουρκικά δικαστήρια δεν ήταν δεκτή. Η άκαμπτη αυτή πολιτική θέση, ενισχύονταν από περιοδικές εκδηλώσεις βιαιοτήτων (Σβολόπουλος, 1994).

### **Σχέση Πατριαρχείου - Ρωμιοσύνης στη συγκρότηση της ταυτότητάς τους**

Η άμεση σύνδεση του ελληνισμού της Πόλης με την ορθοδοξία και η προσωποποίησή της μέσα από το Πατριαρχείο αποτελεί ένα σημαντικό κομμάτι της ταυτότητάς του. Ο Πατριάρχης είναι θρησκευτικός και εθνικός ηγέτης· γύρω του διαμορφώνεται το θρησκευτικό και εκπαιδευτικό πλαίσιο των ομογενών, αλλά και οι πολιτισμικές και εθνικές αναζητήσεις τους, που βοηθούν στη συσπείρωσή τους και στη διατήρηση της σύνθεσης της ελληνικής κοινότητας. Ο Πατριάρχης αποτελεί την ανώτατη αρχή της ελληνικής κοινότητας, ενσωματωμένος στο οθωμανικό διοικητικό σύστημα. Είναι ο μοναδικός συνομιλητής με το οθωμανικό κράτος και αυτός που υπογράφει τις εγκυκλίους και κάθε επίσημο έγγραφο που αφορά γενικές ρυθμίσεις (Παλάσκας, 2001). Επίσης το Πατριαρχείο διαμορφώνει σημαντικό μέρος της συνείδησης της ελληνικότητας και οργανώνει την κοινότητα με επίκεντρο τους ναούς. Η κοινοτική μαζί με την εκκλησιαστική δράση οικοδομούν την ταυτότητα του Ρωμιού (Μεταλληνός, 1987).

Με τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, η τουρκική στάση απέναντι στην ομογένεια σκλήρυνε. Ο ελληνισμός της Πόλης συσπειρώθηκε ακόμα περισσότερο γύρω από την Εκκλησία, η οποία με το καθεστώς των προνομίων, ασκούσε πολιτική πίεση στο Οθωμανικό κράτος. Η πρωτοπόρα τάξη των εμπόρων οδήγησε τη μειονότητα στο να διαμορφώσει ισχυρή εθνική συνείδηση σε σχέση με την Εκκλησία, τον Πατριάρχη, το Πατριαρχείο και τις αρχαίες καταβολές (Δημάση, 1996).

Από την εποχή της άλωσης μέχρι την ίδρυση του Ελληνικού κράτους, αναπτύσσεται σταδιακά η Μεγάλη Ιδέα. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Κωνσταντινούπολη, αποτέλεσαν σημείο αναφοράς του μεγαλοϊδεατισμού, που τον υποστηρίζουν οικονομικά και πνευματικά.

### **Η εθνοτική ταυτότητα των Ρωμιών και πώς εκδηλώνεται**

Οι έννοιες ελληνισμός, γένος, έθνος και εθνική αγωγή κατά τη δεκαετία του 1860, ενέχουν περισσότερο πολιτισμικό χαρακτήρα (Cummins, 2005)· ταυτίστηκαν με τη

γνώση και χρήση της ελληνικής γλώσσας, την πολιτισμική παράδοση και τη συνείδηση του ανήκειν σε μια συγκεκριμένη πολιτισμική και εθνοτική κοινότητα. Από τη δεκαετία του 1870 και έπειτα παρατηρήθηκε διαφοροποίηση του περιεχομένου της εθνικής διάστασης που επιδρά εκτός των άλλων και στην εκπαιδευτική στοχοθεσία.

Η εκπαίδευση ήταν καθαρά εθνική και λειτουργούσε ανταγωνιστικά προς τα άλλα εθνικά εκπαιδευτικά δίκτυα, στα πλαίσια των πολιτικών εθνικών ανταγωνισμών. Έτσι, ανάλογα με τη χρονική περίοδο στην οποία αναφέρεται κανείς, οι όροι έθνος και εθνισμός χρησιμοποιούνται τόσο με πολιτισμικό όσο και με πολιτικό περιεχόμενο. Χρήσιμο εργαλείο στη διαφοροποίηση αυτή, αποτελεί η μελέτη των Κανονισμών Λειτουργίας των σχολείων της Πόλης.

Στις περιπτώσεις που απαντώνται οι έννοιες έθνος και εθνότητα λειτουργούν ως δηλωτικές της εθνοτικής ταυτότητας του ιδρύματος της κοινότητας στην οποία ανήκει η πλειονότητα των μαθητών του. Παρόμοια λειτουργία εκτελεί και η έννοια της ορθοδοξίας, στενά συνδεδεμένη από την βυζαντινή περίοδο με τον ελληνισμό, που υποδηλώνει επίσης την εθνικότητα των ιδρυμάτων, των εκπαιδευτικών και των μαθητών. Κατά την περίοδο αυτή η θρησκευτική αγωγή έχει σαν στόχο την ανάπτυξη του θρησκευτικού αισθήματος και τη μετάδοση της χριστιανικής ηθικής.

Η ελληνικότητα προβάλλεται κυρίως μέσα από την ελληνική γλώσσα και το πολιτισμικό παρελθόν, το οποίο λειτουργεί περισσότερο ως παράδειγμα πνευματικής καλλιέργειας, παρά ως στοιχείο εθνικής συνέχειας και εθνικών αξιών. Θα έλεγε κανείς ότι ανάμεσα στις δύο έννοιες έθνος και θρησκεία υπερτερεί η δεύτερη, καθώς οι οικονομικές και κοινωνικές ανάγκες της ελληνικής αστικής τάξης της Κωνσταντινούπολης δεν εξυπηρετούνται από την ταύτισή της με το έθνος του ελλαδικού χώρου. Αντίθετα έντονος είναι ο ανταγωνισμός ανάμεσα στα χριστιανικά δόγματα. Ο κίνδυνος του προσηλυτισμού είναι αυτός που συνδέει το έθνος με την ελληνική γλώσσα και την ορθοδοξία. Πιο συγκεκριμένα, η γλώσσα συνιστά ένα από τα στοιχεία της ένταξης στο έθνος που μαζί με την ορθοδοξία, συνιστούν τα κύρια χαρακτηριστικά της (Δαλακούρα, 2008).

Ήδη όμως έχουν αρχίσει να διαφαίνονται τα πρώτα στοιχεία εθνικισμού. Η αναφοράς στην ανωτερότητα του αρχαιοελληνικού πολιτισμού και η ορθοδοξία, παρουσιάζονται ως αδιαχώριστο χαρακτηριστικό του ελληνισμού, μαζί με την ελληνική γλώσσα, στοιχεία που τονίζεται ότι θα πρέπει να διαφυλαχτούν. Από την άλλη εντοπίζεται μια αντιφατική συμπεριφορά: από την μια ο ευρωπαϊκός πολιτισμός αντιμετωπίζεται ως μετάδοση του νέου πολιτισμού, της προόδου των επιστημών και των κοινωνικών θεσμών και από την άλλη ως πηγή κινδύνου για την ελληνικότητα και τη φυσιογνωμία του έθνους. Ο ανταγωνισμός που ενυπάρχει δεν είναι στοιχείο πολιτικό αλλά δογματικό και πολιτισμικό έναντι των δυτικών εθνοτήτων. Στόχος είναι η διατήρηση του πολιτικού status quo το οποίο είναι η εξυπηρέτηση των οικονομικών συμφερόντων που ταυτίζονται απόλυτα με την εισβολή, στην οθωμανική επικράτεια, του δυτικού κεφαλαίου. Η ενίσχυση της πολιτισμικής εθνοτικής ταυτότητας έχει σαν στόχο την αναπαραγωγή της κυριαρχίας της ελληνικής κοινότητας έναντι των υπολοίπων κοινοτήτων της Κωνσταντινούπολης. Άλλωστε κατά την συγκεκριμένη περίοδο το ελληνικό κράτος δεν έχει τη δύναμη να εγγυηθεί υποστήριξη στην ανερχόμενη αστική τάξη της οθωμανικής περιοχής. Εγγυητής είναι το ίδιο το οθωμανικό κράτος και η Δύση (Εξερτζόγλου, 1996).

Ένας ακόμα παράγοντας που πρέπει να συνεκτιμηθεί αναφορικά με τη θέση της ελληνορθόδοξης μεσαιάς τάξης είναι ότι η αστική κοινωνία της Πόλης χαρακτηριζόταν από τον κατακερματισμό που προκαλούσαν ο εθνισμός και η θρησκεία στα μεσαιά στρώματα.

Υπάρχει μια ελληνορθόδοξη, μια αρμένικη και μια εβραϊκή κοινότητα, τα μέλη των οποίων συναπάρτιζαν την μεσαιά αστική τάξη. Οι ισχυρές ελληνικές οικογένειες είχαν συχνές επιχειρηματικές και κοινωνικές σχέσεις με Αρμένιους, Εβραίους λεβαντίνους και άλλους Ευρωπαίους της οθωμανικής πρωτεύουσας. Όπως ήδη αναφέρθηκε, το εμπόδιο της θρησκείας αποτέλεσε ίσως τον ισχυρότερο αποτρεπτικό παράγοντα για την δημιουργία στενότερων σχέσεων που θα υπερέβαινε τα στενά εθνικά και θρησκευτικά σύνορα.

Έστω και αν η γλώσσα δεν αποτέλεσε σημαντικό εμπόδιο στις μεταξύ τους σχέσεις, γιατί η γνώση πολλών και διαφορετικών γλωσσών αποτελούσε γνώρισμα της εκπαίδευσης των ατόμων την περίοδο αυτή, οι οικογένειες της Πόλης δεν ήταν διατεθειμένες να απεμπολήσουν την ιδιαίτερη εθνικοθρησκευτική τους ταυτότητα. Πιο συγκεκριμένα, η ελληνορθόδοξη κοινότητα μπορεί να νοηθεί τόσο ως μέρος ενός ευρύτερου συνόλου όσο και ως αυτόνομο υποσύνολο με τη δική της αυστηρή ιεραρχία και διαστρωμάτωση (Εξερτζόγλου, 1996).

Οι χριστιανικές εθνικές ομάδες διαφοροποιούνται και από τον διαφορετικό πολιτικό προσανατολισμό. Η έναρξη του αγώνα της Ανεξαρτησίας και η σύσταση του ελληνικού βασιλείου, έκανε την ελληνική κοινότητα της Κωνσταντινούπολης να αποβλέπει σε μια εθνική πολιτική του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους και στην επίτευξη της Μεγάλης Ιδέας. Πρόκειται όμως για μια συναισθηματική παρόρμηση καθώς στην πραγματικότητα το ελληνικό κράτος δεν διαθέτει τα μέσα για την επίτευξη τέτοιων φιλόδοξων σχεδίων. Ταυτόχρονα, μέσα σε αυτό το κλίμα υπέρμετρης αισιοδοξίας, οι Έλληνες θα διαμορφώσουν έναν διαφοροποιημένο πολιτικό λόγο έναντι όλων των άλλων εθνικών ομάδων της Πόλης. Η υιοθέτηση της ιδέας της κατάλυσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η ίδρυση ενός μεγάλου ελληνικού κράτους θα έχει ως κατάληξη το ναυάγιο στη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα (Σβολόπουλος, 1994).

### **Η εκπαίδευση στην Κωνσταντινούπολη-Συνθήκες λειτουργίας των σχολείων**

Στην οθωμανική πραγματικότητα το δίλημμα μεταξύ ιεράς και κοσμικής παιδείας δεν υφίσταται γιατί για το Ισλάμ τα γράμματα είναι μόνο ιερά. Αντίστοιχα η Ορθόδοξη Εκκλησία μετά την Άλωση αποκτά ευρύτερες δικαιοδοσίες, μια από τις οποίες είναι η παιδεία. Παρέχεται στο Οικουμενικό Πατριαρχείο το προνόμιο της διαχείρισης της παιδείας των πνευματικών του υπηκόων. Οι πρώτες προσπάθειες για εκτός οικίας εκπαίδευση ξεκινούν στα τέλη του 18ου με αρχές του 19ου αιώνα (Belge, 2008). Η εκπαιδευτική πολιτική των σχολείων, η διδακτέα ύλη και τα αναλυτικά προγράμματα των σχολείων της Αρχιεπισκοπής Κωνσταντινούπολης ήταν ευθύνη της Πατριαρχικής Κεντρικής Εκπαιδευτικής Επιτροπής, η οποία ιδρύθηκε το 1836. Μέχρι τότε η εκπαίδευση ήταν ιδιωτική υπόθεση των οικογενειών· οι πλέον προνομιούχες εκπαιδεύαν τα παιδιά τους κατ' οίκον και κυρίως τα αγόρια, από τον γραμματοδιδάσκαλο (Παλάσκας, 2001).

Το μεταρρυθμιστικό διάταγμα του Χάττι-Χουμαγιούν επέτρεπε στις εθνικές μειονότητες να ιδρύουν δημόσια σχολεία, διασφαλίζοντας τη στοιχειώδη

πρωτοβάθμια εκπαίδευση και στη συνέχεια την ανώτερη. Τη βάση του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος της Πόλης την συνιστούσαν τα ενοριακά σχολεία, η διοίκηση των οποίων γίνονταν από εφορίες εκλεγμένες από την ενορία και αναγνωρισμένες από το Πατριαρχείο. Τα σχολεία διακρίνονταν σε αρρένων και παρθεναγωγεία, και ως προς την διοίκησή τους σε κοινοτικά και ιδιωτικά (Μπόζη, 2002).

Οι σχολές της Αρχιεπισκοπής Κωνσταντινούπολης διακρίνονται σε εθνικές και κοινοτικές. Οι κοινοτικές σχολές αποτελούν κτήμα της κάθε κοινότητας. Ο μαθητικός πληθυσμός των σχολών αυτών προέρχεται από κατοίκους της οικείας κοινότητας. Αντίθετα οι εθνικές σχολές θεωρούνται κτήμα όλων των κοινοτήτων και οι μαθητές τους προέρχονται από το σύνολο των κοινοτήτων και ανάλογα με το κύρος τους αντλούσαν τον μαθητικό τους πληθυσμό· ως επί το πλείστον, οι εθνικές σχολές είναι ανώτερες σχολές (Παλάσκας, 2001). Η οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος στην Κωνσταντινούπολη και η επιτυχία του ακόμα και στην ευρύτερη περιοχή, οφείλονταν στην ισχυρή θέση της ελληνορθόδοξης κοινότητας. Το 1877 η εκπαιδευτική επιτροπή του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινούπολης<sup>3</sup> αναφέρει ότι ο μαθητικός πληθυσμός της Αρχιεπισκοπής προσεγγίζει τις 25.000, 254 σχολεία και η δαπάνη για τη συντήρησή τους τις 70.000 ΤΛ (Τουρκικές Λίρες), σε σύγκριση με τις μόλις 12.000 ΤΛ το 1870 (Εξερτζόγλου, 1996).

Η διάρθρωση του σχολικού δικτύου ήταν οι παρακάτω:

- Νηπιαγωγεία - Προκαταρτικές τάξεις. Στις προκαταρτικές τάξεις κατατάσσονται όσοι μαθητές δεν έχουν συμπληρώσει το όριο ηλικίας για τη εγγραφή τους στην Α' τάξη.
- Δημοτικές και Αστικές σχολές. Οι πρωτοβάθμιες σχολές διακρίνονται σε δημοτικές, έως 4 τάξεις, και σε αστικές, έως 7 τάξεις.
- Γυμνάσια. Σε αυτά συμπεριλαμβάνονται η Μεγάλη του Γένους Σχολή, το εξατάξιο Ζωγράφειο Γυμνάσιο, Η Ελληνική Εμπορική Σχολή Χάλκης και δύο ιδιωτικά Λύκεια.
- Ανώτερα Παρθεναγωγεία. Συνιστούν ιδιαίτερο σχολικό τύπο, διότι διατηρούν τμήματα όλων των βαθμίδων, πρόκειται για το Ιωακείμειο Παρθεναγωγείο, το Ζάππειο και το Κεντρικό Παρθεναγωγείο.
- Η Θεολογική Σχολή της Χάλκης, η οποία αναγνωρίζεται ως σχολή πανεπιστημιακού επιπέδου.
- Άλλοι σχολικοί τύποι, όπως δύο Νυχτερινές Σχολές και η Ελληνοκαθολική Σχολή. Ιδιαίτερα διαδεδομένο είναι και το σύστημα των *σπιτίσιων σχολείων* όπου οι μαθητές συγκεντρώνονταν στο σπίτι κάποιου δασκάλου/ας (Belge, 2008).

Η ανάγκη για εκμάθηση ξένων γλωσσών, λόγω των επαγγελματικών δραστηριοτήτων των Ελλήνων και του πολυεθνικού περιβάλλοντος της Πόλης, κάνει πολλούς μαθητές να στρέφονται σε ξένα σχολεία. Η ελληνορθόδοξη εκπαίδευση είναι στραμμένη προς τις κλασικές σπουδές και την καθαρεύουσα και

<sup>3</sup> Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος δρα από το 1861 έως το 1912 και αριθμεί το 1879, 304 μέλη, εκ των οποίων συμπεριλαμβάνονται εξέχουσες προσωπικότητες της ελληνικής κοινότητας Κωνσταντινούπολης. Η δράση του Συλλόγου είναι σημαντική σε διάφορους τομείς της κοινωνικής οργάνωσης, με κυρίαρχη αυτή της εκπαίδευσης (Εξερτζόγλου, 1996: 19, 34).



αδυνατεί να προσφέρει δυνατότητες επαγγελματικής εκπαίδευσης (Παλάσκας, 2001).

Το περιεχόμενο των αναλυτικών προγραμμάτων εμπεριέχει έννοιες όπως ο ελληνισμός, το έθνος, το γένος, η ορθοδοξία, ο πολιτισμός και φυσικά όλα ταυτίζονται με τη γνώση και τη χρήση της ελληνικής γλώσσας. Από τη δεκαετία του 1870 η εκπαίδευση γίνεται καθαρά εθνική και λειτουργεί ανταγωνιστικά προς τα άλλα εθνικά εκπαιδευτικά δίκτυα. Ο όρος εθνισμός χρησιμοποιείται για να αποδώσει το περιεχόμενο του εθνικού κινήματος που παρατηρείται εκείνη την εποχή και χρησιμοποιείται τόσο με πολιτισμικό όσο και με πολιτικό περιεχόμενο. Το γεγονός της συγκρότησης και της ολοένα και αυξανόμενης διεύρυνσης του εκπαιδευτικού δικτύου έχει ταυτόχρονα στόχο την πολιτική κυριαρχία, την ελληνική εθνική ταυτότητα και την ελληνική ορθόδοξη θρησκεία. Το ίδιο επιβεβαιώνεται και από την συστηματική εκπαίδευση των γυναικών με τα σχολεία θηλέων, ήδη από τη δεκαετία του 1840 (Δαλακούρα, 2008).

Η επανάσταση των Νεότουρκων το 1908 αλλάζει τα δεδομένα με μια σειρά από διατάγματα· χωρίς να καταργείται ο κοινοτικός χαρακτήρας των σχολείων, επιδιώκεται η αποδέσμευση της εκπαίδευσης από τη θρησκευτική εξουσία και ασκείται μεγαλύτερος έλεγχος από το κράτος με στόχο την ομοιογένεια στην εκπαίδευση. Η κατάργηση των προνομίων σημαίνει και το τέλος της νομιμοποίησης της εξουσίας του Πατριαρχείου ως εθνικής αρχής της ελληνικής κοινότητας. Το Πατριαρχείο διατηρεί μεν το τυπικό της εξουσίας του αλλά βρίσκεται πλέον υπό την καθοδήγηση του ελληνικού κράτους. Το 1915 εκδίδεται ο νόμος «περί Σχολείων» σύμφωνα με τον οποίο τα κοινοτικά σχολεία κηρύσσονται ιδιωτικά και μπαίνουν υπό τον άμεσο έλεγχο του Υπουργείου Παιδείας της Τουρκίας (Παλάσκας, 2001).

Με τη συνθήκη της Λωζάνης επιβλήθηκε η συστηματική διδασκαλία της τουρκικής γλώσσας σε όλα τα σχολεία της Πόλης. Από το 1924, με εγκύκλιο της Διεύθυνσης Παιδείας προς όλα τα Ελληνικά Μειονοτικά Σχολεία, ορίζεται υποχρεωτική η διδασκαλία των τουρκικών και η έκδοση όλων των εξερχόμενων εγγράφων στην τουρκική γλώσσα. Η Τουρκική Δημοκρατία αναγνώρισε το δικαίωμα εκπαίδευσης στις κοινότητες αλλά όχι στην εκκλησιαστική αρχή. Τα ομογενειακά σχολεία εφεξής χρησιμοποιούν τα τουρκικά στα μαθήματα της γλώσσας, της ιστορίας, της γεωγραφίας, της κοινωνιολογίας και σε ορισμένα ακόμα συμπληρωματικά. Η χρήση της ελληνικής περιορίζεται στα υπόλοιπα. Το νέο καθεστώς προέβλεπε τη διαχείριση των σχολείων από τις Εφορίες που απαρτίζονταν από λαϊκούς και όχι από εκκλησιαστικούς εκπροσώπους. Επίσης ορίζονταν ένας *Ιδρυτής* ο οποίος ήταν υπόλογος απέναντι στο Υπουργείο Παιδείας της Τουρκίας και ένας υποδιευθυντής τουρκικής καταγωγής. Τα κοινοτικά σχολεία μπαίνουν στο καθεστώς λειτουργίας των ιδιωτικών σχολείων. Η αλλαγή στον τρόπο διοίκησης των σχολείων είχε επιπτώσεις και στη συγγραφή των βιβλίων, με τον εθνικό και θρησκευτικό αποχρωματισμό των εγχειριδίων. Με τη διακρατική σύμβαση του 1952 επικρατεί η διδασκαλία των βιβλίων της ελληνικής επικράτειας, από τα οποία αφαιρούνται τα κείμενα εθνικού περιεχομένου (Δημάση, 1996).

Η συρρίκνωση του αριθμού των σχολείων και τα περιοριστικά μέτρα που εφαρμόστηκαν σχετικά με την ομογενειακή παιδεία, είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα της πορείας των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Από σχετικούς στατιστικούς πίνακες αναφορικά με τον αριθμό των ομόγλωσσων Κοινοτικών

Σχολείων και μαθητών, από το σχολικό έτος 1945-1950 έως και το 2004-2005 διαπιστώνεται ότι από 56 σχολικές μονάδες απέμειναν 13 και από 7.057 μαθητές σήμερα φοιτούν σε όλες τις βαθμίδες 237 μαθητές. Οι 107 μαθητές (45,15%) κατάγονται από την Αντιόχεια. Τα παραπάνω στοιχεία προέρχονται από το προσωπικό αρχείο του τέως Διευθυντή του Ζωγράφειου, δάσκαλου του Γένους, κ. Φραγκόπουλου, καθώς η πρόσβασή μας σε άλλα αρχεία ήταν αδύνατη. Ο ίδιος αναφέρει ότι «τα Σεπτεμβριανά το 1955 παρόλο που η έντασή τους ήταν καταστροφική, δεν επηρέασαν σημαντικά τον αριθμό των μαθητών. Η αντίστροφη μέτρηση αρχίζει με τις απελάσεις του 1964 και στη συνέχεια με τα γεγονότα της Κύπρου το 1974, που η αποχώρηση των ρωμιών πήρε χαρακτήρα άτακτης φυγής» (Φραγκόπουλος, 2013).

Από τις αρχές της δεκαετίας 1990 παρατηρείται μια ολοένα και μεγαλύτερη εισροή Αντιοχειτών μαθητών στα ομογενειακά σχολεία λόγω του ομόθρησκου και της υπηκοότητας. Είναι όμως έντονο το πρόβλημα της γλώσσας. Το σύνολο των μαθητών είναι αραβόφωνοι με δεύτερη γλώσσα τα τουρκικά. Το γεγονός αυτό δημιούργησε τεράστια προβλήματα στα αναλυτικά προγράμματα, ιδίως ως προς τα μαθήματα που διδάσκονται στα ελληνικά. Τα τελευταία χρόνια όμως παρατηρείται επιστροφή νεότερων ατόμων στην Πόλη και γίνονται προσπάθειες ανασυγκρότησης των κοινοτήτων. Επίσης σημαντική είναι και η παρουσία των λεγόμενων Νεοπολιτών, των Ελλήνων που έρχονται στην Κωνσταντινούπολη λόγω επαγγελματικών ευκαιριών, οι οποίοι όμως δεν είναι επίσημα καταγεγραμμένοι.

### **Συμπεράσματα**

Σήμερα, η ελληνική γλώσσα, στην Κωνσταντινούπολη, είναι μία μειονοτική γλώσσα καθώς στο ευρύτερο γλωσσικό περιβάλλον ομιλείται η τουρκική. Η χρήση των ελληνικών περιορίζεται στο σχολείο, στην οικογένεια, και στις κοινοτικές δράσεις. Ο ρόλος του δημοτικού σχολείου είναι, αρχικά, η ενίσχυση και η συνέχιση εκμάθησης των ελληνικών με σκοπό την μετέπειτα καλύτερη σχολική επίδοση των παιδιών στις επίσημες ελληνικές ομογενειακές σχολικές βαθμίδες και κατά δεύτερον η βελτίωση της επικοινωνίας σε περιβάλλοντα που χρησιμοποιούνται τα ελληνικά, όπως οι διάφοροι οργανωμένοι κοινοτικοί θεσμοί των Ρωμιών. Η μελέτη της γλώσσας, σε περιβάλλοντα διασποράς, παραπέμπει στην επαφή των γλωσσών και της διγλωσσίας, και σε ζητήματα όπως η γλωσσική διατήρηση και υποχώρηση. Η αλληλεπίδραση σε αυτά τα περιβάλλοντα δημιουργείται κάτω από συνθήκες επαφής γλωσσών και εθνοτήτων, η οποία συχνά δημιουργεί μια νέα γλωσσική και εθνοτική σύνθεση. Η μελέτη της γλώσσας, υπό αυτές τις συνθήκες, συνεπάγεται τη διγλωσσία, την αλληλεξάρτηση των γλωσσών, την εναλλαγή κωδίκων και την μεταφορά στοιχείων από τη μία γλώσσα στην άλλη, για την καλύτερη επικοινωνιακή έκφραση των δίγλωσσων (Τσοκαλίδου & Χατζησαββίδης, 2008). Η επαφή διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων, όπως Ελλήνων ομογενών, Αντιοχέων, Ελλαδιτών, μεικτών οικογενειών, δημιουργεί μια νέα εθνοτική σύνθεση στην ρωμαϊκή κοινότητα της Κωνσταντινούπολης, στην οποία συγκαταλέγονται οι παραπάνω γλωσσικές ομάδες. Τέλος, η έρευνα για το συγκεκριμένο ζήτημα είναι περιορισμένη και υπάρχει ανάγκη για περαιτέρω σχεδιασμό και εφαρμογή ερευνητικών προγραμμάτων για την σύγχρονη ελληνόγλωσση εκπαίδευση της Πόλης.

Μειονοτικές ομάδες της Πόλης. Μια πολιτισμική διαδρομή στην ιστορία, την εκπαίδευση και την καθημερινή ζωή των Ρωμιών από το χθες στο σήμερα

## Βιβλιογραφία

- Belge, F. (2008). «Μειονότητες και καθημερινή ζωή στην Κωνσταντινούπολη, 20ος αι.», στην *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Κωνσταντινούπολη*. (Online). Διαθεσιμότητα: <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=11514>.
- Cummins, J. (2005). *Ταυτότητες υπό Διαπραγμάτευση. Εκπαίδευση με σκοπό την Ενδυνάμωση σε μια Κοινωνία της Ετερότητας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Dundar, F. (2003). *Μειονότητες. Οι μειονότητες στην Τουρκία. Σύμφωνα με τις επίσημες απογραφές της Στατιστικής Υπηρεσίας της Τουρκίας*, Αθήνα: Infogonomon.
- Δαλακούρα, Κ. (2008). *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Κοινωνικοποίηση στα πρότυπα της πατριαρχίας και του εθνικισμού 19ος αιώνας - 1922*. Αθήνα: Gutenberg.
- Δημάση, Μ. (1996). *Τα ελληνόγλωσσα αναγνωστικά βιβλία του Δημοτικού Σχολείου της Κωνσταντινούπολης και η θρησκευτική και εθνική ταυτότητα των ελληνοπαίδων*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη.
- Εξέρτζογλου, Χ. (1996). *Εθνική Ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αι. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1861 - 1912*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Μεταλληνός, Γ. (1987). *Ορθοδοξία και Ελληνικότητα*. Αθήνα: Μήνυμα.
- Φραγκόπουλος, Δ. (2005). «Η Πόλη των Πόλεων. Ο Ελληνισμός της Πόλης τον 20ό αιώνα. Μνήμες και προοπτικές», στην ημερίδα *Μνήμες, βιώματα και οράματα της Ρωμιοσύνης στο χώρο της Βασιλίδας των Πόλεων (23/05/2005)*. Αθήνα: Στοά Βιβλίου.



## Αποτελούν οι συλλογικές διαπραγματεύσεις στη δημόσια διοίκηση έναν παρωχημένο θεσμό;

Γεώργιος Αν. Νάσιος

Διδάκτωρ Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών  
Κομοτηνής 149, Πειραιάς, Τ.Κ. 18541

### Περίληψη

Οι συλλογικές διαπραγματεύσεις αποτελούν σημαντικό πεδίο των εργασιακών σχέσεων και αποτελούν έναν θεσμό που δημιουργήθηκε σε συνέχεια κοινωνικών αγώνων, ώστε οι όροι και οι συνθήκες εργασίας να ορίζονται μέσα σε ένα πλαίσιο συλλογικής αυτονομίας. Η αναγκαιότητα των συλλογικών διαπραγματεύσεων και η σπουδαιότητα που διαδραματίζουν προκύπτουν και κατοχυρώνονται τόσο από Διεθνείς Συμβάσεις Εργασίας, όσο και από συνταγματικές και νομοθετικές διατάξεις της εσωτερικής έννομης τάξης, με διαφορετικές ωστόσο προβλέψεις για τον ιδιωτικό τομέα και τον χώρο της δημόσιας διοίκησης. Στο άρθρο αναλύεται το θεσμικό πλαίσιο των συλλογικών διαπραγματεύσεων στη δημόσια διοίκηση και γίνεται μια αποτίμηση της εφαρμογής του εν λόγω θεσμού, με συνεκτίμηση τόσο της διεθνούς εμπειρίας όσο και της εμπειρίας από τον ιδιωτικό τομέα. Επιδίωξη είναι να διαπιστωθεί εάν υφίστανται εν τοις πράγμασι συλλογικές διαπραγματεύσεις στη δημόσια διοίκηση ή εάν αντίθετα το θεσμικό πλαίσιο αποτελεί ουσιαστικά κενό γράμμα. Η ανάλυση στηρίζεται στην επισκόπηση της νομοθεσίας, της νομολογίας, δημοσίων εγγράφων καθώς και σε άρθρα και σε εκθέσεις συνδικαλιστικών οργανώσεων που έχουν μελετήσει την εφαρμογή του θεσμού. Από τη σύνθεση των ανωτέρω προκύπτει ότι ο θεσμός των συλλογικών διαπραγματεύσεων παραμένει ουσιαστικά ανενεργός και έχει περιορισμένη εφαρμογή στη δημόσια διοίκηση, παρά την ύπαρξη θεσμικού πλαισίου και της συνταγματικής κατοχύρωσης του δικαιώματος για δύο περίπου δεκαετίες, ενώ επίσης δεν υπεισέρχεται στον πυρήνα των εργασιακών σχέσεων, όπως για παράδειγμα οι αμοιβές. Ως εκ τούτου τίθεται το εύλογο ερώτημα εάν οι συλλογικές διαπραγματεύσεις στη δημόσια διοίκηση αποτελούν έναν παρωχημένο πλέον θεσμό που δεν ανταποκρίνεται στις ανάγκες για τις οποίες έχει θεσπιστεί και παράλληλα επισημαίνονται τα περιθώρια αναβάθμισης του θεσμού.

© 2020 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

**Λέξεις - κλειδιά:** συλλογικές διαπραγματεύσεις, δημόσια διοίκηση, εργασιακές σχέσεις

**doi:**

## **Abstract**

*Collective bargaining is an important field of labour relations and constitutes an institution created in the aftermath of social struggles and as a result working conditions are defined within a framework of collective autonomy. The necessity and importance of collective bargaining is protected by International Labor Conventions as well as by constitutional and legislative provisions in the domestic legal order, although there are different provisions for the private sector and the public administration. The article analyzes the institutional framework of collective bargaining in public administration and makes an assessment of the implementation of this institution, taking into account both international experience and experience from the private sector. The aim of the article is to ascertain whether there is in fact collective bargaining in the public administration or, on the contrary, whether the institutional framework is essentially inapplicable. The analysis is based on an overview of legislation, jurisprudence, public documents as well as articles and reports of trade unions that have studied the implementation of the institution. It follows from the above that the institution of collective bargaining remains virtually inactive and has limited application in public administration, despite the existence of an institutional framework and the constitutional guarantee of the right for about two decades and does not enter the core of labour relations, such as remuneration. Therefore, the reasonable question that arises is whether collective bargaining in public administration is an obsolete institution that does not serve the existing needs of the public administration. Moreover, initiatives to upgrade the institution are cited in the article.*

© 2020 Library and Information Center, The University of Peloponnese

**Keywords:** collective bargaining, public administration, labour relations

## 1. Η σημασία των συλλογικών διαπραγματεύσεων στις εργασιακές σχέσεις

Οι συλλογικές διαπραγματεύσεις αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της ρύθμισης των εργασιακών σχέσεων. Αποτελούν μάλιστα τον κύριο ρυθμιστικό παράγοντα των εργασιακών σχέσεων σύμφωνα με το Σύνταγμα, μέσα στο πλαίσιο του θεσμού της συλλογικής αυτονομίας, όπου οι όλοι οι όροι των εργασιακών σχέσεων που βασίζονται σε μεταβλητά δεδομένα και εκτιμήσεις αποτελούν αντικείμενο συλλογικής διαπραγμάτευσης. Για τον λόγο αυτόν, υποστηρίζεται ότι το δικαίωμα στη συλλογική διαπραγμάτευση είναι άρρηκτα συνυφασμένο με την κατοχύρωση του δικαιώματος στην εργασία. Η σημασία των συλλογικών διαπραγματεύσεων δεν αφορά μόνο τα συμφέροντα των εργαζομένων και των εργοδοτών, αλλά αντίθετα εξυπηρετούν το γενικότερο κοινωνικό συμφέρον. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίον υφίσταται η συνταγματική υποχρέωση των ενδιαφερόμενων μερών να προσέλθουν σε συλλογική διαπραγμάτευση με βάση το δικαίωμα της συλλογικής αυτονομίας (Κοντιάδης, 2016). Όπως άλλωστε αναφέρεται στην παρ. 2 του αρ. 22 Σ: *«Με νόμο καθορίζονται οι γενικοί όροι εργασίας, που συμπληρώνονται από τις συλλογικές συμβάσεις εργασίας συναπτόμενες με ελεύθερες διαπραγματεύσεις και, αν αυτές αποτύχουν, με τους κανόνες που θέτει η διαιτησία»*. Από τα αναφερόμενα στις ανωτέρω διατάξεις καθίσταται πρόδηλο ότι ο επιδιωκόμενος σκοπός των συλλογικών διαπραγματεύσεων είναι η σύναψη συλλογικών συμβάσεων εργασίας, οι οποίες και αποτελούν κείμενα που δεσμεύουν τα συμβαλλόμενα μέρη. Επιπρόσθετα, το δικαίωμα της διαπραγμάτευσης και των συλλογικών δράσεων για τους εργαζόμενους και τις οργανώσεις τους αναγνωρίζεται και στο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπως αυτό αναφέρεται στο άρθρο 28 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης<sup>1</sup>. Ωστόσο, το δικαίωμα στη διαπραγμάτευση συνιστά και ενοχικό δικαίωμα που απευθύνεται προς την άλλη πλευρά, με το οποίο θεμελιώνεται αξίωση για συμμετοχή στη διαπραγμάτευση, κάτι που συνεπάγεται ότι και οι εργοδοτικές οργανώσεις απολαμβάνουν εξίσου του δικαιώματος (Τσάτσος & Κοντιάδης, 2010).

Παρόλα αυτά, μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του '90 το θεσμικό πλαίσιο σχετικά με τις συλλογικές διαπραγματεύσεις χαρακτηριζόταν – όπως και το σύστημα των εργασιακών σχέσεων – από κρατικό κορπορατισμό και τη διεξαγωγή διαπραγματεύσεων υπό στενή κρατική εποπτεία, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον Ν. 3239/1955 “Περί τρόπου ρυθμίσεως των συλλογικών διαφορών εργασίας, συστάσεως Εθνικού Γνωμοδοτικού Συμβουλίου Κοινωνικής Πολιτικής και τροποποιήσεως και συμπληρώσεως διατάξεων ενίων εργατικών νόμων” (Α' 125). Στη δεκαετία του '90 θεσμοθετείται νέο πλαίσιο σχετικά με τις συλλογικές διαπραγματεύσεις με ουσιαστικές αλλαγές στο περιεχόμενο των διαπραγματεύσεων και των συλλογικών συμβάσεων, προς την κατεύθυνση απεμπλοκής τους από τον κρατικό κορπορατισμό και ανάπτυξης θεσμών τριμερούς διαλόγου και συμμετοχής (Καρακιουλάφη, 2006). Αποτελεί άλλωστε συνταγματική επιταγή η συλλογική αυτονομία στη ρύθμιση ζητημάτων που βρίσκονται στον πυρήνα των εργασιακών σχέσεων προς την κατεύθυνση της αυτόνομης ρύθμισης των σχέσεων των ενδιαφερόμενων μερών, χωρίς την προσφυγή σε έξωθεν παρεμβάσεις (Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή της Ελλάδας, 2015β).

<sup>1</sup> Βλ. <https://fra.europa.eu/el/eu-charter/article/28-dikaioma-diapragmateysis-kai-syllogikon-drason> #TabEulaw

## **2. Το θεσμικό πλαίσιο των συλλογικών διαπραγματεύσεων**

### **2.1. Το θεσμικό πλαίσιο των συλλογικών διαπραγματεύσεων που αφορά τις σχέσεις εξαρτημένης εργασίας ιδιωτικού δικαίου**

Οι συλλογικές εργασιακές σχέσεις στη χώρα μας παρουσιάζουν χρονική καθυστέρηση σε σχέση με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες και η νομοθετική παραγωγή σχετικά με το δικαίωμα των συλλογικών διαπραγματεύσεων και των συλλογικών συμβάσεων εργασίας ακολούθησαν τον δρόμο που χαράχθηκε στον ευρωπαϊκό χώρο. Μεσολάβησαν αρκετές νομοθετικές πρωτοβουλίες από τη δεκαετία του '20 έως ότου ψηφισθεί ο Ν. 1876/1990 «Ελεύθερες συλλογικές διαπραγματεύσεις και άλλες διατάξεις» (Α' 27), ο οποίος αποτελεί μια σημαντική μεταρρύθμιση στο συλλογικό πεδίο των εργασιακών σχέσεων της χώρας μας. Ο νόμος αυτός ουσιαστικά ισχύει έως σήμερα, με ορισμένες τροποποιήσεις, και ανταποκρίνεται πραγματικά τόσο στις απαιτήσεις της Διεθνούς Σύμβασης Εργασίας 98/1949, ενώ παράλληλα καθιέρωσε τη χώρα σε περίοπτη θέση στον ευρωπαϊκό χώρο αναφορικά με τη θεσμοθέτηση των συλλογικών διαπραγματεύσεων. Κατά λογική ακολουθία, ο θεσμός των συλλογικών διαπραγματεύσεων απέκτησε νέα δυναμική και διεύρυνε τα είδη και το περιεχόμενο των διαπραγματεύσεων. Σε αυτό συνετέλεσε η έμφαση που δόθηκε στη συλλογική αυτονομία, στη δημιουργία αποτελεσματικού μηχανισμού επίλυσης των συλλογικών διαφορών και η διευκόλυνση της εύρυθμης λειτουργίας της αγοράς και των εργασιακών σχέσεων. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι την περίοδο των μνημονίων υπήρξαν ραγδαίες αλλαγές στο σύστημα των συλλογικών διαπραγματεύσεων, που οδήγησαν σε αποδόμηση και αποδιάρθρωση του συστήματος, όπως αυτό είχε διαμορφωθεί το 1990 (βλ. ενδεικτικά Ν. 3845/2010, 3863/2010, 3871/2010, 3899/2010, 3920/2011, 4024/2011, 4046/2012, 4093/2012, 4303/2014, 4472/2017, 4475/2017, 4549/2018). Οι ανωτέρω νομοθετικές πρωτοβουλίες ουσιαστικά μετάβαλλαν τον τρόπο διαμόρφωσης του γενικού κατώτατου μισθού, εισήγαγαν μισθολογικές διακρίσεις, υποβάθμισαν τον ρόλο της Εθνικής Γενικής Συλλογικής Σύμβασης Εργασίας, ανέστειλαν την επέκταση των Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας και περιόρισαν τον ρόλο της διαιτησίας. Κατά αυτόν τον τρόπο, οι συλλογικές διαπραγματεύσεις έχουν καταστεί από ένα μέσο διευθέτησης και αναβάθμισης των όρων και συνθηκών της εργασίας σε ένα μέσο απορρύθμισης της εργατικής νομοθεσίας και εσωτερικής υποτίμησης (Κουζής & Καψάλης, 2020).

Σε κάθε περίπτωση, ο θεσμός των συλλογικών διαπραγματεύσεων εξακολουθεί να παράγει αποτελέσματα, όπως προκύπτει από τις Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας που υπογράφονται καθ' όλη τη διάρκεια ισχύος του Νόμου, οι οποίες μπορούν να εντοπιστούν από οποιονδήποτε ενδιαφερόμενο στις σχετικές βάσεις δεδομένων του Υπουργείου Εργασίας & Κοινωνικών Υποθέσεων και του Οργανισμού Μεσολάβησης και Διαιτησίας. Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι ο Ν. 1876/1990 αφορά όσους εργάζονται με σχέση εξαρτημένης εργασίας ιδιωτικού δικαίου σε οποιονδήποτε εργοδότη, επιχείρηση, εκμετάλλευση ή υπηρεσία του ιδιωτικού αλλά και του δημόσιου τομέα, τους κατ' οίκον εργαζόμενους, καθώς και φυσικά πρόσωπα τα οποία αν και δεν συνδέονται με σχέση εξαρτημένης εργασίας παρέχουν εργασία υπό συνθήκες εξάρτησης και εμφανίζουν ανάγκη προστασίας αντίστοιχη με αυτή των εργαζομένων.

## **2.2. Το θεσμικό πλαίσιο των συλλογικών διαπραγματεύσεων που αφορά τη σχέση δημοσίου δικαίου – οι ουσιώδεις διαφορές σε σχέση με το πλαίσιο που αφορά τις σχέσεις εξαρτημένης εργασίας ιδιωτικού δικαίου**

Η θεσμοθέτηση των συλλογικών διαπραγματεύσεων για τους έμμισθους πολιτικούς υπαλλήλους με σχέση δημοσίου δικαίου που υπηρετούν στο Δημόσιο, τα Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου και τους Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης α' και β' βαθμίδας επήλθε με τα ειδικότερα αναφερόμενα στις διατάξεις του Ν. 2738/1999 «Συλλογικές Διαπραγματεύσεις στη Δημόσια Διοίκηση, μονιμοποιήσεις συμβασιούχων αορίστου χρόνου και άλλες διατάξεις», δηλαδή εννέα χρόνια μετά από τη θέση σε ισχύ του Ν. 1876/1990. Το εν λόγω νομοθέτημα χαρακτηρίστηκε ως μια τομή στο ελληνικό διοικητικό σύστημα, καθώς εισήχθη για πρώτη φορά ο θεσμός των συλλογικών διαπραγματεύσεων στο χώρο του Δημοσίου και κατοχυρώνεται και οργανώνεται το δικαίωμα των δημοσίων υπαλλήλων να διαπραγματεύονται συλλογικά τους όρους απασχόλησής τους. Αποκατέστησε μάλιστα στο συνταγματικό και διοικητικό δίκαιο την ανακολουθία που υπήρχε, καθώς προβλεπόταν μεν το δικαίωμα της απεργίας των δημοσίων υπαλλήλων ως μέσο συλλογικής πίεσης και διεκδίκησης ήδη με διατάξεις του Συντάγματος του 1975, αλλά δεν παρεχόταν το δικαίωμα της συλλογικής διαπραγμάτευσης, η οποία στοχεύει στην ειρηνική επίλυση των εργασιακών διαφορών και την αναζήτηση λύσεων που βρίσκουν σύμφωνα τα εμπλεκόμενα μέρη. Τόσο το διαφορετικό νομικό πλαίσιο, όσο και η χρονική υστέρηση της θεσμοθέτησης του πλαισίου για τους απασχολούμενους με σχέση δημοσίου δικαίου, οφείλονται στις ουσιώδεις διαφορές του περιεχομένου των εργασιακών σχέσεων και των καθεστώτων απασχόλησης στον δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα, ειδικότερα όσον αφορά το δίκαιο και τα δικαιώματα της απασχόλησης (Karakoulafis, 2008; Κοινωνικό Πολύκεντρο ΑΔΕΔΥ, 2008). Οι ανωτέρω διαφορές οφείλονται ουσιαστικά στην ιδιαιτερότητα του εργασιακού καθεστώτος των δημοσίων υπαλλήλων, κυρίαρχο στοιχείο του οποίου είναι η σύμπτωση (ή συγχώνευση) των μερών εργοδότης και κράτος (ως διαμεσολαβητή) όσον αφορά τους βασικούς συμμετέχοντες στις εργασιακές σχέσεις, με το άλλο μέρος να απαρτίζεται από τους εργαζόμενους (δια των συνδικάτων τους). Η ιδιαιτερότητα αυτή έχει ως αποτέλεσμα το κράτος να διαδραματίζει έναν ουσιαστικό και παράλληλα πολύπλευρο ρόλο, καθώς ταυτόχρονα δημιουργεί κανόνες, παρέχει νομικό πλαίσιο, ρυθμίζει συγκρουσιακές σχέσεις, λαμβάνει αποφάσεις και εγγυάται την εφαρμογή τους. Ταυτόχρονα δε, οι λοιπές αποφάσεις που λαμβάνονται από το κράτος αναφορικά με τις αρμοδιότητες και το μέγεθος του δημόσιου τομέα, τις πολιτικές διοίκησής του και την οργάνωση των δραστηριοτήτων του έχουν άμεσο αντίκτυπο και επηρεάζουν τις εργασιακές σχέσεις των δημοσίων υπαλλήλων (Ζησιμόπουλος & Οικονομάκης, 2013).

Επίσης, στην ελληνική κοινή γνώμη θεμελιώθηκε η αντίληψη ότι οι όροι και οι σχέσεις εργασίας των δημοσίων υπαλλήλων δεν αποτελούν αντικείμενο διαπραγμάτευσης. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στην εισηγητική έκθεση του Ν. 2738/1999, η αντίληψη αυτή πηγάζει από την ανάγκη μιας ενιαίας, αποτελεσματικής και πειθαρχημένης δημόσιας διοίκησης, μακριά από τοπικά δίκτυα πελατειακής εξουσίας, μέσα στο πλαίσιο της ειδικής εξουσιαστικής σχέσης κράτους και δημοσίου υπαλλήλου και ως εκ τούτου οι εργασιακές σχέσεις των



δημοσίων υπαλλήλων πρέπει να διέπονται αποκλειστικά και μόνο από το δημόσιο δίκαιο. Ωστόσο, ο ανωτέρω τρόπος οργάνωσης των εργασιακών σχέσεων, χωρίς τη θεσμοθέτηση των εργασιακών σχέσεων, μόνο σημαντικές και επικίνδυνες παρανέργειες μπορεί να παράγει, όπως προκύπτει από την αποτίμηση των εργασιακών σχέσεων στον δημόσιο τομέα έως τη θεσμοθέτηση του ανωτέρω Νόμου. Ως παραδείγματα αποτίμησης αναφέρονται ο κρατικός αυταρχισμός, όπως απορρέει από τη χρησιμοποίηση διοικητικών μηχανισμών από την εκάστοτε πολιτική εξουσία ώστε να επιβάλλει τη βούλησή της στους πολίτες και τα διοικητικά στελέχη, η δημιουργία υποταγμένων πειθήνιων δημοσίων υπαλλήλων και η αναπαραγωγή πελατειακών σχέσεων πολιτών και του εκάστοτε κυβερνώνοντος κόμματος. Ωστόσο, ο ρόλος που καλείται να επιτελέσει η δημόσια διοίκηση στη σύγχρονη κοινωνία επιβάλλει την πλήρη ενεργοποίηση του συνόλου των στελεχών της και την εν τοις πράγμασι απονομή του δικαιώματος της συναπόφασης αναφορικά με τους όρους και τις συνθήκες εργασίας. Με αυτόν τον τρόπο ο δημόσιος υπάλληλος καθίσταται υπεύθυνος και ενεργός και κατά λογική ακολουθία γίνεται συμμετέχων στην προσπάθεια της πληρέστερης εκπλήρωσης του σκοπού της δημόσιας διοίκησης<sup>2</sup>.

Η υιοθέτηση των συλλογικών διαπραγματεύσεων στη δημόσια διοίκηση ωστόσο δεν επήλθε μόνο από την ανάγκη ενίσχυσης της εμπιστοσύνης μεταξύ της δημόσιας διοίκησης και των δημοσίων υπαλλήλων και της δημιουργίας ενός συναινετικού κλίματος μεταξύ αυτών των μερών. Αντίθετα, ήταν και το αποτέλεσμα της κατοχύρωσης του σχετικού δικαιώματος από τις με αριθμό 151 και 154 Διεθνείς Συμβάσεις Εργασίας υπό τον τίτλο «Για την προστασία του δικαιώματος οργάνωσης και τις διαδικασίες καθορισμού των όρων απασχόλησης στη δημόσια διοίκηση» και «Για την προώθηση της συλλογικής διαπραγμάτευσης», οι οποίες κυρώθηκαν με τους Ν. 2405/1996 και 2403/1996 αντίστοιχα και έχουν την ισχύ που ορίζει το άρθρο 28, παρ. 1 Σ. Αποτελούν δηλαδή αναπόσπαστο μέρος του εσωτερικού ελληνικού δικαίου και υπερισχύουν από κάθε άλλη αντίθετη διάταξη νόμου και ως εκ τούτου υφίσταται δέσμευση των πολιτειακών οργάνων για την οργάνωση και την προστασία του δικαιώματος της συλλογικής διαπραγμάτευσης των δημοσίων υπαλλήλων για τον καθορισμό των όρων απασχόλησής τους. Η κατοχύρωση του δικαιώματος των συλλογικών διαπραγματεύσεων διαφαίνεται από τον συνταγματικό νομοθέτη και στο άρθρο 22, παρ. 3 Σ, όπου ορίζεται ότι Νόμος ορίζει τα σχετικά με τη σύναψη συλλογικών συμβάσεων εργασίας από τους δημοσίους υπαλλήλους και τους υπαλλήλους οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης ή άλλων νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου. Επιπρόσθετα, τόσο στο άρθρο 46, παρ. 4 του Ν. 3528/2007 (Κύρωση του Κώδικα Κατάστασης Δημοσίων Πολιτικών Διοικητικών Υπαλλήλων και Υπαλλήλων Ν.Π.Δ.Δ.) όσο και στο άρθρο 53, παρ. 4 του Ν. 3584/2007 (Κύρωση του Κώδικα Κατάστασης Δημοτικών και Κοινοτικών Υπαλλήλων) ορίζεται ότι οι συνδικαλιστικές οργανώσεις έχουν δικαίωμα να διαπραγματεύονται με τις αρμόδιες αρχές για τους όρους, την αμοιβή και τις συνθήκες εργασίας των μελών τους.

---

<sup>2</sup> Βλ. [https://www.hellenicparliament.gr/Nomothetiko-Ergo/Anazitisi-Nomothetikou-Ergou?law\\_id=69dbb853-7ca6-4ea9-ba32-8effbb6e8c70](https://www.hellenicparliament.gr/Nomothetiko-Ergo/Anazitisi-Nomothetikou-Ergou?law_id=69dbb853-7ca6-4ea9-ba32-8effbb6e8c70)

### **2.3. Το θεσμικό πλαίσιο των συλλογικών διαπραγματεύσεων που αφορά τους απασχολούμενους που αμείβονται με πάσης φύσεως αμοιβές στον δημόσιο τομέα**

Οι σχέσεις εργασίας δημόσιου και ιδιωτικού δικαίου δεν είναι οι μόνες που υφίστανται στη δημόσια διοίκηση, καθώς τα τελευταία χρόνια αναπτύσσεται ένας όλο και μεγαλύτερος αριθμός διαφορετικών τύπων εργασιακών σχέσεων που τυγχάνουν εφαρμογής στους κόλπους της. Αυτό προκύπτει καταφανώς από τη θέσπιση του Μητρώου Ανθρώπινου Δυναμικού Ελληνικού Δημοσίου και τη σχετική υποχρέωση απογραφής του πάσης φύσεως προσωπικού του Δημοσίου, των Νομικών Προσώπων Δημοσίου Δικαίου και των Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης που λαμβάνει τις πάσης φύσεως αποδοχές του από την Ενιαία Αρχή Πληρωμής (σχετ. Ν. 3845/2010, 4389/2016). Ως ενδεικτικές τέτοιες περιπτώσεις διαφορετικών ταχυτήτων εργασιακών σχέσεων μπορούν να αναφερθούν οι μετακλητοί υπάλληλοι, οι απασχολούμενοι με σύμβαση μίσθωσης έργου ή με έμμισθη εντολή ή με θητεία, το ωρομίσθιο προσωπικό, οι απασχολούμενοι στο πλαίσιο της ανάθεσης δημοσίων συμβάσεων ή προγραμμάτων κοινωφελούς εργασίας, οι απασχολούμενοι μέσω Εταιρειών Προσωρινής Απασχόλησης και οι απασχολούμενοι μέσω σύμβασης μίσθωσης ανεξάρτητων υπηρεσιών ή με δελτίο/απόδειξη παροχής υπηρεσιών, ενώ επίσης τυγχάνουν εφαρμογής και άλλες περιπτώσεις απασχόλησης που δεν εμπίπτουν στις διατάξεις του εργατικού δικαίου όπως η εθελοντική εργασία, η μαθητεία και η πρακτική άσκηση. Ως εκ τούτου, διαφοροποιείται η διαδικασία και η δυνατότητα συλλογικών διαπραγματεύσεων ανάλογα με την εκάστοτε εργασιακή σχέση. Πιο συγκεκριμένα, για το προσωπικό που έχει ως εργοδότη ιδιώτη, όπως οι απασχολούμενοι στο πλαίσιο των δημοσίων συμβάσεων ή μέσω Εταιρειών Προσωρινής Απασχόλησης, έχουν εφαρμογή τα οριζόμενα στις σχετικές διατάξεις που αφορούν τη σχέση εξαρτημένης εργασίας ιδιωτικού δικαίου. Επίσης, για ορισμένες μορφές απασχόλησης όπως οι ωφελούμενοι των προγραμμάτων κοινωφελούς χαρακτήρα δεν έχουν εφαρμογή οι ρυθμίσεις του εργατικού δικαίου, αλλά οι όροι εργασίας τους ορίζονται με κανόνες δικαίου, ενώ στις περιπτώσεις που δεν υφίσταται εξαρτημένη εργασία (όπως σύμβαση μίσθωσης έργου και σύμβαση παροχής ανεξάρτητων υπηρεσιών) είναι ο ίδιος ο εργαζόμενος που καθορίζει τις συνθήκες εργασίας και την πρωτοβουλία των κινήσεων του (ΟΑΕΔ, 2017; Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης & Κοινωνικής Αλληλεγγύης, 2019).

Αντίθετα, δε φαίνεται να υφίσταται κάποιος θεσμός ή κάποια διαδικασία συλλογικής διαπραγμάτευσης για ορισμένες κατηγορίες, όπως για τους μετακλητούς υπαλλήλους (εκτός υπαλληλικής ιεραρχίας ανωτάτους υπαλλήλους με θητεία ως πρόσθετη εγγύηση μη υποχρεωτική εκ του Συντάγματος, ως μόνιμοι επί θητεία – βλ. 1849/2008 απόφαση ΣτΕ) ή για τους απασχολούμενους με σύμβαση μίσθωσης έργου και σύμβαση παροχής ανεξάρτητων υπηρεσιών. Παρόλα αυτά, δύναται να υπάρξει πεδίο προς διαπραγμάτευση για τον καθορισμό του περιεχομένου και των όρων απασχόλησης, όχι όμως με την έννοια των συλλογικών διαπραγματεύσεων υπό την έννοια των Ν. 1876/1990 ή του Ν. 2738/1999, αλλά με την ευρύτερη έννοια των άτυπων συνομιλιών ή των σαφώς οριοθετημένων διαδικασιών με ειδικές προς τούτο διατάξεις. Για παράδειγμα, στις περιπτώσεις σύναψης συμβάσεων παροχής υπηρεσιών ιατρών με τον Εθνικό Οργανισμό Παροχής Υπηρεσιών Υγείας είθισται να προηγούνται άτυπες ή τυπικές

διαπραγματεύσεις και διαβουλεύσεις κυρίως σε επίπεδο του εποπτεύοντος Υπουργείου Υγείας και του Πανελληνίου Ιατρικού Συλλόγου. Ενδεικτικό δε της σημαντικότητας της διαπραγμάτευσης για τις συμβάσεις του Οργανισμού είναι η σύσταση τμήματος Διαπραγμάτευσης Συμβάσεων στη Διεύθυνση Συμβάσεων (ΕΟΠΥΥ, 2018, αρ. 8 του Ν. 4238/2014, όπως ισχύει)<sup>3</sup>. Επιπλέον, στις περιπτώσεις αναθέσεων δημοσίων συμβάσεων προβλέπονται στις διατάξεις του Ν. 4412/2016 ειδικότερες προϋποθέσεις διαδικασιών διαπραγμάτευσης μεταξύ του αναθέτοντος φορέα και υποψηφίου αναδόχου, όπως ανταγωνιστική διαδικασία με διαπραγμάτευση (αρ. 29), προσφυγή στη διαδικασία με διαπραγμάτευση χωρίς προηγούμενη δημοσίευση (αρ. 32), διαδικασία με διαπραγμάτευση με προηγούμενη προκήρυξη διαγωνισμού (αρ. 266) και χρήση διαδικασίας με διαπραγμάτευση χωρίς προηγούμενη δημοσίευση (αρ. 269). Όσον αφορά δε τις λοιπές μορφές απασχόλησης στη δημόσια διοίκηση για τις οποίες δεν προβλέπονται διατάξεις αναφορικά με το δικαίωμα συλλογικής διαπραγμάτευσης, εξακολουθεί να ισχύει το δικαίωμα της συνδικαλιστικής ελευθερίας, όπως αυτό προστατεύεται από διεθνείς συμβάσεις εργασίας, οι οποίες έχουν κυρωθεί με νομοθετήματα με αυξημένη τυπική ισχύ (βλ. ενδεικτικά Ν.Δ. 4204/1961, Ν.Δ. 4205/1961, Ν.Δ. 53/1974, Ν. 1767/1988), και επιπλέον κατοχυρώνεται από τα αρ. 12, παρ. 1 Σ και αρ. 23, παρ. 1 Σ, δεδομένου ότι το Κράτος λαμβάνει τα προσήκοντα μέτρα για τη διασφάλιση της συνδικαλιστικής ελευθερίας και την ανεμπόδιστη άσκηση των συναφών με αυτή δικαιωμάτων εναντίον κάθε προσβολής τους. Είναι συνεπώς το δικαίωμα της συνδικαλιστικής ελευθερίας το κυρίαρχο στοιχείο από το οποίο απορρέει η πρωτοβουλία διάφορων συνδικαλιστικών οργανώσεων να προχωρήσουν στις – άτυπες ουσιαστικά – διαπραγματεύσεις στο χώρο της δημόσιας διοίκησης και να ασκήσουν το δικαίωμα για διαπραγμάτευση που δεν προβλέπεται από τις κείμενες διατάξεις.

### **3. Η αποτίμηση των συλλογικών διαπραγματεύσεων σύμφωνα με τον Ν. 2738/1999**

Η ύπαρξη διαφορετικών εργασιακών ταχυτήτων στη δημόσια διοίκηση συνεπάγεται τη θέσπιση διαφορετικών διαδικασιών και δικαιωμάτων σχετικά με το δικαίωμα των συλλογικών διαπραγματεύσεων. Ωστόσο, η εξέταση των συλλογικών διαπραγματεύσεων στη δημόσια διοίκηση με τους υπαλλήλους με σχέση δημοσίου δικαίου αποκτά ιδιαίτερη σημασία για την αποτίμηση του status quo του θεσμού των συλλογικών διαπραγματεύσεων συνολικότερα. Και αυτό διότι αφενός οι απασχολούμενοι με σχέση δημοσίου δικαίου αποτελούν την πλειονότητα του προσωπικού στη δημόσια διοίκηση και αφετέρου η σχέση δημοσίου δικαίου είναι αυτή που αποτελεί την ειδοποιό διαφορά στις εργασιακές σχέσεις μεταξύ δημόσιας διοίκησης και ιδιωτικού τομέα. Στα ανωτέρω πρέπει να προστεθεί επίσης ότι ο δημόσιος τομέας αποτελεί τον μεγαλύτερο εργοδότη της χώρας και παραδοσιακά έχει τον ρόλο του “model employer” που λειτουργεί ως το “βαρόμετρο” των εργασιακών σχέσεων στην αγορά εργασίας (Keller & Seifert, 2015). Κατά συνέπεια, η επισκόπηση των Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας για τη ρύθμιση όρων και συνθηκών απασχόλησης για τους υπαλλήλους με σχέση εργασίας δημοσίου δικαίου είναι αναγκαία ώστε να διαπιστωθεί εάν οι συλλογικές διαπραγματεύσεις

<sup>3</sup> Βλ. <https://www.eopyy.gov.gr/organization/contracts>

παρήγαγαν αποτελέσματα, δεδομένου ότι η πεμπτουσία των διαπραγματεύσεων είναι η σύναψη Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας.

Προκειμένου να αποτιμηθούν οι συλλογικές διαπραγματεύσεις κατ' εφαρμογή του Ν. 2738/1999, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη τόσο η ποσοτική όσο και η ποιοτική διάσταση του περιεχομένου των συμβάσεων αυτών. Πρώτα και κυριότερα, παρά τα περισσότερα από είκοσι χρόνια ισχύος του ανωτέρω Νόμου δεν υφίσταται Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας που να ρυθμίζει γενικώς τους όρους και τις συνθήκες απασχόλησης των έμμισθων πολιτικών υπαλλήλων με σχέση δημοσίου δικαίου. Δηλαδή δεν υπάρχει συλλογική σύμβαση στο ανώτατο επίπεδο των συλλογικών διαπραγματεύσεων, όπως ορίζονται στο σχετικό άρθρο 4 του Νόμου, και οι οποίες καταρτίζονται μετά από διαπραγματεύσεις της πλέον αντιπροσωπευτικής τριτοβάθμιας συνδικαλιστικής οργάνωσης των ανωτέρω υπαλλήλων (δηλαδή της ΑΔΕΔΥ) και του Δημοσίου σε κεντρικό επίπεδο. Παρά τις πρωτοβουλίες που ανέλαβε η ΑΔΕΔΥ ιδίως τα πρώτα χρόνια μετά την εφαρμογή του Νόμου (ειδικά το χρονικό διάστημα 2000-2002), δεν κατέστη εφικτή η σύναψη Γενικής Συλλογικής Σύμβασης Εργασίας. Στη συνέχεια, η Α.Δ.Ε.Δ.Υ. αποσύρθηκε από τις επίσημες συλλογικές διαπραγματεύσεις και οι όποιες διαπραγματεύσεις διεξάγονταν ουσιαστικά ήταν ανεπίσημες (Ζαμπάρλουκου, 2014; Ιωαννου, 2016). Όσον αφορά τις Ειδικές Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας ειδικότερα, από την επισκόπηση της νομοθεσίας και των εν γένει κανονιστικών αποφάσεων προκύπτει ένας περιορισμένος αριθμός συμβάσεων που αφορούν ειδικότερες κατηγορίες υπαλλήλων και άρα τα αποτελέσματα κρίνονται πενιχρά (Κοινωνικό Πολύκεντρο ΑΔΕΔΥ, 2008). Μπορούν ενδεικτικά να αναφερθούν η Συλλογική Σύμβαση Εργασίας για τη ρύθμιση των όρων και των συνθηκών απασχόλησης των εμμίσθων πολιτικών υπαλλήλων που εργάζονται με σχέση εργασίας δημοσίου δικαίου στο Υπουργείο Μεταφορών & Επικοινωνιών και στο Ταχυδρομικό Ταμιευτήριο (βλ. Φύλλο Εφημερίδας Κυβερνήσεως 225/2001, τεύχος Α'), η Κλαδική Σύμβαση Εργασίας μεταξύ του Υπουργού Υγείας & Κοινωνικής Αλληλεγγύης και της Ομοσπονδίας Ενώσεων Νοσοκομειακών Γιατρών Ελλάδος το 2008 (σχετ. αρ. 9 του Ν. 3754/2009) και οι Ειδικές Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας για τη ρύθμιση όρων και συνθηκών απασχόλησης των εργαζομένων με σχέση δημοσίου δικαίου των Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης α' βαθμού και των Νομικών Προσώπων Δημοσίου Δικαίου αυτών (βλ. Φύλλο Εφημερίδας Κυβερνήσεως 6159/2018, τεύχος Β').

Όσον αφορά την ποιοτική διάσταση του περιεχομένου των συλλογικών συμβάσεων εργασίας, πρέπει πρωτίστως να αναφερθεί ότι ο καθορισμός του ύψους του μισθού των δημοσίων υπαλλήλων δεν αποτέλεσε ποτέ αντικείμενο επίσημων συλλογικών διαπραγματεύσεων, ακολουθώντας την πρακτική παλαιότερων δεκαετιών εξαιτίας συνταγματικών περιορισμών. Το περιεχόμενο των διαπραγματεύσεων περιορίστηκε σε θέματα όπως εκπαίδευση, υγιεινή και ασφάλεια, κινητικότητα υπαλλήλων, δικαιώματα συνδικαλιστικών οργανώσεων και ερμηνεία όρων συλλογικών διαπραγματεύσεων. Το κορυφαίο ζήτημα του καθορισμού του ύψους των μισθών ήταν και παραμένει αποκλειστικά κυβερνητική απόφαση μέσα στο γενικότερο πλαίσιο της δημοσιονομικής πολιτικής, η οποία ιδιαίτερα τα τελευταία έτη χαρακτηρίζεται από λιτότητα. Η συμμετοχή της ΑΔΕΔΥ και των λοιπών πρωτοβάθμιων και δευτεροβάθμιων συνδικαλιστικών οργανώσεων περιορίζεται ουσιαστικά σε ανεπίσημες συζητήσεις και σε πιέσεις προς τον Υπουργό Οικονομικών ή τον εκάστοτε αρμόδιο Υπουργό σε κάθε Υπουργείο. Η ψήφιση του Ν.

2738/1999 άλλωστε αποκλείει τις διαπραγματεύσεις για το περιεχόμενο των μισθών, των συντάξεων, της σύστασης οργανικών θέσεων και των προσόντων και του τρόπου διορισμού λόγω συνταγματικών περιορισμών. Δεν αποκλείει ωστόσο συλλογικές συμφωνίες επί αυτών των θεμάτων σύμφωνα με το άρθρο 13, οι οποίες ωστόσο είναι μη δεσμευτικές συμφωνίες και υπόκειται στην βούληση της κυβέρνησης η εξέταση και η υιοθέτηση των όποιων συμφωνιών επιτευχθούν (Ιοαννου, 2016). Επιπρόσθετα, έχει κριθεί νομολογιακά ότι Ειδικές Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας που έχουν υπογραφεί δυνάμει των διατάξεων του Ν. 2738/1999 δεν αποτελούν εκτελεστές διοικητικές πράξεις αναφορικά με τα ζητήματα που περιλαμβάνουν και εμπίπτουν στα αναφερόμενα στις κείμενες περί συλλογικών συμφωνιών διατάξεις (αρ. 13 του Ν. 2738/1999), αλλά έχουν προεχόντως πολιτικό χαρακτήρα, όπως προκύπτει από το σκεπτικό της με αριθμό 1752/2008 απόφασης ΣτΕ (Γ) αναφορικά με την Ειδική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας για τη ρύθμιση των όρων και των συνθηκών απασχόλησης των Έμμισθων Πολιτικών Υπαλλήλων των Συλλόγων Εργοδηγών Δημοσίου που εργάζονται με σχέση εργασίας δημοσίου δικαίου στο Δημόσιο, σε Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου και Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης<sup>4</sup>. Άλλωστε, σύμφωνα με το άρθρο 3, παρ. 1 του Ν. 3833/2010, το περιεχόμενο των Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας που υπογράφονται στον δημόσιο τομέα δεν πρέπει να αντίκειται στην εισοδηματική πολιτική της κυβέρνησης (Κουζής & Καψάλης, 2020).

Αποτιμώντας γενικότερα την εμπειρία της εφαρμογής των συλλογικών διαπραγματεύσεων στη δημόσια διοίκηση, προκύπτει ότι από τη θεσμοθέτηση του Ν. 2738/1999 διεξήχθησαν ουσιαστικά κλαδικές διαπραγματεύσεις (όπου συγκεκριμένες επαγγελματικές ομάδες διέθεταν μέσα πίεσης μέσω της ειδικής βαρύτητας που είχαν στην άσκηση τομεακών πολιτικών) και οι διαπραγματεύσεις αυτές ήταν άτυπες στο πλαίσιο μιας “παροχικής” σχέσης Υπουργού και υπαλλήλων των Υπηρεσιών του Υπουργείου. Επίσης, λοιπές επαγγελματικές ομάδες στη δημόσια διοίκηση προσπαθούσαν να αποκομίσουν και αυτές τις παροχές που δόθηκαν σε άλλες ομάδες μέσα από τη λογική του “συγκριτικού επιχειρήματος”, ωστόσο οι διαπραγματεύσεις περιορίζονταν σε μισθολογικά ζητήματα και όρους εργασίας και όχι διαβούλευση επί δημοσίων πολιτικών (Τσέκος, 2013). Ειδικότερα δε τα τελευταία έτη των μνημονίων, οι συλλογικές διαπραγματεύσεις και οι δημόσιες διαβουλεύσεις ήταν ουσιαστικά άτυπες και τις περισσότερες φορές δια του τύπου, όπου και υποστηρίζονταν η συστηματική προαναγγελία των μεταρρυθμίσεων ως τετελεσμένων αποφάσεων χωρίς περιθώρια αντιπροτάσεων (Κοινωνικό Πολύκεντρο ΑΔΕΔΥ, 2012).

#### **4. Οι αιτιακοί παράγοντες της περιορισμένης δυναμικής των συλλογικών διαπραγματεύσεων αναφορικά με τη σχέση δημοσίου δικαίου**

Από τα ανωτέρω εκτεθέντα προκύπτει ότι οι συλλογικές διαπραγματεύσεις που αφορούν τους υπαλλήλους με σχέση εργασίας δημοσίου δικαίου υπολείπονται τόσο ποιοτικά όσο και ποσοτικά σε σχέση τουλάχιστον με τους υπαλλήλους με σχέση εργασίας ιδιωτικού δικαίου. Προς επίρρωση τούτου, οι Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας για τους ανωτέρω υπαλλήλους που έχουν υπογραφεί κατόπιν συλλογικών διαπραγματεύσεων είναι αφενός πολυάριθμες και αφετέρου ρυθμίζουν ευρύτερα

<sup>4</sup> Βλ. <http://www.adjustice.gr>

θέματα των εργασιακών σχέσεων. Αυτό προκύπτει άλλωστε από την επισκόπηση του γενικού μητρώου που τηρείται σχετικά στην Κεντρική Υπηρεσία του Υπουργείου Εργασίας & Κοινωνικής Ασφάλισης σύμφωνα με το αρ. 12 του Ν. 3846/2010 και των συλλογικών ρυθμίσεων που αναρτώνται στον ιστότοπο του Ο.ΜΕ.Δ.<sup>5</sup> Η εμπειρία της μέχρι σήμερα εφαρμογής των συλλογικών διαπραγματεύσεων για τους υπαλλήλους με σχέση εργασίας δημοσίου δικαίου καταδεικνύει ότι δεν υπάρχει πολιτική βούληση ώστε, είτε να αξιοποιηθεί το ισχύον θεσμικό πλαίσιο των συλλογικών διαπραγματεύσεων, είτε να αναμορφωθούν οι ισχύουσες διατάξεις προς την κατεύθυνση της αναβάθμισης του θεσμού, παρά το γεγονός ότι με την αναθεώρηση του Συντάγματος το 2001 προβλέφθηκαν συλλογικές διαπραγματεύσεις και συστήματα επίλυσης συλλογικών διαφορών στις εργασιακές σχέσεις των δημοσίων υπαλλήλων (αρ. 22 - προηγουμένως δεν υπήρχαν σχετικές προβλέψεις). Ενδεικτικά προς τούτο, το 2015 τέθηκε σε δημόσια διαβούλευση το Σχέδιο Νόμου «Εκδημοκρατισμός της διοίκησης», το οποίο περιείχε και διατάξεις που αφορούν το δικαίωμα και την υποχρέωση συλλογικής διαπραγματεύσεως, τα είδη, το περιεχόμενο και την αρμοδιότητα σύναψης συλλογικών συμβάσεων στο Δημόσιο, τη διαδικασία και τον τύπο των διαπραγματεύσεων, τον χρόνο ισχύος και καταγγελίας της Συλλογικής Σύμβασης Εργασίας και τη μεσολάβηση, ενώ στο περιεχόμενο των Γενικών Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας κατόπιν διαπραγματεύσεως μεταξύ της ΑΔΕΔΥ και του Δημοσίου (δια του Υπουργού Εσωτερικών και Διοικητικής Ανασυγκρότησης και του Υπουργού Οικονομικών) συμπεριλαμβάνονταν και οι όροι αμοιβής των υπαλλήλων με σχέση δημοσίου δικαίου<sup>6</sup>. Ωστόσο, οι διατάξεις αυτές δε συμπεριελήφθησαν στο κείμενο του Ν. 4325/2015 που τελικώς ψηφίσθηκε υπό τον τίτλο «Εκδημοκρατισμός της Διοίκησης - Καταπολέμηση Γραφειοκρατίας και Ηλεκτρονική Διακυβέρνηση. Αποκατάσταση αδικιών και άλλες διατάξεις» (Α' 47). Αποτελούσαν ωστόσο ένα πάγιο αίτημα των συνδικαλιστικών οργανώσεων του Δημοσίου προς την κατεύθυνση της αντιμετώπισης της περιορισμένης αξιοποίησης του θεσμού των συλλογικών διαπραγματεύσεων στον χώρο του Δημοσίου και κυρίως της συμπερίληψης του κεντρικότερου ζητήματος, ήτοι των αποδοχών των υπαλλήλων, στις συλλογικές διαπραγματεύσεις (Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή της Ελλάδος, 2015α).

Επιπρόσθετα, ο θεσμός των συλλογικών διαπραγματεύσεων στο Δημόσιο χαρακτηρίζεται ουσιαστικά από τον μονομερή καθορισμό του τρόπου οργάνωσης των σχέσεων δημοσίων υπαλλήλων και δημόσιας διοίκησης από την εκάστοτε εκτελεστική εξουσία. Το πλαίσιο των συλλογικών διαπραγματεύσεων σύμφωνα με τις διατάξεις του Ν. 2738/1999 κρίνεται ως ασφυκτικά περιοριστικό σε σχέση με κρίσιμους όρους των συνθηκών εργασίας, αν ληφθεί υπόψη ότι θέματα όπως η διάρθρωση των υπηρεσιών και των οργανικών θέσεων και οι μισθοί αποτελούν το κατ' εξοχήν πεδίο διαπραγματεύσεων σε άλλες ευρωπαϊκές έννομες τάξεις, όταν στη χώρα μας έχουν παραπεμφθεί στη διαδικασία της διαβούλευσης (η οποία επίσης δεν διενεργείται τις περισσότερες φορές). Εξίσου περιοριστικές είναι και οι ρυθμίσεις που αφορούν τη διαμεσολάβηση και τη διαιτησία, οι οποίες διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στις σχέσεις εργασίας ιδιωτικού δικαίου. Ως αποτέλεσμα, σε περίπτωση που οι διαπραγματεύσεις δεν τελεσφορήσουν, δεν

<sup>5</sup> Βλ. <http://omed.gr/el/sylogikes-rythmiseis>

<sup>6</sup> Βλ. <http://www.opengov.gr/ypes/?p=2571>

υφίσταται επίπεδο υποχρεωτικότητας. Επιπλέον, η εφαρμογή των συλλογικών συμφωνιών με τις διατάξεις του Ν. 2738/1999 προϋποθέτει την έκδοση υπουργικών αποφάσεων. Δεδομένου όμως ότι στην πράξη έχουν εκδοθεί ελάχιστες τέτοιες αποφάσεις, με αποτέλεσμα τη μειωμένη αποτελεσματικότητά τους, καθίσταται σαφές ότι δεν υπάρχει η βούληση της εκτελεστικής εξουσίας για την ενίσχυση των συλλογικών συμφωνιών (Karakioulafis, 2008; Κοινωνικό Πολύκεντρο ΑΔΕΔΥ, 2008; Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή της Ελλάδος, 2015α).

Ακόμα, οι διατάξεις που εισήχθησαν την περίοδο των μνημονίων (Ν. 3845/2010 και μεταγενέστεροι) έχουν καταστήσει ανενεργές όχι μόνο τις Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας, αλλά και τον κοινωνικό διάλογο γενικότερα στο Δημόσιο. Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε ότι επιβλήθηκε νομοθετικά μείωση των αποδοχών και κατάργηση εκείνων των Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας που καθόριζαν όρους που υπερέβαιναν τα όρια που εισάγονταν με νομοθετικές ρυθμίσεις (Ζαμπαρλούκου, 2014; Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή, 2015β). Προκρίθηκε δηλαδή η ρύθμιση των θεμάτων με νομοθετικές πρωτοβουλίες, όπου οι σχετικές ρυθμίσεις κατισχύουν κάθε γενικής ή ειδικής διάταξης ή ρήτρας ή όρου Συλλογικής Σύμβασης Εργασίας ή διαιτητικής απόφασης. Δηλαδή οι συλλογικές διαπραγματεύσεις χαρακτηρίστηκαν από προκαθορισμένες αμοιβές και πλεονεκτήματα του ισχυρού πόλου της εργασιακής σχέσης, με αποτέλεσμα δυσμενείς συνέπειες για τη δράση των συνδικάτων και αδρανοποίηση του δικαιώματος συλλογικής διαπραγμάτευσης (International Labour Office, 2015; Κουζής, 2012; Κουζής, 2018). Η ανωτέρω διαμορφωθείσα κατάσταση δεν ανατράπηκε στη συνέχεια και παραμένει ουσιαστικά ως έχει μέχρι σήμερα, καθώς οι δημόσιες δαπάνες και κατά συνέπεια οι όροι εργασίας που αφορούν άμεσο και έμμεσο μισθολογικό κόστος βρίσκονται υπό στενή δημοσιονομική εποπτεία και παρακολούθηση μέσω των Μεσοπρόθεσμων Προγραμμάτων Δημοσιονομικής Στρατηγικής (Υπουργείο Οικονομικών, 2020). Άλλωστε, η διενέργεια συλλογικών διαπραγματεύσεων στον δημόσιο τομέα που περιλαμβάνει και το πεδίο των αποδοχών έχει αναμφισβήτητα επιπτώσεις στο ύψος των μισθών των δημοσίων υπαλλήλων και κατά συνέπεια στις δημοσιονομικές δαπάνες (Currie & McConnell, 1991), ενώ η ύπαρξη δημοσιονομικών περιορισμών προδικάζει ουσιαστικά a priori το αποτέλεσμα των συλλογικών διαπραγματεύσεων (Falch, 2001).

## **5. Συμπεράσματα**

Η θέσπιση των συλλογικών διαπραγματεύσεων στη δημόσια διοίκηση θεωρήθηκε ως μια τομή στο ελληνικό δικαιοκ και διοικητικό σύστημα και αποτελούσε πάγιο αίτημα των συνδικαλιστικών οργανώσεων. Ωστόσο, από την εφαρμογή του Νόμου έως σήμερα υπήρξε περιορισμένη αξιοποίηση του θεσμού των συλλογικών διαπραγματεύσεων, οπότε και η ίδια η αντίληψη της συλλογικής διαπραγμάτευσης τέθηκε υπό αίρεση και τελικά υπό αμφισβήτηση, μέσα σε ένα γενικότερο πλαίσιο υποβάθμισης του κοινωνικού διαλόγου και απροθυμίας διαπραγμάτευσης, διαβούλευσης ή έστω πληροφόρησης των συνδικαλιστικών οργανώσεων (Κοινωνικό Πολύκεντρο ΑΔΕΔΥ, 2012). Τα βασικότερα προβλήματα που έχουν αναδειχθεί είναι η έλλειψη σύναψης Γενικής Συλλογικής Σύμβασης Εργασίας (που αποτελεί την πεμπτουσία των συλλογικών διαπραγματεύσεων), ο περιορισμένος αριθμός των υπογραφιστών Ειδικών Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας, η έλλειψη δεσμευτικότητας των συλλογικών συμβάσεων και συμφωνιών, η μη κύρωση

συλλογικών συμφωνιών που έχουν καταρτιστεί, η δυσχέρεια προσδιορισμού των εκπροσώπων των συμβαλλόμενων μερών στη διαδικασία σύναψης των Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας (ειδικά σε επίπεδο δευτεροβάθμιας οργάνωσης), η αδυναμία δεσμευτικής επίλυσης των διαφορών, το ζήτημα της ανεξαρτησίας στη διαδικασία της διαμεσολάβησης και η μη συμπερίληψη του κεντρικότερου ζητήματος των συλλογικών διαπραγματεύσεων, που είναι οι αποδοχές των υπαλλήλων (Κοινωνικό Πολύκεντρο ΑΔΕΔΥ, 2008; Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή της Ελλάδος, 2015). Στα ανωτέρω πρέπει να προστεθούν και η ύπαρξη διαφορετικών όρων και δυνατοτήτων για συλλογική διαπραγμάτευση για τις λοιπές κατηγορίες υπαλλήλων που δεν έχουν σχέση δημοσίου δικαίου, δημιουργώντας με αυτό τον τρόπο στη δημόσια διοίκηση ένα πολυσύνθετο περιβάλλον με την ύπαρξη διαφορετικών ταχύτητων εργασιακών σχέσεων. Ευλόγως προκύπτει από τη διαμορφωθείσα πλέον κατάσταση το ερώτημα του ποιό είναι το μέλλον των συλλογικών διαπραγματεύσεων στη δημόσια διοίκηση (Κοινωνικό Πολύκεντρο ΑΔΕΔΥ, 2012), καθώς το θεσμοθετημένο σχετικό πλαίσιο ουσιαστικά δεν χρησιμοποιείται και δεν ανταποκρίνεται στα σύγχρονα δεδομένα, όπως αυτά έχουν διαμορφωθεί.

Καθίσταται προφανές ότι υπάρχουν περιθώρια αναβίωσης και αναβάθμισης του θεσμού των συλλογικών διαπραγματεύσεων που έχει πράγματι περιορισμένη εφαρμογή. Πιο συγκεκριμένα, υπάρχουν δυνατότητες διεύρυνσης του περιεχομένου των συλλογικών διαπραγματεύσεων καθώς και χώρου συμμετοχής των διαδικασιών διαμεσολάβησης και διαιτησίας, ώστε να αναδειχθεί μια σύγχρονη διαπραγματευτική διαδικασία που να ανταποκρίνεται στις σημερινές απαιτήσεις. Η διαδικασία αυτή όχι μόνο προϋποθέτει, αλλά θα έχει και ως επακόλουθο τη σημαντική ενίσχυση του συνδικαλιστικού κινήματος και την αναβάθμιση της διεκδικητικής του δράσης. Πρώτα από όλα, κρίνεται απαραίτητη η συμπερίληψη των όρων αμοιβής στα υπό διαπραγμάτευση αντικείμενα που θα εμπεδώσει και θα διευρύνει εν τοις πράγμασι τα εργασιακά δικαιώματα των δημοσίων υπαλλήλων (Κοινωνικό Πολύκεντρο ΑΔΕΔΥ, 2008; Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή της Ελλάδος, 2015). Είναι πλέον πιο επίκαιρο από ποτέ η επαναδιατύπωση από τις συνδικαλιστικές οργανώσεις των δημοσίων υπαλλήλων, και κυρίως από την ΑΔΕΔΥ, ενός ισχυρού και ξεκάθαρα αιτήματος για την εφαρμογή στην πράξη των ελεύθερων συλλογικών διαπραγματεύσεων στη δημόσια διοίκηση επί τη βάση του Ν. 2738/1999 αλλά και επιπλέον για τη βελτίωση του σχετικού θεσμικού πλαισίου, δεδομένου ότι υπάρχει ήδη από το 2008 σχετική μελέτη – πρόταση νόμου (Κοινωνικό Πολύκεντρο ΑΔΕΔΥ, 2012). Σε αυτή τη βελτίωση προτείνεται και η συμπερίληψη στο πεδίο εφαρμογής και των εργαζομένων με σχέση εργασίας ιδιωτικού δικαίου αορίστου χρόνου (πέραν των υπαλλήλων με σχέση δημοσίου δικαίου), η διεύρυνση των αντικειμένων της διαπραγμάτευσης σε θέματα όπως προσλήψεις και προσόντα διορισμού και σύνταξη και τροποποίηση οργανισμών λειτουργίας δημοσίων υπηρεσιών και η ίδρυση ανεξάρτητης διοικητικής αρχής για τη μεσολάβηση και διαιτησία στη δημόσια διοίκηση (Κοινωνικό Πολύκεντρο ΑΔΕΔΥ, 2011). Φυσικά, το αίτημα αυτό προϋποθέτει ενότητα του δημοσιοϋπαλληλικού κινήματος και θα πρέπει να έχει τη συμπαράσταση των λοιπών κοινωνικών εταίρων και ιδιαίτερα των συνδικαλιστικών οργανώσεων εκτός της δημόσιας διοίκησης. Και αυτό διότι οι εργασιακές σχέσεις στη δημόσια διοίκηση επηρεάζουν τις αντίστοιχες του ιδιωτικού τομέα, οπότε η αποδιάρθρωση του συστήματος των συλλογικών διαπραγματεύσεων στη δημόσια διοίκηση δημιουργεί το κατάλληλο έδαφος για την



Αποτελούν οι συλλογικές διαπραγματεύσεις στη δημόσια διοίκηση έναν παρωχημένο θεσμό;

απορρύθμιση των συλλογικών διαπραγματεύσεων και στον ιδιωτικό τομέα, ενώ αποδυναμώνει γενικότερα και το συνδικαλιστικό κίνημα (Κουζής, 2017). Περιττό δε να αναφερθεί ότι προτάσεις για ένα αποτελεσματικότερο σύστημα συλλογικών διαπραγματεύσεων και γενικότερα επίλυσης διαφορών μπορούν να αναζητηθούν και από κώδικες καλής πρακτικής άλλων χωρών αλλά και από ειδικές προς τούτο μελέτες, όπως ενδεικτικά το εγχειρίδιο συλλογικών διαπραγματεύσεων και επίλυσης διαφορών στη Δημόσια Διοίκηση του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας (2013) και η μελέτη της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (2014).

## Βιβλιογραφία

### Ελληνική

- Διεθνές Γραφείο Εργασίας (2013). *Εγχειρίδιο συλλογικών διαπραγματεύσεων και επίλυσης διαφορών στη Δημόσια Διοίκηση*. Γενεύη: Διεθνές Γραφείο Εργασίας. Ανακτήθηκε από: [https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed\\_dialogue/---sector/documents/instructionalmaterial/wcms\\_217356.pdf](https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/---sector/documents/instructionalmaterial/wcms_217356.pdf).
- ΕΟΠΥΥ (2018). *Ανοικτή πρόσκληση εκδήλωσης ενδιαφέροντος για την πλήρωση θέσεων ιδιωτών οικογενειακών ιατρών συμβεβλημένων με τον ΕΟΠΥΥ, κατ' εφαρμογή των διατάξεων των άρθρων 6, 7 και 11 του Ν.4486/2017, όπως ισχύει*. Αρ. πρωτ.: ΔΑ2/20/14-06-2018. Ανακτήθηκε από <https://diavgeia.gov.gr/> - ΑΔΑ: 6Ο5ΙΟΞ7Μ-ΛΤΙ.
- Ζαμπαρλούκου, Σ. (2014). «Ο κοινωνικός διάλογος και οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας πριν και μετά την κρίση». Στο Σ. Ζαμπαρλούκου & Μ. Κούση (επιμ.), *Κοινωνικές όψεις της κρίσης στην Ελλάδα*. Αθήνα: Πεδίο (σελ. 247-272).
- Ζησιμόπουλος, Γ., & Οικονομάκης, Γ. (2013). «Εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα. Ο αντίκτυπος της αναδιάρθρωσης του δημόσιου τομέα». *Θέσεις*, 122, Ιανουάριος - Μάρτιος 2013.
- Καρακιουλάφη, Χ. (2006). «Εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα: Μεταξύ “συγκεντρωτισμού” και “αποκέντρωσης”». *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, 1 (1), 37-48.
- Κοινωνικό Πολύκεντρο ΑΔΕΔΥ (2008). *Θεσμικό Πλαίσιο Συλλογικών Διαπραγματεύσεων στο Δημόσιο*. Αθήνα: Κοινωνικό Πολύκεντρο Α.Δ.Ε.Δ.Υ. Ανακτήθηκε από <http://resources.kpolykentro.gr/images/text/sylogikes.pdf>.
- Κοινωνικό Πολύκεντρο ΑΔΕΔΥ (2011). *Εμπειρικά Θεμελιωμένη Μελέτη των Αναγκών, των Προσδοκιών και των Στάσεων των Δυνάμει Ωφελούμενων Αναφορικά με τη Διαβούλευση*. Αθήνα: Κοινωνικό Πολύκεντρο Α.Δ.Ε.Δ.Υ. Ανακτήθηκε από <http://resources.kpolykentro.gr/images/text/meleti-diavouleusi.pdf>.
- Κοινωνικό Πολύκεντρο ΑΔΕΔΥ (2012). *Εισαγωγική Συνδικαλιστική Εκπαίδευση - Το πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο της συνδικαλιστικής δράσης. Κράτος, κοινωνικό κράτος, δημόσιες υπηρεσίες και συνδικαλισμός*. Αθήνα: Κοινωνικό Πολύκεντρο Α.Δ.Ε.Δ.Υ. Ανακτήθηκε από [http://repository.edulll.gr/edulll/retrieve/6887/1574\\_01\\_eisag-synd-1.2\\_1.pdf](http://repository.edulll.gr/edulll/retrieve/6887/1574_01_eisag-synd-1.2_1.pdf).
- Κοντιάδης, Ξ. (2016). «Ο συνταγματικός θεσμός της συλλογικής αυτονομίας». Εισήγηση στην ημερίδα «Κλαδικές Συλλογικές Συμβάσεις», της Ομοσπονδίας

- Τραπεζοϋπαλληλικών Οργανώσεων Ελλάδας, 29.11.2016. Ανακτήθηκε από [https://gess.otoe.gr/uploads/files/gram\\_2016\\_11\\_29\\_KondiadisINE.pdf](https://gess.otoe.gr/uploads/files/gram_2016_11_29_KondiadisINE.pdf).
- Κουζής, Γ. (2012). *Το εργασιακό περιβάλλον μετά από το μνημόνιο*. Δημοσίευτο κείμενο. Ανακτήθηκε από το [http://www.eiead.gr/publications/docs/to\\_ergasiako\\_perivalon\\_meta\\_to\\_prwto\\_kai\\_deutero\\_mnimonio.pdf](http://www.eiead.gr/publications/docs/to_ergasiako_perivalon_meta_to_prwto_kai_deutero_mnimonio.pdf).
- Κουζής, Γ. (2017). «Η Κρίση και τα Μνημόνια Ισοπεδώνουν την Εργασία». *Κοινωνική Πολιτική*, 6, 7-20. doi: <https://doi.org/10.12681/sp.10878>.
- Κουζής, Γ. (2018). «Το νέο εργασιακό τοπίο με αφορμή την κρίση». Στο Κ. Δημουλάς & Γ. Κουζής (επιμ.), *Κρίση και κοινωνική πολιτική*. Αθήνα: Τόπος (σελ. 121-136).
- Κουζής, Γ. & Καψάλης, Α. (2020). *Οι εργασιακές σχέσεις στο πλαίσιο του Τρίτου Μνημονίου. Τα επίμαχα πεδία της διαπραγμάτευσης με τους δανειστές και το ευρωπαϊκό περιβάλλον* (Μελέτες 50). Αθήνα: Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων Ινστιτούτου Εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε. Ανακτήθηκε από το [https://www.inegsee.gr/wp-content/uploads/2020/09/MELETH\\_50.pdf](https://www.inegsee.gr/wp-content/uploads/2020/09/MELETH_50.pdf)
- Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή της Ελλάδος (2015α). *Γνώμη της Ο.Κ.Ε. επί του Σχεδίου Νόμου «Εκδημοκρατισμός της Διοίκησης – Καταπολέμηση Γραφειοκρατίας και Ηλεκτρονική Διακυβέρνηση – Αποκατάσταση Αδικιών και άλλες διατάξεις»*. Ανακτήθηκε από [http://www.oke.gr/sites/default/files/op\\_305.pdf](http://www.oke.gr/sites/default/files/op_305.pdf).
- Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή της Ελλάδος (2015β). *Γνώμη της Ο.Κ.Ε. επί του ΣΧ/Ν «Τροποποίηση διατάξεων του Νόμου 1876/1990 – Αποκατάσταση και Αναμόρφωση του πλαισίου περί Συλλογικών Διαπραγματεύσεων, Μεσολάβησης και Διαιτησίας και άλλες διατάξεις»*. Ανακτήθηκε από [http://www.oke.gr/sites/default/files/op\\_306.pdf](http://www.oke.gr/sites/default/files/op_306.pdf).
- Ο.Α.Ε.Δ. (2017). *Δημόσια Πρόσκληση Νο1/2017 σε εγγεγραμμένους ανέργους στα μητρώα ανέργων του ΟΑΕΔ, για υποβολή ηλεκτρονικών αιτήσεων συμμετοχής στη διαδικασία κατάρτισης του πίνακα κατάταξης ανέργων για την προώθηση της απασχόλησης μέσω προγραμμάτων κοινωφελούς 708 χαρακτήρα σε Δήμους της χώρας (επιβλέποντες φορείς) συμπεριλαμβανομένης της κατάρτισης των συμμετεχόντων, για 24.251 θέσεις πλήρους απασχόλησης*. Αρ. πρωτ.: 4747/23-01-2017. Ανακτήθηκε από <https://diavgeia.gov.gr/> - ΑΔΑ: 6ΡΠΧ4691Ω2-ΚΕ0.
- Τσάτσος, Δ. & Κοντιάδης, Ξ. (2010). «Συνταγματική και νομοθετική κατοχύρωση της υποχρέωσης διαπραγμάτευσης για την κατάρτιση συλλογικής σύμβασης εργασίας. Η περίπτωση του τραπεζικού κλάδου». *Νομικό Βήμα*, 58 (2), 257-274.
- Τσέκος, Θ. (2013). *Διαπραγμάτευση, διαβούλευση και ο διευρυμένος ρόλος των Συνδικάτων του Δημόσιου τομέα. Εμπειρίες από την Ελλάδα*, Πρακτικά Διεθνούς Συνάντησης, ΑΔΕΔΥ - Κοινωνικό Πολύκεντρο. Αθήνα, 25-27 Φεβρουαρίου 2013 (σελ. 76-103).
- Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης & Κοινωνικής Αλληλεγγύης (2019). *Δικαιώματα ωφελούμενων του ειδικού προγράμματος απασχόλησης 4.000 μακροχρόνια ανέργων στον δημόσιο τομέα της υγείας συναφή με την άδεια μητρότητας, τη φροντίδα και την ανατροφή τέκνων*. Αρ. πρωτ.: Δ.Υ./28-02-2019. Ανακτήθηκε από: <http://www.oaed.gr/documents/10195/1214512/%CE%94%CE%B9%CE%BA%CE%B1%CE%B9%CF%8E%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B1+%CF%89%CF%86%CE%B5%CE%BB%CE%BF%CF%8D%CE%BC%CE%B5>

Αποτελούν οι συλλογικές διαπραγματεύσεις στη δημόσια διοίκηση έναν παρωχημένο θεσμό;

%CE%BD%CF%89%CE%BD+%CF%84%CE%BF%CF%85+%CE%B5%CE%B9%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CF%8D+%CF%80%CF%81%CE%BF%CE%B3%CF%81%CE%AC%CE%BC%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%BF%CF%82+%CE%B1%CF%80%CE%B1%CF%83%CF%87%CF%8C%CE%BB%CE%B7%CF%83%CE%B7%CF%82+4.000+%CE%BC%CE%B1%CE%BA%CF%81%CE%BF%CF%87%CF%81%CF%8C%CE%BD%CE%B9%CE%B1+%CE%B1%CE%BD%CE%AD%CF%81%CE%B3%CF%89%CE%BD+%CF%83%CF%84%CE%BF%CE%BD+%CE%B4%CE%B7%CE%BC%CF%8C%CF%83%CE%B9%CE%BF+%CF%84%CE%BF%CE%BC%CE%AD%CE%B1+%CF%84%CE%B7%CF%82+%CF%85%CE%B3%CE%B5%CE%AF%CE%B1%CF%82+%CF%83%CF%85%CE%BD%CE%B1%CF%86%CE%AE+%CE%BC%CE%B5+%CF%84%CE%B7%CE%BD+%CE%AC%CE%B4%CE%B5%CE%B9%CE%B1+%CE%BC%CE%B7%CF%84%CF%81%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1%CF%82%2C+%CF%84%CE%B7+%CF%86%CF%81%CE%BF%CE%BD%CF%84%CE%AF%CE%B4%CE%B1+%CE%BA%CE%B1%CE%B9+%CF%84%CE%B7%CE%BD+%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CF%84%CF%81%CE%BF%CF%86%CE%AE+%CF%84%CE%AD%CE%BA%CE%BD%CF%89%CE%BD.pdf/1682db5f-ae33-403e-86cc-87b2b1d9757e.

Υπουργείο Οικονομικών (2020). *Κατάρτιση Μεσοπρόθεσμου Προγράμματος Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2021-2024*. Αρ. πρωτ.: 2/7408/ΔΠΔΣ/11-02-2020. Ανακτήθηκε από <https://diavgeia.gov.gr/> - ΑΔΑ: 6Κ8ΨΗ-ΕΗΑ.

## Ξενόγλωσση

- Currie, J., & McConnell, S. (1991). «Collective Bargaining in the Public Sector: The Effect of Legal Structure on Dispute Costs and Wages». *The American Economic Review*, 81 (4), 693-718.
- Falch, T. (2001). «Collective bargaining in the public sector and the role of budget determination». *European Journal of Political Economy*, 17(1), 75-99.
- International Labour Office (2015). *Collective Bargaining in the Public Service in the European Union* (Working paper No. 309). Geneva: International Labour Office. Retrieved from [https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed\\_dialogue/---sector/documents/publication/wcms\\_429795.pdf](https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/---sector/documents/publication/wcms_429795.pdf).
- International Labour Organization (2014). *Collective bargaining in the public service: Bridging gaps for a better future*. Geneva: International Labour Organization. Retrieved from [https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed\\_dialogue/---sector/documents/publication/wcms\\_237279.pdf](https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/---sector/documents/publication/wcms_237279.pdf).
- Ioannou, C. (2016). «Greece: Public Service Employment Relations: Adjustments and Reforms». In S. Bach & L. Bordogna (eds.), *Public Service Management and Employment Relations in Europe - Emerging from the Crisis*. New York: Routledge (pp. 29-55).
- Karakioulafis, C. (2008). *Industrial relations in the public sector - Greece*. Dublin: Eurofound. Retrieved from <https://www.eurofound.europa.eu/publications/report/2008/industrial-relations-in-the-public-sector-greece>
- Keller, B., & Seifert, H. (2015). *Atypical forms of employment in the public sector - are there any?* (SOEP papers on Multidisciplinary Panel Data Research). Berlin: The German Socio-Economic Panel Study. Retrieved from <https://pdfs.semanticscholar.org/5db6/f5109db9884647a4a0e99f021722ef1241f9.pdf>.

### Ιστοσελίδες

[www.adjustice.gr](http://www.adjustice.gr) (για Νομολογία Συμβουλίου της Επικρατείας)

[www.et.gr](http://www.et.gr) (για Νομοθεσία)

<https://fra.europa.eu/el/eu-charter/article/28-dikaioma-diapragmateysis-kai-syllogikon-draseon>

[https://www.hellenicparliament.gr/Nomothetiko-Ergo/Anazitisi-Nomothetikou-Ergou?law\\_id=69dbb853-7ca6-4ea9-ba32-8effbb6e8c70](https://www.hellenicparliament.gr/Nomothetiko-Ergo/Anazitisi-Nomothetikou-Ergou?law_id=69dbb853-7ca6-4ea9-ba32-8effbb6e8c70)

<http://omed.gr/el/syllogikes-rythmiseis>

<http://www.opengov.gr/ypes/?p=2571>



## Η εισαγωγή της ρητορικής τέχνης στην ελληνική εκπαίδευση - Η πολιτική ρητορεία του 19ου αι.

Ιωάννης Σόλαρης

Συντονιστής Εκπαιδευτικού Έργου Φιλολόγων  
του ΠΕΚΕΣ Πελοποννήσου  
ioannis2611@gmail.com

### Περίληψη

*Η εργασία διερευνά την επιβίωση της αρχαίας ρητορικής τέχνης στον πολιτικό λόγο του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου, ενός από τους σημαντικότερους Έλληνες πολιτικούς της νεότερης ιστορίας. Με βάση τα γένη των λόγων και τα καθήκοντα του ρήτορα, διερευνώνται κατ' αντιστοιχία οι πτυχές του πολιτικού λόγου του 19<sup>ου</sup> αιώνα, ο οποίος αποτελεί την πρωτογενή πηγή της έρευνας. Σκοπός είναι να αναδειχθούν τα οφέλη του εγχειρήματος ως υπόδειγμα για ανάλογα διδακτικά σενάρια και τελικά να διαφανεί η αναγκαιότητα εισαγωγής του μαθήματος της ρητορικής στη σύγχρονη ελληνική εκπαίδευση.*

© 2020 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

**Λέξεις-κλειδιά:** ρητορική τέχνη, εκπαίδευση, 19ος αιώνας

**doi:**

## Εισαγωγή

Επιχειρείται η συσχέτιση του πολιτικού λόγου του 19ου αιώνα με τα κλασικά ρητορικά σχήματα της ελληνικής αρχαιότητας, προκειμένου να αποκαλυφθεί ο βαθμός πρόσληψης της ρητορικής τέχνης στη δημόσια πολιτική αντιπαράθεση. Συγκεκριμένα μελετάται η ρητορική του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου στο γνωστικό πεδίο του ελληνικού πολιτικού λόγου της νεότερης εποχής.

Η αποτύπωση της αρχαίας ελληνικής ρητορικής την περίοδο της ακμής της (τέλη του 4ου αι. π.Χ.) διασώζεται κατά κύριο λόγο στα συγγράμματα του Αριστοτέλη (*Ρητορική*) και του Κοϊντιλιανού (*Institutio oratoria*). Από την άλλη πλευρά η πολιτική ρητορεία του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου μαρτυρείται στα Πρακτικά συνεδριάσεων της Βουλής των Ελλήνων.

Μέσω των ιστορικών παραδειγμάτων πολιτικού λόγου οι σπουδαστές-στρίες μυσούνται στην εφαρμογή της ρητορικής τέχνης, εξοικειώνονται με τα νοητικά σχήματα και εν συνεχεία καλούνται να αρθρώσουν τον δικό τους λόγο πειθούς με κατάλληλα επιχειρήματα και ύφος.

Η αξία της πολιτικής ρητορικής έγκειται στη διασύνδεσή της με τη δημοκρατική κοινωνία και την άσκηση του δικαιώματος της ελευθερίας του λόγου και της έκφρασης, καθώς και της πολιτικής επιλογής βάσει αυτού του λόγου. Συνεπώς η διδασκαλία της ρητορικής αποκτά διαθεματική προσέγγιση μέσα από την επεξεργασία του λόγου στην ιστορική και κοινωνιολογική του προοπτική. Οι σπουδαστές-στρίες ασκούνται στην ανακαλυπτική-διερευνητική μάθηση, συγκρίνουν τις ιστορικές πηγές και διαμορφώνουν τη στάση του ενεργού πολίτη.

## Ιστορική επισκόπηση της συνάντησης ρητορείας και εκπαίδευσης

Σχετικά με την περιρρέουσα ατμόσφαιρα της Ελλάδας του 19ου αιώνα, κάνουν την εμφάνισή τους συγκεκριμένες τάσεις: υποχωρεί καταρχάς η κυριαρχία της εκκλησιαστικής ρητορείας και εκδηλώνεται ενδιαφέρον για την κοσμική ρητορική, καθώς οι ανάγκες του νεοσύστατου ελληνικού κράτους (1830) δικαιολογούν την ανάπτυξη αυτής της ροπής. Εξάλλου, τον κύριο όγκο της προσοχής συγκεντρώνουν θεωρητικά και τεχνικά ζητήματα, όπως ο ορισμός της τέχνης, η αξιοποίησή της, οι διαιρέσεις της, οι κανόνες της· τέλος, βάσει της προφανούς συγγένειας μεταξύ ρητορείας και λογοτεχνίας -και στις δύο χρησιμοποιούνται εκφραστικά μέσα (σχήματα και τρόποι), για να επιτευχθεί ένα εντυπωσιακό γλωσσικό αποτέλεσμα που μπορεί να συγκινήσει αισθητικά- εκδηλώνεται μια μετάβαση από τη ρητορική, τη θεωρία για τον ρητορικό λόγο, στην ποιητική, τη θεωρία για την ποίηση και τη λογοτεχνία (Χατζοπούλου, 1992). Η διδασκαλία της ρητορικής είναι ενταγμένη στα εκπαιδευτικά προγράμματα και έτσι τα σχετικά συγγράμματα ζητούν να καλύψουν κατά βάσιν ανάγκες εκπαιδευτικές. Οι συγγραφείς είναι στην πλειονότητά τους δάσκαλοι, κληρικοί και λαϊκοί. Ωστόσο, παρά τις σχετικές υπουργικές εγκυκλίους, που επιβάλλουν τη διδασκαλία του μαθήματος, οι εκπαιδευτικοί δεν συμμορφώνονται προς τους κανονισμούς, ενώ δεν λείπουν και οι επικρίσεις με στόχο την κατάργηση του μαθήματος (Χατζοπούλου, 1992).

Μέσα στον 20ό αιώνα η ρητορική εξαφανίζεται ως αυτόνομος κλάδος από το στερέωμα των ακαδημαϊκών σπουδών. Ωστόσο, η πολιτική ρητορεία ανθεί, ενώ η

ρητορική θεωρία βρίσκει εφαρμογή στη διαφήμιση, που γνωρίζει σταδιακά μεγάλη διάδοση χάρη στην ολοένα και μαζικότερη χρήση των μέσων επικοινωνίας (καταρχάς του ραδιοφώνου και της τηλεόρασης). Μάλιστα γνωστικά αντικείμενα που ανήκουν κατά παράδοση στη ρητορική, όπως η ψυχολογία του κοινού, τα ήθη των προσώπων, η εύρεση του υλικού και η αποτελεσματική, δηλαδή πειστική, οργάνωση του λόγου περνάνε στη δικαιοδοσία άλλων επιστημών: της ψυχολογίας, της κοινωνιολογίας, της θεωρίας και επιστήμης των μέσων μαζικής ενημέρωσης/επικοινωνίας, της φιλολογίας, της θεολογίας (στο πλαίσιο της ομιλητικής) (Ueding-Steinbrink, 1994). Στα τέλη της δεκαετίας του '60 τίθεται στον χώρο της παιδαγωγικής και της διδακτικής το θέμα της επιστροφής στην παλαιότερη παράδοση διδασκαλίας του μαθήματος της έκθεσης. Η παράδοση αυτή έφερε ευδιάκριτη τη σφραγίδα της αρχαίας ρητορικής, αφού προέβλεπε την εξάσκηση των μαθητών στη σύνθεση ειδολογικά συγκεκριμένων κειμένων (περιγραφή, διήγηση, επιστολή, χρεία), στην εύρεση του υλικού, στη διάταξη και στην παρουσίασή του, επομένως στα βασικά «έργα του ρήτορα». Στη χώρα μας η συστηματική διδασκαλία του μαθήματος της έκθεσης θα καθυστερήσει, αφού τα πρώτα ειδικά σχολικά εγχειρίδια εισάγονται μόλις το 1984. Μάλιστα στο πλαίσιο του μαθήματος πίσω από τη σαφή επιρροή νεότερων κλάδων της γλωσσολογίας, που πάνω τους φιλοδοξούν να στηριχθούν τα σύγχρονα αναλυτικά προγράμματα διδασκαλίας της έκθεσης κυρίως στις τρεις τελευταίες τάξεις του Λυκείου, ανιχνεύεται απλώς ο αδύναμος απόηχος της αρχαίας ρητορικής (Τσίτσιου-Χελιδόνη, 2004). Ωστόσο, οι Πανελλήνιοι Μαθητικοί Αγώνες Επιχειρηματολογίας - Αντιλογίας, που θεσπίστηκαν το 2000, είναι ενδεικτικοί της τάσης θετικής επανεκτίμησης του συστήματος της αρχαίας ρητορικής και της συμβολής του στην καλλιέργεια της γλωσσικής ευχέρειας, της επικοινωνιακής δεξιότητας και της κριτικής ικανότητας των μαθητών. Ακολούθησε η ίδρυση ρητορικών ομίλων και η διοργάνωση ρητορικών αγώνων σε επίπεδο περιφέρειας (Αγώνες Ρητορικής τέχνης Περιφέρειας Πελοποννήσου).

### **Η προσωπικότητα του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου**

Κορυφαία πολιτική φυσιογνωμία της Ελλάδας περί τον 19ο αι. είναι ο *Αλέξανδρος Κουμουνδούρος* (1815-1883), με καταγωγή από τον Κάμπο της Μεσσηνιακής Μάνης. Υπήρξε «από τους σημαντικότερους πολιτικούς έκφραστες της πρώτης μετά την Έπανάσταση γενιάς» και διαδραμάτισε πρωταγωνιστικό ρόλο στην εξωτερική πολιτική, τη διαμόρφωση των θεσμών και το εθνικό αναπτυξιακό εγχείρημα της χώρας (Γαρδίκας, 2001). Σπούδασε νομικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, άσκησε τη δικηγορία για λίγο χρόνο και χρημάτισε Αντεισαγγελέας Πρωτοδικών στην Καλαμάτα. Στον δημόσιο βίο ενεπλάκη αρχικά ως εθνικός αγωνιστής, πολεμώντας ως αρχηγός εθελοντικού σώματος Λακώνων στην επαναστατημένη Κρήτη (1841) και ξεκίνησε την πολιτική του σταδιοδρομία ως πολιτευτής Μεσσηνίας (Δεσποτόπουλος, 1978). Το 1850 αναδείχθηκε Βουλευτής Μεσσηνίας, το δε 1855 εξελέγη Πρόεδρος της Βουλής. Μάλιστα, είχε την πρωτοβουλία πρώτης εκδόσεως των Αρχείων της Ελληνικής Παλιγγενεσίας. Ανέλαβε το 1856 για πρώτη φορά Υπουργός Οικονομικών και το 1866 του ανατέθηκε ο σχηματισμός Κυβερνήσεως, προσλαμβάνοντας ως Υπουργό των Εξωτερικών τον Χαρίλαο Τρικούπη. Συνολικά έγινε Υπουργός 18 φορές και Πρωθυπουργός 10 φορές (Πρωτοψάλτης, 1980). Το 1864 ο Αλ. Κουμουνδούρος

εισηγήθηκε ως υπουργός των Εσωτερικών την ίδρυση της «Κτηματικής Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος» και συνήψε τη σχετική σύμβαση για την επίλυση των γεωργικών προβλημάτων και την καλύτερη εξυπηρέτηση των αγροτών. Επίσης ο Κουμουνδούρος πρότεινε στην Εθνοσυνέλευση νόμο περί αποξηράνσεως της λίμνης Κωπαΐδος, ενώ είχε προγραμματίσει και τη διόρυξη του Ισθμού της Κορίνθου (Φερέτος, 1975). Στον ίδιο οφείλονται πολλά νομοθετήματα, όπως οι εξοπλισμοί του ναυτικού και το πρώτο δασμολογικό σύστημα (Πρωτοψάλτης, 1980). Συνέβαλε στην ενίσχυση των εγχωρίων πολιτικών δυνάμεων έναντι του στέμματος, εισήγαγε τον εκλογικό νόμο του 1877, ο οποίος καθιέρωσε και τυπικά την καθολική ψηφοφορία των ανδρών, καθώς και τη διεξαγωγή της εκλογικής αναμέτρησης σε μία ημέρα, καθιέρωσε τον πρώτο νόμο περί ευθύνης υπουργών (1877), προώθησε την ψήφιση νόμων περί διανομής των εθνικών γαιών (1871), αντιμετώπισε ρεαλιστικά το πρόβλημα της ληστείας (1871), ενθάρρυνε συμφωνία συνεργασίας με τη Σερβία για την απελευθέρωση και διανομή της Οθωμανικής Μακεδονίας (1866), ολοκλήρωσε τις διαπραγματεύσεις για την προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Άρτας (1881), αναδιαπραγματεύθηκε με τους ξένους πιστωτές τα εκκρεμή διεθνή χρέη της χώρας, πετυχαίνοντας να γίνει δεκτή η Ελλάδα στη χρηματαγορά του Παρισιού ως αξιόπιστη χώρα (1879) και συνήψε την πρώτη σύμβαση κατασκευής σιδηροδρομικής γραμμής (1879) με συνεχιστή τον Χαρίλαο Τρικούπη (Γαρδίκας, 2001). Ίδρυσε το 1868 στην Αθήνα δικό του δημοσιογραφικό όργανο, το «Ἐθνικὸν Πνεῦμα». Ἦταν γλυκύτατος ως προς τον χαρακτήρα του, ενώ στις πολιτικές του πεποιθήσεις ήταν «θερμός θιασώτης τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ» και γνωστός για τον πατριωτισμό του (Πρωτοψάλτης, 1980). Δεν εκτιμήθηκαν θετικά η προσαρμοστικότητα της πολιτικής του, καθώς και ο μεγάλος βαθμός συνέπειας στην πολιτική πράξη του Κουμουνδούρου. Το έργο του και η προσωπικότητά του επισκιάστηκαν από τη μορφή του αντιπάλου του Τρικούπη, καθώς και από την ασυνέχεια στην πολιτική του κομματικού του διαδόχου, Θ. Δηλιγιάννη (Γαρδίκας, 2001). Γενικά ήταν σημαντική η παρουσία και η συμβολή της προσωπικότητας του Αλ. Κουμουνδούρου στη νεοελληνική ιστορία, καθώς και στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας του ελληνικού κράτους (Παπαθανασόπουλος, 1993). Αναδείχθηκε ως «ὁ κατ' ἐξοχὴν δημοκρατικὸς πολιτικὸς τῆς ἐποχῆς του, ὁ κοινωνικὸς ἀναμορφωτής, ὁ σοβαρὸς ἔθνικὸς ἡγέτης» (Δεσποτόπουλος, 1978). Οι αγορεύσεις του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου στη Βουλή των Ελλήνων τον καθιέρωσαν στην πολιτική κονίστρα. Ο πολιτικός του λόγος διασώζεται στο αρχείο της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων και αποτελεί την πρωτογενή πηγή έρευνας για την επεξεργασία, ανάλυση και σύνθεση της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς της ρητορικής τέχνης.

### Αμφισβήτηση της Ρητορικής

Η φράση *ρητορική τέχνη* απαντά για πρώτη φορά στον Γοργία του Πλάτωνα (449c9). «Λόγος δυνάστης μέγας ἐστίν» (*Ελένης ἐγκώμιον*, 8) γράφει ο Γοργίας (περ. 480-380 π.Χ.), ένας από τους πρώτους σοφιστές. Ο λόγος δυναστεύει τους πάντες και τα πάντα: μπορεί να σταματήσει τον φόβο, να σβήσει τη λύπη, να προκαλέσει χαρά, να ενισχύσει τη συμπάθεια. Απέναντί του φαντάζουμε ανυπεράσπιστοι. Αν λοιπόν η Ελένη μαγεύτηκε από τον λόγο του Πάρη, υποστηρίζει ο ρήτορας, τότε δεν μπορεί παρά να της αναγνωρίσει κανείς σοβαρά ελαφρυντικά.



Η μεγαλύτερη αμφισβήτηση της αξίας της ρητορικής διδασκαλίας των σοφιστών έρχεται από τους φιλοσόφους, ιδιαίτερα από τον Πλάτωνα. Μπορούμε να φανταστούμε αυτή την αντιπαράθεση (σοφιστών και φιλοσόφων) ως ένα παράδειγμα άντιλογίας (λεκτικής αντιπαράθεσης στο πλαίσιο μιας αντιδικίας). Ακόμη και η αμφισβήτηση επιβεβαιώνει την αξία της ρητορικής.

Συνάμα ακόμα και αυτόν τον σκοπό της ρητορικής που είναι η πειθώ ο Αριστοτέλης αποφεύγει να τον εντάξει στον ορισμό της τέχνης. Ο ορισμός αναφέρεται αποκλειστικά στο έργο της τέχνης. Την έννοια του έργου ο Αριστοτέλης την εισάγει σε αντιδιαστολή προς τον σκοπό. Έργο της τέχνης δεν είναι το να πείσει, αλλά το να εξασφαλίσει πως για το σχηματισμό του λόγου μας έχουμε λάβει υπόψη όλες τις διαθέσιμες δυνατότητες πειθούς (*Ρητορική*, 1355b26-27 & 1355b10-14). Το να κάνεις, με έναν τρόπο, υπάκουο τον ακροατή είναι ο σκοπός της παραδοσιακής ρητορικής, έτσι κατανοεί η ίδια την πειθώ. Το να πείσεις τον κριτή, δηλαδή εκείνον τον ακροατή που έχει την εξουσία να επιλέξει μεταξύ των εναλλακτικών προτάσεων σε μια αμφισβήτηση, είναι ο σκοπός της τέχνης, έτσι όπως τον κατανοεί ο Αριστοτέλης (Μπασάκος, 2017). Άρα η ρητορική μετεξελίσσεται από παθητική και υποταγμένη διαδικασία (πειθώ) σε ενεργητική και κυρίαρχη (κρίση).

Όπως θα σημειώσει πολλές εκατοντάδες χρόνια αργότερα ο θεωρητικός της γλώσσας και της λογοτεχνίας και διανοητής της σημειωτικής Roland Barthes (1915-1980), ο κόσμος μας είναι απίστευτα γεμάτος από αρχαία ρητορική. Θα έχει βεβαίως μεσολαβήσει το μεσουράνημα της ρητορικής στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα των ανθρωπιστών και μετά από αυτό η αμφισβήτηση και πάλι της συγκεκριμένης τέχνης από σημαντικούς διαφωτιστές ως μέσου για την έκφραση και διατύπωση της εμπειρικής γνώσης. Μέσα σε αυτή την ιστορική πορεία το δόγμα για την αδιάρρηκτη σύζευξη αρετής και ευγλωττίας (*vir bonus dicendi peritus* - άνήρ αγαθός τε καὶ εὐγλωττος), θέση με καταβολές στην αρχαία Ελλάδα και θερμή προβολή στην αρχαία Ρώμη, θέτει διαχρονικά, παρά τη δική του ιστορική ταυτότητα, το ύψιστο όριο ασφαλείας για τη χρήση της τέχνης του λόγου: η ρητορική είναι καλή και επωφελής μόνο όταν συνδυάζεται με την ηθική ακεραιότητα.

Από την αρχή της πολιτικής του δράσης ο Αλ. Κουμουνδούρος διακρίθηκε για τη ρητορεία του κυρίως ως μετριοπαθής. Οι δε πολιτικές του αγορεύσεις, ιδίως περί την οικονομία και τη διοίκηση του κράτους, του καθιέρωσαν σχετική φήμη. Η ρητορεία του όμως ήταν σύμφωνη με την πολιτική του δράση και επέτυχε της γενικής αναγνώρισής της προσωπικότητάς του.

## Ρητορική τέχνη

Τα *γένη των λόγων* (*genera causarum, genera rhetorices*) (Κακριδής, 2006). Ο Αριστοτέλης διέκρινε πρώτος τρία γένη λόγων, το *συμβουλευτικόν* (*genus deliberativum*), το *δικανικόν* (*genus iudiciale*) και το *ἐπιδεικτικόν* (*genus demonstrativum*), με βάση τις ακόλουθες διαπιστώσεις (*Ρητορική* 1.3.1358a36-b8): κάθε λόγος προϋποθέτει την ύπαρξη τριών στοιχείων - του ομιλητή (του λέγοντος, ον. ὁ λέγων), του θέματος της ομιλίας (περὶ οὗ λέγει) και του ακροατή (πρὸς ὃν λέγει)· ο ομιλητής επιδιώκει κάθε φορά να πετύχει έναν συγκεκριμένο στόχο, που εν τέλει καθορίζει τη σχέση μεταξύ αντικειμένου του λόγου και ακροατηρίου.

Ο λόγος είναι συμβουλευτικός, αν ο ακροατής πρέπει να αποφασίσει για ό,τι αφορά το μέλλον -να γίνει κριτής τῶν μελλόντων- ως μέλος μιας λαϊκής συνέλευσης

που λαμβάνει αποφάσεις (οἶον ἐκκλησιαστής). Ειδικότερα στο συμβουλευτικό γένος ανήκουν οι λόγοι που εκφωνούνταν στην Εκκλησία του Δήμου ή σε άλλες συγκεντρώσεις, οι οποίες δεν είχαν πάντα πολιτικό χαρακτήρα. Οι συγκεκριμένοι λόγοι ονομάζονται σύμφωνα με τον Αριστοτέλη και δημηγορίες. Το βασικό ερώτημα είναι αν μια επικείμενη ενέργεια είναι ωφέλιμη ή επιζήμια για την κοινότητα - στο συγκεκριμένο είδος το τέλος, ο τελικός στόχος του λόγου, το κύριο θέμα του είναι τὸ συμφέρον ή τὸ βλαβερόν (*Ρητορική* 1.3.1358b22). Στην περίπτωση που ο λόγος προβάλλει κυρίως το συμφέρον του κοινού, αποτελεί προτροπή, ενώ στην περίπτωση που υπογραμμίζει τις επικείμενες βλαβερές συνέπειες μιας ενέργειας, αποτελεί αποτροπή.

Στην ελληνική πολιτική σκηνή του 19ου αι. εκφωνούνται παρομοίου είδους λόγοι (συμβουλευτικού χαρακτήρα) κυρίως στη Βουλή των Ελλήνων, με πρωταγωνιστή για 30 περίπου έτη τον Αλ. Κουμουνδούρο.

Τα έργα του ρήτορος/μέρη της τέχνης/μέρη της ρητορικής: εὑρεσις (*inventio*, εύρεση του υλικού), τάξις (*dispositio*, διάταξη των μερών του λόγου), λέξις (*elocutio*, ύφος), μνήμη (*memoria*, απομνημόνευση), υπόκρισις (*actio/pronuntiatio*, εκφώνηση) (Κοϊντλιανός, *Institutio oratoria* 3.3.1). Στη *Ρητορική* του ο Αριστοτέλης κάνει λόγο για τρία θέματα που πρέπει να πραγματευθεί κανείς σε σχέση με τον λόγο: καταρχάς τις πηγές και τη σύνθεση των πίστειν (των αποδείξεων), στη συνέχεια την λέξιν (το ύφος) και, ως τρίτο, τη διάταξη των μερών του λόγου (3.1.1403b6-8). Ωστόσο, στη συνέχεια αναφέρει ως πρόσθετο θέμα που, παρά τη σημασία του, δεν έχει μελετηθεί συστηματικά, τα σχετικά με την εκφώνηση του λόγου (τὰ περὶ τὴν ὑπόκρισιν, 3.1.1403b20-22). Η αναφορά του όμως σε αυτό το ζήτημα είναι σύντομη, γιατί εν τέλει θεωρεί ότι η εκφώνηση του λόγου, που σχετίζεται με τον τόνο της φωνής αλλά και τον ρυθμό της ομιλίας, δεν εμπίπτει στους κανόνες της τέχνης, αλλά εξαρτάται από τη φυσική προδιάθεση, σε αντίθεση με τη γλωσσική διατύπωση, που θα πρέπει, για να είναι σωστή και αποτελεσματική, να βασίζεται στην τέχνη (3.1.1404a15-16).

Τα τμήματα του λόγου (μέρη τοῦ λόγου, *partes orationis*): Ο λόγος, ανεξάρτητα από το γένος του, χωρίζεται στα ακόλουθα τμήματα: αρχή (προοίμιον, *exordium*), διήγηση (πρόθεσις/διήγησις, *narratio*), επιχειρηματολογία (πίστις, ἀπόδειξις, *argumentatio*), επίλογος (ἐπίλογος, *peroratio*). Η μετάβαση από το ένα τμήμα του λόγου στο άλλο και οι τεχνικές της απαιτούν την προσοχή του συντάκτη του λόγου. Είναι πιθανότατα η ρητορική σχολή του Ισοκράτη που έδωσε για πρώτη φορά ιδιαίτερο βάρος στα θέματα δομής του λόγου και διάρθρωσης των τμημάτων του. Ούτε όμως ο Αριστοτέλης παραλείπει να αναφερθεί σε αυτά (*Ρητορική* 3.13-19).

Προοίμιο (προοίμιον, *exordium*). Δύο είναι οι βασικοί, γενικοί στόχοι του πρώτου μέρους του λόγου, της εισαγωγής του: 1. να δώσει στον ακροατή μια εικόνα της θέσης του ομιλητή εισάγοντάς τον στο θέμα με τρόπο που προκαλεί την προσοχή και το ενδιαφέρον, 2. να τον προδιαθέσει να παρακολουθήσει με ευνοϊκή διάθεση τον λόγο.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα προοιμίου αποτελεί η αρχή του λόγου του Αλ. Κουμουνδούρου στη Συνεδρίαση της Βουλής (23-10-1876) για τη μεταβολή του εκλογικού νόμου: «Κύριοι, εἶμαι ἠναγκασμένος νὰ εἶπω καὶ ἐγὼ λέξεις τινὰς ἐπὶ τοῦ προκειμένου ζητήματος, καθόσον εἶμαι εἷς τῶν ὑποβαλλόντων τὸ νομοσχέδιον. Τίνι τρόπῳ δυνάμεθα ν' ἀσφαλίσωμεν τὴν εὐλικρίνειαν τῶν ἐκλογῶν, τίνι τρόπῳ δυνάμεθα νὰ δώσωμεν ἀληθεῖς ἐκλογάς, τίνι τρόπῳ δυνάμεθα ν' ἀπομακρύνωμεν τὴν πίεσιν τῆς πολιτικῆς ἀπὸ τὴν διοίκησιν; Ἴδου τὰ ζητήματα, τὰ ὅποια ἐπρόκειτο νὰ λύσωμεν διὰ

τῆς μεταβολῆς τοῦ ἐκλογικοῦ νόμου. Εἶμαι ὑπέρ τῶν κομμάτων, διότι νομίζω, ὅτι ἐλευθερία, ἐλεύθερον πολίτευμα, ἄνευ συζητήσεως καὶ ἐρεῦνης, δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ, οὔτε ἔρευνα καὶ συζητήσεις ἄνευ διαφωνίας, ἡ διαφωνία εἶναι τὸ τέκνον τῆς ἐλευθερίας καὶ ὑποστηρίζει αὐτὴν καὶ ἡ διαφωνία εἶναι τὰ κόμματα».

Διήγηση (πρόθεσις, *propositio* / διήγησις, *narratio*, *expositio*). Στη διήγηση παρουσιάζεται η κρίσιμη για την υπόθεση που εκδικάζεται ή συζητιέται δράση (κατάσταση ή διαδικασία), που μπορεί πράγματι να έχει λάβει χώρα ή μπορεί απλώς να παρουσιάζεται σα να έχει λάβει χώρα (Κοϊντιλιανός, *Institutio oratoria* 4.2.31). Από αυτή την άποψη το συγκεκριμένο τμήμα αποτελεί ουσιαστικά την πηγή ολόκληρης της υπόλοιπης ομιλίας. Ο αρχικός χαρακτηρισμός της διήγησης ήταν πρόθεσις (Αριστοτέλης, *Ρητορική* 3.13.1414b8-9). Ωστόσο, ο συγκεκριμένος όρος κατέληξε να σημαίνει απλώς την περιληπτική, συνοπτική και ταυτόχρονα εποπτική παρουσίαση του θέματος (*propositio*).

Απόδειξη (πίστις, *argumentatio*, *probatio*). Πρόκειται για το σημαντικότερο τμήμα του λόγου, αφού φέρει το κύριο βάρος της απόδειξης της θέσης που υποστηρίζεται· άλλωστε η εύρεσις αφορά κυρίως αυτό το τμήμα. Στο πλαίσιο της πίστεως η θέση της πλευράς που εκφωνεί τον λόγο υποστηρίζεται με τα άτεχνα μέσα πειθούς (ἄτεχνοι πίστεις: νόμοι, όρκοι, αρχεία, μαρτυρίες κ.λπ.) και με τα έντεχνα (έντεχνοι πίστεις: ήθος, πάθος, σημεία, ενθυμήματα-συλλογισμοί, παραδείγματα, γνώμες). Για τις «Φυσικές αποδείξεις» ή τα «άτεχνα μέσα πειθούς» έχουμε αναφορά κιόλας στη *Ρητορική* του Αριστοτέλη: τῶν δὲ πίστεων αἱ μὲν ἄτεχνοί εἰσιν αἱ δ' ἔντεχνοι. ἄτεχνα δὲ λέγω ὅσα μὴ δι' ἡμῶν πεπόρισται ἀλλὰ προϋπῆρχεν, οἷον μάρτυρες βάσανοι συγγραφαὶ καὶ ὅσα τοιαῦτα. (*Ρητορική* 1.1.1355b35-37). Έντεχνα μέσα πειθούς είναι κατά τον Αριστοτέλη (*Ρητορική* 1.1.1355b37-39) ὅσα διὰ τῆς μεθόδου καὶ δι' ἡμῶν κατασκευασθῆναι δυνατόν. Πρόσθετα, ως πηγή ενός ρητορικού επιχειρήματος προβάλλει η βασική έννοια του τόπου που θα χρησιμοποιηθεί για την υποστήριξη ενός συγκεκριμένου θέματος και απαντά κιόλας στον Αριστοτέλη, που μάλιστα χρησιμοποιεί ως συνώνυμο του όρου τόπος τον όρο στοιχείον (*Ρητορική* 2.22.1395b22, 1396b20-21). Οι τόποι (Lausberg, 1990) διακρίνονται καταρχάς σε εκείνους που αντιστοιχούν σε συγκεκριμένο είδος λόγου (το συμβουλευτικό, το επιδεικτικό, το δικανικό). Στην περίπτωση του συμβουλευτικού είδους πρόκειται για πηγές επιχειρημάτων περί ἀγαθοῦ ἢ κακοῦ, αφού το καλό (το ωφέλιμο) και το κακό (το επιζήμιο) είναι οι βασικές έννοιες γύρω από τις οποίες επιχειρηματολογεί εκείνος που παραινεί και συμβουλεύει, προτρέπει ή αποτρέπει. Είναι, για παράδειγμα, καλό και ωφέλιμο (ἀγαθόν) να ενεργεί κανείς με σύνεση και λογική (αφού η έλλειψή τους είναι επιζήμια και βλαβερή). Με βάση τον συγκεκριμένο τόπο για την έννοια του ἀγαθοῦ ο ομιλητής θα αναδείξει πώς η δράση που προτείνει συνάδει με τη λογική, για να την προβάλει ως σκόπιμη και ωφέλιμη.

Η πίστις ως προς τα έντεχνα μέσα πειθούς ευρίσκει την κατάλληλη εφαρμογή στους πολιτικούς λόγους του Αλ. Κουμουνδούρου.

Πρωτίστως χρησιμοποιείται το ενθύμημα (συλλογισμός), όπως φαίνεται στην Έκθεση του Υπουργού Δικαιοσύνης (Σύνταγμα 1864): α'. Αν ο Υπουργός Δικαιοσύνης διορίζει ανώτατους δικαστές, τότε η δικαιοσύνη υποτάσσεται στην πολιτική και αν η δικαιοσύνη υποτάσσεται στην πολιτική, τότε δεν είναι ανεξάρτητη, οπότε αν ο Υπουργός Δικαιοσύνης κάνει διορισμούς, τότε πλήττεται η ανεξαρτησία της δικαιοσύνης: «... χάριν τοῦ συμφέροντος τῆς κοινωνίας ἔπρεπε νὰ διατηρηθῇ ἀκεραία καὶ σεβαστὴ ἡ θεμελιώδης ἀρχὴ τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν δικαστηρίων. Κατ' ἐμὲ ἐπομένως, ἡ Κυβέρνησις τῆς ἐπαναστάσεως ἔπρεπε νὰ φανῇ γενναία, μετριοπαθὲς

καὶ μὴ ὑποτάσσουσα τὴν δικαιοσύνην εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς πολιτικῆς. Οὕτω εἰς τὸ ἀνώτατον δικαστήριον οὐδεμία ἐγένετο μεταβολή, ἐκ δὲ τῶν ἐφετῶν οὐδεὶς ἀπελύθη...». β'. Ο Υπουργὸς Δικαιοσύνης ὡς ἐντολοδόχος τοῦ λαοῦ καὶ λαοπρόβλητος κυβερνήτης φροντίζει γιὰ τὴ δικαιοσύνη καὶ ἀλλάζει τοὺς κατώτερους δικαστές. Ὅποιος φροντίζει γιὰ τὴ δικαιοσύνη σέβεται τὸν λαό, ἀρα ὁ Υπουργὸς Δικαιοσύνης σέβεται τὸν λαό (με σκοπὸ τὴ συνταγματικὴ κατοχύρωση τῶν δικαιωμάτων τῶν πολιτῶν): «Τὸ προσωπικὸν τῶν Εἰρηνοδικῶν ἔπαθε τὰς ριζικότερας μεταβολάς, καί, ὀφείλω νὰ τὸ ὁμολογήσω, τὰς πλείστας οὐχὶ ἐν τῷ συμφέροντι τῆς ὑπηρεσίας, ἀλλ' ὡς ὑπουργὸς λαοπροβλήτου Κυβερνήσεως, ὡς ὑπεύθυνος ὑπουργὸς τοῦ Βασιλέως-λαοῦ, ὀφείλον νὰ σεβασθῶ τὴν ἐπανάστασιν καὶ τὰς ἀνάγκας τῆς».

Σε ὁρισμένες περιπτώσεις συμβαίνει ἐπὶ κλήση τοῦ ἡθους τοῦ ομιλοῦντα, ὅπως στὴν Ἐκθεσὴ τοῦ Υπουργοῦ Δικαιοσύνης γιὰ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1864, ὅπου ὁ Αλ. Κουμουνδούρος υπερασπίζεται τὸ δικό του ἡθος καὶ τὴν προσωπικότητά του (πολιτικὴ στάση καὶ συμπεριφορὰ) ἀπέναντι στα παράπονα ἐναντίον του: «εἰς τὰ παράπονα ἀντέστην...».

Σε ἄλλα σημεία, ὅπως στὴ Συζήτηση τῆς Βουλῆς (21-12-1870), γίνεται ἐπὶ κλήση στο πάθος (ψυχικὴ-συναισθηματικὴ φόρτιση) τῶν ακροατῶν του, ὅπου τόπο τοῦ πάθους συνιστᾷ ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ ὁ φόβος τῶν ληστῶν (210 στὸν ἀριθμὸ): «Καὶ ὅμως, κύριοι, οἱ λησταὶ ὑπάρχουσι καὶ ὑπάρχουν πλησίον τῶν ὁρίων μας καὶ τὰ ὅρια ἡμῶν κατ' οὐδὲν τοὺς ἐμποδίζουν νὰ εἰσέλθωσιν, ἐπομένως οὐδόλως εἶναι δύσκολον εἰς περίστασιν καμάτου, εἰς περίστασιν ἀπροσεξίας τινὸς ἐκ μέρους τῶν καταδιωκόντων, εἰς περίστασιν τυχαίου συμβεβηκότος, νὰ ἔχωμεν πάλιν ληστείας, διότι οἱ λησταὶ ὑπάρχουσιν».

Με δεξιотεχνία χρησιμοποιεῖται τὸ «αὔξιν καὶ τὸ μειοῦν», ἡ κλιμάκωση με συσσώρευση συνωνύμων, ὅπως στὴ Συζήτηση τῆς Βουλῆς (25-11-1874): «... καὶ μὲ τί θέλομεν ἀνταποκριθῆ εἰς τὰς μελλούσας ἀνάγκας; Προϋπολογισμὸς κατεστραμμένος, πίστις περιορισμένη, καὶ ὀλίγον κατ' ὀλίγον περιστελλομένη, μέχρις οὔ ἐκλείψῃ, δὲν εὕρισκόμεθα, νομίζετε, εἰς τὸ χεῖλος οἰκονομικοῦ κατακλυσμοῦ, τρομεροῦ καὶ ἀπελπιστικοῦ;».

Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ επαγωγικὸ παράδειγμα, ὅπως στὴ Συζήτηση τῆς Βουλῆς (12-2-1871) περὶ διανομῆς ἐθνικῶν γαιῶν: «... ἡ ἑκτασίς τῆς διαθεσίμου ἐθνικῆς γῆς ὑπολογίζεται εἰς 3-4 ἑκατομμύρια στρέμματα, ὁ δὲ ἀριθμὸς τῶν οἰκογενειῶν, ὑπὸ τῶν ὁποίων κατοικεῖται τὸ σημερινὸν Ἑλληνικὸν βασίλειον, ἀναβαίνει εἰς 350.000 περίπου. Ἐπομένως, ἐὰν ἀποφασίσωμεν νὰ μοιράσωμεν τὴν ὑπάρχουσαν ἐθνικὴν γῆν ἐξίσου εἰς ὅλας τὰς ἑλληνικὰς οἰκογενείας, ἐκάστη οἰκογένεια θέλει λάβει 10 στρέμματα γῆς δωρεάν. Ἀλλ' ὁ γεωργός, διὰ νὰ ἀσκήσῃ τὴν βιομηχανίαν του καὶ διὰ νὰ δυνηθῇ νὰ ζήσῃ, ἔχει ἀνάγκην 50 ἢ 60 τουλάχιστον στρεμμάτων, ὥστε, ἐὰν τῷ χαρίσῃτε δέκα στρέμματα, θὰ ἔχει ἀνάγκην νὰ καλλιεργῇ ἄλλα 40 ἢ 50 ξένης γῆς».

Επίσης συχνὰ χρησιμοποιεῖται καὶ ἡ γνώμη (αποφθεγματικὲς φράσεις με ἀποδεικτικὸ κύρος) ὅπως στὴν ομιλία τοῦ Πρωθυπουργοῦ (21-12-1870): «... ἔχομεν ἀνάγκην νὰ ἐπιδιώξωμεν τὴν θεραπείαν, ἀλλ' οὐχὶ διὰ φόρων καὶ δανείων, ἀλλὰ δι' οἰκονομίας ἐντὸς τοῦ προϋπολογισμοῦ», «Θέλομεν νὰ δοθῇ ζωὴ περισσοτέρα εἰς τὸν δῆμον καὶ τὴν ἐπαρχίαν, ... ἐξουδετεροῦντες τὴν συγκεντρωτικὴν ἐνέργειαν τοῦ δημάρχου διὰ κατακερματισμοῦ τῆς ἐξουσίας, ... καὶ οὕτω ν' ἀφαιρέσωμεν τὴν δύναμιν τοῦ κακοποιεῖν καὶ ἀφήσωμεν μόνην τὴν δύναμιν τοῦ ἀγαθοποιεῖν».

Επίλογος (ἐπίλογος, peroratio). Το τελευταίο τμήμα του λόγου πρέπει να είναι σύντομο και περιεκτικό. Ο σκοπός του είναι διττός: από τη μια ο ομιλητής θα συνοψίσει εδώ τα δεδομένα και τις βασικές θέσεις του λόγου του, ώστε ο ακροατής να τα εντυπώσει στη μνήμη του· από την άλλη θα δώσει με σύντομες φράσεις εμφατικά την κεντρική ιδέα της ομιλίας του, ώστε επηρεάζοντας συναισθηματικά τον ακροατή του να κερδίσει απολύτως την επιδοκιμασία του για τη θέση που υποστηρίχθηκε και, αντίστροφα, την αποδοκιμασία του για τη θέση του αντιπάλου. Επομένως, αυτό είναι το τμήμα του λόγου όπου κατεξοχήν έχουν θέση οι κοινοί τόποι με τους οποίους προκαλείται η συγκίνηση του κοινού. Ο επίλογος θα πρέπει φυσικά να βρίσκεται σε πλήρη συμφωνία με τον υπόλοιπο λόγο, ώστε να είναι δυνατό να αντλεί το περιεχόμενό του τόσο από τη *διήγηση* όσο και από την *απόδειξη*.

Υποδειγματικό τέλος στην ομιλία του δίδει ο Αλ. Κουμουνδούρος στην Έκθεση του Υπουργού Δικαιοσύνης (Σύνταγμα 1864): «Ἰδοὺ ἐν ὀλίγοις τί νομίζω ὅτι καλὸν εἶναι ἢ Συνέλευσις νὰ θέσῃ μεταξύ τῶν πρώτων μεριμνῶν της καθόσον ἀφορᾷ τὴν ἐπιθεώρησιν τῆς νομοθεσίας. Ἡ ἐπανάστασις δὲν ἐσκόπει τὴν ἀλλαγὴν προσώπων μόνον, ἀλλὰ καὶ τὴν καθιέρωσιν τοῦ ἀπαρεγκλίτου πρὸς τοὺς νόμους σεβασμοῦ, ὅστις μορφώνει Κυβέρνησιν ἠθικὴν καὶ ἔντιμον καὶ κοινωνίαν ἀληθῶς πεπολιτισμένην, καθὼς καὶ τὴν λύσιν διαφόρων ἄλλων κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν ζητημάτων, τὰ ὅποια καθόσον ἀσφαλίσουν τὸ ἀνεξάρτητον τοῦ πολίτου καὶ ἀναπτύξουν τὰς πρὸς αὐτοδιοίκητον διαθέσεις τοῦ Ἑλλήνος, κατὰ τοσοῦτον θέλουν εὐκολύνει τὴν πρὸς τὸ μέγα μέλλον του ὁδόν. Εἴθε ἡ Θεία Πρόνοια εὐλογήσῃ τὰ ἔργα τῆς ἐθνικῆς Συνελεύσεως, εἰς χεῖρας τῆς ὁποίας κεῖται ἤδη τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον τῆς Πατρίδος».

*Το ύφος του λόγου (λέξεις / ἑρμηνεία, elocutio).* Το συγκεκριμένο έργο του ρήτορα (μέρος της τέχνης) αφορά τη ρητορική «ένδυση» (τη διατύπωση) των ιδεών στις οποίες οδήγησε το στάδιο της εύρεσης (inventio). Αντικείμενο λοιπόν του ύφους είναι η εύρεση των λέξεων (verba) - πρόκειται προφανώς για μια περιοχή όπου η γραμματική συναντά τη ρητορική. Βεβαίως, στο πλαίσιο της ρητορικής δεν νοείται επί της ουσίας -παρά μόνο για λόγους μεθοδικότερης παρουσίασης του συστήματος- απόλυτος διαχωρισμός μεταξύ μορφής (λέξεως, verba) και περιεχομένου (πράγματος, res) του λόγου, αφού το περιεχόμενο και η μορφή πρέπει να συμφωνούν αρμονικά μεταξύ τους (Ueding & Steinbrink, 1994).

Η λέξις οφείλει καταρχάς, κιόλας κατά τον Αριστοτέλη -της αφιερώνει το δωδέκατο κεφάλαιο του τρίτου βιβλίου της *Ρητορικής* του-, να είναι σαφής και πρέπουσα (*Ρητορική* 3.12.1414a23-25). Η έννοια του πρέποντος διευκρινίζεται στη συνέχεια ως εξής (3.12.1414a26): δηλώνει ότι το μέσον αρμόττει («είναι φανερό ότι το αρμόζον είναι το μέσον», μτφρ. Δ. Λυπουρλή). Ο ομιλητής θα πρέπει επομένως να τηρήσει (και) ως προς το ύφος τη βασική αριστοτελική αρχή της μεσότητας, να αποφύγει δηλαδή τις ακρότητες, τόσο την υπερβολή όσο και την έλλειψη (Kennedy, 2004). Επιπλέον ο Αριστοτέλης, όπου κάνει λόγο για τη λέξη, σημειώνει ότι σε κάθε είδος λόγου ταιριάζει και διαφορετικό ύφος: το ύφος του γραπτού λόγου (λέξις γραφική) δεν είναι το ίδιο με το ύφος του προφορικού (λέξις αγωνιστική) ούτε το ύφος των συμβουλευτικών λόγων (λέξις δημηγορική) με εκείνο των δικανικών (λέξις δικανική, *Ρητορική* 3.12.1413b3-5). Σε κάθε περίπτωση όμως θεωρεί περιττή τη διάκριση της λέξεως σε ήδειαν (ύφος ευχάριστο, τερπνό) και μεγαλοπρεπή (ύφος υψηλό, επίσημο) (*Ρητορική* 3.12.1414a19-21). Στη Λατινική Γραμματεία κατά βάσιν απαντώνται τρία χαρακτηριστικά είδη ύφους: (α') Απλό (*χαρακτήρ ἰσχνός*, genus subtile). Πρόκειται για ύφος που διακρίνεται από απλότητα και ταιριάζει στα ταπεινά και απλά θέματα. Βασικές αρετές του είναι η ορθοέπεια και η σαφήνεια. Ρητορικοί

τρόποι και σχήματα χρησιμοποιούνται με μέτρο και κατά βάσιν ελάχιστα. (β') Μεσαίο (χαρακτήρ μέσος / μεικτός, genus medium) Για το συγκεκριμένο είδος είναι διαδεδομένες και οι ακόλουθες ονομασίες: χαρακτήρ άνθηρός, γλαφυρός, μέσος. Βασικός στόχος του συγκεκριμένου ύφους είναι η τέρψη των ακροατών. Στα χαρακτηριστικά του ανήκουν η χάρις και η γλυκύτητα. (γ') Υψηλό (χαρακτήρ ύψηλός, genus grande / genus sublime) Για τον χαρακτηρισμό του συγκεκριμένου ύφους απαντούν επιπλέον οι εξής ελληνικοί όροι: *ἀδρόν* (γένος), *βαρύ*, *χαρακτήρ δεινός*. Στα λατινικά χρησιμοποιούνται και οι όροι genus *vehemens* (χειμαρρώδες, ορμητικό), *robustum* (αδρό, ευμέγεθες και χονδροειδές), *sublime* (υψηλό), *amplum* (πλούσιο), *grandiloquum* (μεγαλόστομο), *validum* (ισχυρό). Χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου ύφους είναι η ενέργεια, ο όγκος, το ύψος. Στόχος του είναι να συγκινήσει το κοινό, να προκαλέσει τη μεταστροφή του, να του εμπνεύσει πάθος. Παράλληλα σε καθέναν από τους σκοπούς (καθήκοντα) των τμημάτων του λόγου αντιστοιχεί —με βάση την αρχή του πρέποντος (*decorum*)— συγκεκριμένο είδος ύφους (Κικέρων, *Orator* 21.69) (Πίνακας 1.).

Πίνακας 1. Συσχέτιση λόγου και ύφους

Καθήκοντα ρήτορα	Τμήμα του λόγου	Ύφος
<i>διδάσκειν</i>	<i>προοίμιον, διήγησις-ἀπόδειξις</i>	<i>ισχνόν</i>
<i>τέρπειν</i>	<i>διήγησις-ἀπόδειξις</i>	<i>μέσον</i>
<i>ἐξιστάναι</i>	<i>ἐπίλογος</i>	<i>μεγαλοπρεπές</i>

Ο Αλ. Κουμουνδούρος στους πολιτικούς του λόγους πληρούσε τα κύρια γνωρίσματα του καλλιεργημένου ύφους, όπως η ορθοέπεια (τήρηση των γραμματικών κανόνων της γλώσσας και της γλωσσικής καθαρότητας<sup>1</sup>, η συμμετρία-αναλογία-ευπρέπεια, η σαφήνεια (κατανόηση θέματος όχι μόνο από ειδικούς, αλλά και από αδαείς) και η καλλιέπεια (διττή λειτουργία: αισθητική και πρακτική, δηλαδή λαμπρό όπλο και αποτελεσματική πειθώ). Για τον σκοπό αυτό μεταχειριζόταν ρητορικούς / ποιητικούς τρόπους: πολλές μεταφορές, όπως στην ομιλία του ως Πρωθυπουργός (20-10-1876): «... ἐπρόκειτο νὰ συκοφαντίσωσι καὶ διὰ τοῦτο ἴδετε, ὅτι τὰ βέλη των ἔβαψαν εἰς ἓνα ἀνώνυμον λίβελλον, ὅστις διὰ τοῦτο ἐπενοήθη, ἤθελον νὰ κάμουν βόρυβον, ἀδιαφοροῦντες διὰ τὴν ἀλήθειαν...», μετωνυμίες (Βουλή αντί Βουλευταί, Ἑλλάς αντί Ἑλληνες), συνεκδοχές (μέρος αντί ὅλου), αντονομασίες, περιφράσεις, ευφημισμούς, εμφάσεις (οὐ γὰρ ἕτεροι, ἀλλὰ ὑμεῖς...), υπερβολές (οὐδείς, πάντες...), ειρωνείες (Σωκρατική ἀγνοία). Εξίσου με ευχέρεια χρησιμοποιούσε τα ρητορικά σχήματα, όπως στην ομιλία του ως Πρωθυπουργός (2-10-1878): «Καὶ εἶναι ἔγκλημα, κύριοι, τὸ νὰ φοβῆται τις, ὅταν ὑπάρχη ὅπωςδὴποτε κίνδυνος, ἀπειλῶν τὴν πατρίδα; Εἴμεθα δειλοί, διότι τὰ συμφέροντα αὐτῆς ἠπειλοῦντο, εἴμεθα ἀνήσυχτοι, τί ἠθέλετε νὰ χορεύωμεν; Ἡθέλετε, κύριοι, νὰ εὐρεθῶμεν μὲ τὸν στρατὸν ἐκτός, νὰ ἔχωμεν τὴν Εὐρώπην καθ' ἡμῶν καὶ ν' ἀναπαυώμεθα; Οὐχὶ λοιπόν, διότι ἐκινδύνευεν ἡ Ἑλλάς ἐφοβούμεθα, ἀλλὰ ἐσκεπτόμεθα τὶ ἡδύνατο νὰ ζημιωθῇ».

<sup>1</sup> Όχι πρόσμειξη με ξένες λέξεις.

Η εκφώνηση του λόγου (ὕποκρισις, actio / pronuntiatio) αποτελεί το τελευταίο ἔργον τοῦ ῥήτορος, ἡ ὑπόκρισις, ἡ εκφώνηση του λόγου που συνοδεύεται από συγκεκριμένο τόνο φωνής, έκφραση του προσώπου, βλέμμα και στάση του σώματος, έρχεται ως επιστέγασμα όλων των ἔργων που προηγούνται κατά την τάξη που ορίζει ἡ τέχνη. Ακόμη και ένας εξαιρετικός ῥήτορας δεν μπορεί να διακριθεί, αν δεν είναι καλός στην υπόκριση. Αντιστρόφως, ένας μέτριος ῥήτορας που κατέχει την αντίστοιχη τεχνική μπορεί να ξεπεράσει ακόμη και τους καλύτερους ομιλητές που δεν την κατέχουν. Κι αυτό γιατί κάθε συγκίνηση της ψυχής, κάθε συναίσθημα έχει από τη φύση τη δική του έκφραση, τη δική του κίνηση, τον δικό του ήχο (Κικέρων, *De Oratore* 3.216).

## Συμπεράσματα

Κατ' αρχάς διαπιστώνεται ο μεγάλος βαθμός πρόσληψης της αρχαίας ρητορικής από έναν σπουδαίο πολιτικό της νεότερης εποχής, γεγονός που δεικνύει τη μόρφωση και την καλλιέργειά του. Επιπλέον ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος στάθηκε άξιος συνεχιστής της ρητορείας στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, επωφελούμενος πιθανώς από την ιστορική συγκυρία και αξιοποιώντας τη δύναμη του χαρακτήρα του.

Μέσω της μελέτης της πολιτικής ρητορείας επιτυγχάνεται ἡ βαθύτερη γνωριμία με τη μορφή και το περιεχόμενο του λόγου. Η διάσταση της μορφής αισθητοποιείται στη ρητορική τέχνη, τη δομή, τους ρητορικούς τρόπους και τα σχήματα. Το περιεχόμενο αναλύεται στις επιμέρους κοινωνικές συνθήκες και το ιστορικό υπόβαθρο της εποχής, βάσει των οποίων προγραμματίζονται οι πολιτικές αποφάσεις. Η διαθεματική έρευνα (Φιλολογία, Ιστορία, Κοινωνιολογία, Πολιτική Επιστήμη) σηματοδοτεί την πολυπρισματική επικοινωνία με τα μνημεία του λόγου και του πολιτισμού.

Γενικά, ἡ εισαγωγή της ρητορικής τέχνης στην εκπαίδευση στοχεύει τόσο στην καλλιέργεια γνώσεων και δεξιοτήτων των νέων όσο και στη σύγχρονη κοινωνική και πολιτική παιδεία.

Το μάθημα της ρητορικής συνιστά καινοτομία για την εκπαίδευση, αρκεί να μην περιχαράκωνεται σε θεωρητικές κατασκευές του παρελθόντος, αλλά να συνδυάζεται με την πρακτική εφαρμογή, τη βιωματική μάθηση, την ενσυναίσθηση, την εις βάθος διαπραγμάτευση.

## Αναφορές

- Kennedy, G. (2004). *Ιστορία της κλασικής ρητορικής αρχαίας ελληνικής και ρωμαϊκής*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα.
- Lausberg, H. (1990). *Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*. Stuttgart: Franz Steiner.
- Ueding, G. & Steinbrink, B. (1994). *Grundriß der Rhetorik. Geschichte - Technik - Methode*. Stuttgart: J.B. Metzler.
- Γαρδίκας, Κ. (2001). «Ο πολιτικός Αλέξανδρος Κουμουνδούρος». *Ελευθεροτυπία - Ιστορικά*, (6-9-2001), 32-39.

- Δεσποτόπουλος, Α. (1978). «Η πολιτική τοῦ Ἀλεξάνδρου Κουμουνδούρου». Στο Ἑταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν *Πρακτικά τοῦ Α΄ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν (Καλαμάτα 1977)*. Ἀθῆναι.
- Κακριδής, Φ. (2006). *Αρχαία Ελληνική Γραμματολογία*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικῶν Σπουδῶν, Ἰδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη.
- Μπασάκος, Π. (2017). *Τέχνη Ρητορική του Αριστοτέλη*. Ἀθήνα: Νήσος.
- Παπαθανασόπουλος, Κ. (1993). *Ἀλέξανδρος Κουμουνδούρος*. Ἀθήνα: Εκδόσεις - Τυπογραφείο Φίλιππος Σπ. Λένης.
- Πρωτοψάλτης, Ἐ. (1980). «Ἀλέξανδρος Κουμουνδοῦρος». *Ἐπιστημονική Ἑταιρεία Παραδοσιακῶν Σπουδῶν Ὑζαντινός Πολιτισμός - Παράρτημα Καλαμάτας*.
- Τσίτσιου-Χελιδόνη, Χρ. (2004). «Παρατηρήσεις για τη διδασκαλία της νεοελληνικῆς γλώσσας στη σύγχρονη ελληνική δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Η προοπτική μιας νέας Ρητορικής». Στο Περυσινάκης, Ι. & Τσαγγαλίδης, Αν. (επιμ.) *Γλώσσα και Λογοτεχνία στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*, 16-17 Μαΐου 2003, 101-114.
- Φερέτος, Μ. (1975). «Μεσσηνιακά ιστορικά». *Μεσσηνιακά Νέα*, 299, 3.
- Χατζοπούλου, Λ. (1992). «Ἔργα ρητορικής και ποιητικῆς (18ος-19ος αι.)». *Μαντατοφόρος*, 35-36, 59-147.





## Πολιτισμική κριτική και καλλιτεχνική δημιουργία κατά την πανδημία COVID-19 στο Διαδίκτυο: η περίπτωση της Κύπρου

Χριστάκης Χριστοφή

Λέκτορας στο Πανεπιστήμιο Κύπρου, Τμήμα Γαλλικών και Ευρωπαϊκών Σπουδών,  
Τ.Θ. 20537 CY-1678 Λευκωσία, Κύπρος

### Περίληψη

Η πανδημία του κορωνοϊού οδήγησε στη λήψη μέτρων φυσικής και κοινωνικής αποστασιοποίησης, καθιστώντας το Διαδίκτυο πεδίο υποδοχής της πολιτισμικής κριτικής και προώθησης της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Η πολιτισμική κριτική και η καλλιτεχνική δημιουργία στο Διαδίκτυο λειτουργούν πολυεπίπεδα αναδεικνύοντας, άμεσα ή έμμεσα, πτυχές του κοινωνικού και πολιτικού συστήματος που επηρεάζουν την προώθηση του πολιτισμού στον σύγχρονο κόσμο. Η ραγδαία και συνεχιζόμενη αύξηση των χρηστών και των μέσων που προσφέρονται, η πληθώρα πληροφοριών και οι τρόποι διάχυσής τους συμβάλλουν στον εκδημοκρατισμό της διαδικτυακής πολιτισμικής κριτικής. Η πολιτισμική κριτική και η καλλιτεχνική δημιουργία δύνανται να προσεγγίσουν έτσι ένα σημαντικό αριθμό χρηστών ανεξαρτήτως καταγωγής, θρησκείας, γλώσσας. Ως εκ τούτου, η περίοδος αυτή αναδεικνύει, μεταξύ άλλων, τον καθοριστικό ρόλο της πολιτισμικής κριτικής στο διαδίκτυο σε σχέση με την ανάδειξη σημαντικών πτυχών της διαπολιτισμικότητας. Ο διαπολιτισμικός χαρακτήρας της διαδικτυακής κριτικής και δημιουργίας παρουσιάζεται ως γέφυρα ανάμεσα στον πραγματικό και τον ψηφιακό κόσμο. Ταυτόχρονα, το Διαδίκτυο γίνεται εκφραστής και μέσο επεξεργασίας μιας πρωτοφανούς εμπειρίας που μοιράζεται όλος ο πλανήτης. Το κυπριακό Διαδίκτυο αποτελεί μια ενδιαφέρουσα μελέτη περίπτωσης. Λόγω του μεγέθους του, επιτρέπει την αποτελεσματική ανάλυση της πολιτισμικής κριτικής και τον άμεσο συσχετισμό της με το περιβάλλον στο οποίο αναπτύσσεται. Παράλληλα, φανερώνει τη δυνατότητά της να ξεπερνά το πλαίσιο αυτό, προβάλλοντας την οικουμενικότητα των θεμάτων που πραγματεύεται. Αποκαλύπτει επίσης τη σημασία της πολυφωνίας όπως αυτή εκδηλώνεται μέσα από την εμπλοκή πολλών θεσμικών παραγόντων, φορέων, ιδρυμάτων ή χρηστών του Διαδικτύου. Αυτή η πληθωρικότητα ερμηνεύει κριτικά πτυχές της δύσκολης περιόδου που διέρχεται η υφήλιος, καθώς παρουσιάζεται για πρώτη φορά στην ιστορία του ανθρώπου σε ένα πραγματικό και ένα ψηφιακό περιβάλλον, επαναπροσδιορίζοντας πανανθρώπινες αξίες. Αναδεικνύονται λοιπόν πτυχές της πολιτισμικής κριτικής κατά την πανδημία στο κυπριακό διαδίκτυο, όπως ασκείται από πολλούς συντελεστές οι οποίοι προσφέρουν αναγνώσεις του εγκλεισμού και αναλαμβάνουν απροσδόκητους ρόλους κατά τον σχεδιασμό, τη δημιουργία και την πρόσληψη πολιτιστικών ή άλλων εκδηλώσεων.

© 2020 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

**Λέξεις - κλειδιά:** Πολιτισμική κριτική, Διαδίκτυο, COVID-19, θεσμοί, κρίση

**doi:**

**Abstract**

*As the COVID-19 pandemic imposes measures of physical and social distancing, the broader Internet accommodates cultural criticism and promotes artistic creation. Cultural criticism and artistic creation on the Internet operate on multiple levels, highlighting, directly or indirectly, aspects of the social and political systems that affect the promotion of culture in today's society. The rapid and continuous growth of users and media offered, the profusion of information and the different ways of its dissemination, contribute to the democratization of online cultural criticism. Cultural criticism and artistic creation can thus reach a significant number of users regardless of origin, religion, language. This period underlines, inter alia, the crucial role of the online cultural criticism connected to the reinforcement of interculturalism. The intercultural character of online criticism and artistic creation is presented as a bridge between the real and digital world. At the same time, Internet becomes the expression, and also the means of elaborating this unprecedented pandemic experience shared by the whole planet. The Cypriot Internet constitutes an interesting case study. Due to its size, it allows the effective analysis of cultural criticism and its direct correlation with the environment in which it is developed. It reveals also a cultural criticism ability to go beyond all borders, stressing the universality of the issues it deals with and the importance of pluralism as it is manifested through the involvement of many institutions, organisations or internet users. This multiplicity critically interprets aspects of the epidemic period and is presented for the first time in human history in a real, as well as in a digital environment, redefining humanitarian values. Aspects of cultural criticism during the pandemic on the Cypriot Internet are highlighted, as practiced by many contributors who offer readings of the lockdown and take on unexpected roles, making the conception, creation and reception of cultural or other events unique.*

**Keywords:** cultural criticism, Internet, COVID-19, institutions, crisis

© 2020 Library and Information Center, The University of Peloponnese

## **1. Εισαγωγή**

Η πανδημία του κορωνοϊού (COVID-19) οδήγησε στη λήψη μέτρων φυσικής και κοινωνικής αποστασιοποίησης, καθιστώντας το Διαδίκτυο το κατ' εξοχήν πεδίο υποδοχής της πολιτισμικής κριτικής και προώθησης της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Η πολιτισμική κριτική και η καλλιτεχνική δημιουργία στο Διαδίκτυο λειτουργούν πολυεπίπεδα αναδεικνύοντας θεσμικά προβλήματα αλλά και προωθώντας πανανθρώπινες, διαχρονικές αξίες με νέα μέσα έκφρασης. Οι καλλιτεχνικές παραγωγές και η κριτική λειτουργία τους, κατά την περίοδο των περιορισμών (Μάρτιος 2020 - σήμερα), διερευνώνται εντός του πραγματικού και του διαδικτυακού περιβάλλοντος από τα οποία καθορίζονται. Παρουσιάζουν σχέσεις μεταξύ διαφορετικών πολιτισμικών παραγόντων, επίσημων και ανεπίσημων πολιτικών, συστημάτων παραγωγής, προώθησης και πρόσληψης της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Διαδικτυακά εικαστικά πολυτροπικά έργα ενσωματώνουν μια κριτική προσέγγιση που υπερβαίνει το συγκείμενό τους. Η μελέτη της πολιτισμικής κριτικής στον κυπριακό ιστό κατά την περίοδο της COVID-19 θα αποκαλύψει μια πολυμορφία καλλιτεχνικών παραγωγών και κριτικών εικαστικών διερευνήσεων μέσων, λόγων, χώρων και αξιών. Για να κατανοήσουμε πώς η πολιτισμική διαδικτυακή κριτική είναι συνυφασμένη με την καλλιτεχνική παραγωγή και πώς η καλλιτεχνική παραγωγή αποτελεί μια ουσιαστική μορφή πολιτισμικής κριτικής, εξετάζουμε, αρχικά, τα διαδικτυακά μέσα που διαμορφώνουν μια πολυφωνία λόγων, εκφράσεων και αξιών, στη συνέχεια, την πληθωρική λειτουργία της πολιτισμικής κριτικής κατά την πανδημία, και, τέλος, εστιάζουμε στις καλλιτεχνικές, κυρίως κυπριακές, παραγωγές και δημιουργίες, στο Διαδίκτυο, ως μέσα έκφρασης πολιτισμικής κριτικής.

### **1.2. Πολιτισμική κριτική στο Διαδίκτυο**

Η έντονη παρουσία της πολιτισμικής κριτικής στο Διαδίκτυο, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της πανδημίας, επαναφέρει ουσιαστικούς προβληματισμούς τόσο για τη σημασία της θέσης της καλλιτεχνικής και λογοτεχνικής δημιουργίας στη σύγχρονη κοινωνία όσο για τον καθοριστικό ρόλο της στην ανάδειξη και προώθηση των διαπολιτισμικών σχέσεων. Η αύξηση των χρηστών και η ανάπτυξη εργαλείων και μέσων συμβάλλουν στη διάδοση καλλιτεχνικών παραγωγών. Λογισμικά προγράμματα δημιουργικότητας, ανάγνωσης ή διανομής υλικού παρέχονται δωρεάν στο Διαδίκτυο από διαφορετικές ιστοσελίδες. Αυτό εξηγεί τη διασύνδεση των διαφόρων δικτύων, τον μεγάλο όγκο ανταλλαγών στον παγκόσμιο ιστό και τις πολλαπλές τάσεις που χαρακτηρίζουν τη διαδικτυακή πολιτισμική κριτική και που της προσδίδουν διαπολιτισμικό χαρακτήρα.

Ο πολιτισμός και η γλώσσα ως όχημα του πολιτισμού (Dervin & Liddicoat, 2013: 33) συνυπάρχουν, αλληλοεξαρτώνται και επαναπροσδιορίζονται διαδικτυακά, και τα μέσα καθορίζουν την εμπειρία του χρήστη. Αλλά αυτό το πολυτροπικό περιβάλλον δημιουργεί νέους τύπους εικόνων και συμβόλων και, ως εκ τούτου, νέους τύπους αναγνώσεων των γεγονότων (βλ., π.χ.: Visual spaces, 2020). Κατά την COVID-19, ακόμη και ο πλανήτης παρουσιάζεται / συσχετίζεται με την εικόνα του ιού. Ομοίως, διαφορετικά μέσα έκφρασης, διαφορετικές γλώσσες (οπτική, ψηφιακή κλπ.), δείχνουν αυτή την κρίσιμη παγκόσμια κατάσταση της εξάπλωσης του ιού, κατά την οποία μάσκες ή γάντια, λειτουργούν ως συνέκδοτα της πανδημίας. Επιπλέον, παραγωγές υπερβαίνουν τα εθνικά και ευρωπαϊκά σύνορα στον τομέα

της καλλιτεχνικής δημιουργίας και δια/πολιτισμικής επικοινωνίας, και, ταυτόχρονα, τα μέσα που χρησιμοποιούνται (πλατφόρμες, Live streaming, Facebook Live Stream, κ.λπ.) καθιστούν αυτή την εμπειρία προσιτή, απευθείας, σε όλο τον κόσμο.

Κατά τη διάρκεια της πανδημίας, η καλλιτεχνική παραγωγή και η πολιτισμική κριτική διαδίδονται μέσω του Διαδικτύου, κάτι το οποίο δίνει τη δυνατότητα προσέγγισης χρηστών, δημιουργώντας έτσι μια νέα μορφή κοινού το οποίο, συχνά, αλληλεπιδρά. Λαμβάνοντας υπόψη την αύξηση των χρηστών (60% του παγκόσμιου πληθυσμού χρησιμοποιεί το Διαδίκτυο), καθώς και τον τρόπο με τον οποίο το Διαδίκτυο αναπτύσσει και διευκολύνει τις επαφές μεταξύ τους (Marcoccia, 2012: 353), τότε γίνεται αντιληπτό πως η χρήση του Διαδικτύου δύναται να καταστεί μια δημοκρατική πρακτική.

Όπως για κάθε διαδικτυακή επικοινωνία, έτσι και για την πολιτισμική κριτική και την καλλιτεχνική δημιουργία, τα μέσα καθορίζουν αν όχι το ίδιο το περιεχόμενο, τον τρόπο πρόσληψης του περιεχομένου (Clement, 2020). Η κριτική και καλλιτεχνική δραστηριότητα καθορίζονται, λοιπόν, και αναδημιουργούνται από τη νέα διάσταση που εμφανίζει η χρήση του διαδικτύου τη συγκεκριμένη αυτή περίοδο. Η κριτική στο Διαδίκτυο δεν περιορίζεται σε παραδοσιακές μορφές κειμένου, αλλά στηρίζεται σε πληθώρα μέσων επικοινωνίας. Ο λόγος δεν αποτελεί το μόνο μέσο έκφρασης, καθώς υιοθετούνται διάφορες μορφές αναπαράστασης: κείμενο, εικόνα, ήχος και οι συνδυασμοί τους (Macfadyen et al., 2004).

Κατά την πανδημία, το Διαδίκτυο υποδέχεται ένα μεγάλο μέρος της ανθρώπινης δραστηριότητας: επαγγελματική, κοινωνική, καλλιτεχνική. Η ιδιότητά του να αποτελεί μια ταχεία πηγή υποδοχής και διάδοσης πληροφοριών, κριτικής, γεγονότων, ενισχύεται όσο ποτέ. Αυτό, όμως, δεν παραπέμπει κατ' ανάγκη στην αναγκαία αποστασιοποίηση, στην κριτική προσέγγιση, δηλαδή, της συγκεκριμένης εμπειρίας και των συνεπειών της στην κοινωνική, πολιτική, οικονομική πτυχή της ζωής ολόκληρου του πλανήτη. Ενώ, λοιπόν, η πανδημία εγείρει σοβαρά οικονομικά και κοινωνικά ζητήματα, παρατηρείται μια έντονη πολιτισμική διαδικτυακή δραστηριότητα, τόσο κριτική όσο καλλιτεχνική.

Η δραστηριότητα αυτή εμφανίζεται σε εξειδικευμένες ιστοσελίδες (λογοτεχνίας, τέχνης), στον ηλεκτρονικό τύπο, στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, κάτι το οποίο σημαίνει πως η πολιτισμική κριτική και ο τομέας της δημιουργίας ξεπερνούν σε μεγάλο βαθμό επίσημες πολιτισμικές πρακτικές και αποκτούν ένα λαϊκό χαρακτήρα. Προβολές και αναλύσεις έργων ζωγραφικής, αναφορές σε θεατρικά έργα ή παραστάσεις, παραθέσεις, σχόλια ή αναλύσεις λογοτεχνικών κειμένων, μουσικής από όλο τον κόσμο, από κάθε εποχή, παρουσιάζονται ως μέσο αναζήτησης νοήματος, επεξεργασίας μιας πρωτόγνωρης εμπειρίας του παρόντος, αυτήν της πανδημίας.

Ο πολιτισμός ορίζεται συχνά ως το σύνολο των έργων που απορρέουν από τη διανοητική δραστηριότητα κοινωνιών, όπως η τέχνη ή η λογοτεχνία, καθώς και από συμβατικά στοιχεία τα οποία θεωρούνται ως η έκφραση της ιδιαιτερότητας ή της μοναδικότητας ενός πολιτισμού. Εντούτοις, οι νέες πολιτισμικές πρακτικές, φανερώνουν πως ο πολιτισμός δεν αφορά αποκλειστικά στο παρελθόν, ένα έργο δεν γνωρίζει χωροχρονικά πλαίσια, αλλά αποκτά νέα διάσταση στο παρόν το οποίο επαναπροσδιορίζει, το κάνει κατανοητό, καθορίζοντας με αυτόν τον τρόπο και το μέλλον.

Υπό αυτή την έννοια, ένα συγκεκριμένο φαινόμενο, αυτό της πολιτισμικής διαδικτυακής δραστηριότητας μέσα σε μία συγκεκριμένη κατάσταση (Piller, 2011), αυτή της πανδημίας, επιτρέπει τη διερεύνηση των διαπολιτισμικών επαφών. Η κριτική αυτή έχει κατά κύριο λόγο στο επίκεντρό της την ανθρώπινη ύπαρξη και συμπεριφορά. Η πανδημία γίνεται η αφορμή προβληματισμού όσον αφορά στην αποστασιοποίηση, τις προκαταλήψεις, τις φοβίες που απορρέουν από αυτές τις διαπολιτισμικές επαφές (Schwartz, 2020: 52), αφού αυτές εκτονώνονται συχνά σε εξιλαστήρια θύματα, στα πρόσωπα άλλων, ξένων ή εχθρών.

Η καλλιτεχνική παραγωγή στο Διαδίκτυο, στην πλειοψηφία της, αποστασιοποιείται όμως από ζητήματα που διχάζουν, και αποτελεί έκφραση και απόδειξη της αποδοχής της πολυμορφίας και της διαφορετικότητας. Η τέχνη συμβάλλει στην απομάκρυνση από μια ανάγνωση των πολιτισμών ως διακριτές και στατικές οντότητες και τους παρουσιάζει ως ποικίλες, υποκειμενικές και βασισμένες στη δύναμη της εμπειρίας και της υποκειμενικής ερμηνείας (Liddicoat & Dervin, 2013: 7). Έτσι, ενώ κατά τη διάρκεια της πανδημίας, εμφανίζονται στο Διαδίκτυο πολιτικές αντιπαραθέσεις με αφορμή τον πολιτισμό ή την πολιτισμική ταυτότητα, όπως αυτή της μετατροπής της Αγίας Σοφιάς σε τζαμί, τροφοδοτώντας συζητήσεις στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και διχάζοντας την κοινή γνώμη στην Τουρκία (Umut, 2020), η πολιτισμική κριτική τονίζει σε μεγάλο βαθμό την επικινδυνότητα παρέμβασης στην παγκόσμια πολιτισμική κληρονομιά με πολιτικά και οικονομικά κίνητρα. Συμπεραίνουμε πως η πολιτισμική κριτική και δημιουργία στο Διαδίκτυο δίνουν νόημα στον διαπολιτισμικό διάλογο. Η περίοδος της COVID-19 δείχνει την ανάγκη για συνεχή διάλογο προκειμένου να δοθούν λύσεις σε έναν μεταβαλλόμενο κόσμο προκλήσεων. Και το Διαδίκτυο χαρακτηρίζει μια νέα εποχή, αλληλένδετη με τα τεχνολογικά μέσα και που τη δημιουργούν και την αποτυπώνουν.

Κατά την πανδημία, στον τομέα της επιστήμης και των ανθρώπινων δραστηριοτήτων, η πολιτισμική κριτική ενισχύεται, αφού αναπτύσσεται σε ένα ευρύτερο διαπολιτισμικό πλαίσιο (Liu, 2016). Υπό αυτή την άποψη, οι περιορισμοί και η κρίση της COVID-19 μας βοηθούν να κατανοήσουμε πώς η καλλιτεχνική έκφραση βρίσκει γόνιμο έδαφος και ασκεί πολιτισμική κριτική σε σχέση με υφιστάμενες αξίες, και χώρους. Επιπλέον, η καλλιτεχνική παραγωγή χρησιμοποιεί τις δυνατότητες του Διαδικτύου, έτσι ώστε οι καλλιτέχνες ή οι φορείς του πολιτισμού να μπορούν να συνεχίσουν να δημιουργούν και να μοιράζονται το έργο τους. Δεν είναι μόνο η συχνότητα, το μέγεθος και ο αριθμός των καλλιτεχνικών παραγωγών που ενισχύουν τον κριτικό χαρακτήρα τους, αλλά το περιεχόμενο και η μορφή που παίρνει αυτή η κριτική.

### **1.3. Πολιτισμική κριτική μέσα από καλλιτεχνικές παραγωγές κατά τη διάρκεια της COVID-19**

Η πανδημία της COVID-19 αλλάζει εντελώς αρκετές ανθρώπινες δραστηριότητες, συνήθειες και συμπεριφορές, επιτρέπει κριτικές τάσεις σε σχέση με ένα νέο τρόπο ζωής που έχει επιβληθεί. Με την εμφάνισή της κρίνεται αναγκαία η λήψη έκτακτων μέτρων από κράτη, όπως η καραντίνα, ο περιορισμός, το κλείσιμο των συνόρων και οι πρακτικές υγιεινής, για την αποφυγή της εξάπλωσης του ιού (Manderson & Levin, 2020). Ο πολιτισμός, στη γενική αποδοχή του, αποτελεί έκφραση της ανθρώπινης δραστηριότητας (Manderson & Levin, 2020), η οποία γίνεται κατανοητή σε σχέση

με τα συμφραζόμενά της, στο πλαίσιο δυναμικών σχέσεων ή μέσων, πολύ συχνά επηρεασμένη από πολιτικές παρεμβάσεις, ευμετάβλητες καταστάσεις και αστάθμητους παράγοντες. Η πολιτισμική κριτική λειτουργεί λοιπόν πιο αποτελεσματικά σε περιόδους κρίσεων (Liu, 2016), και οι μη ευνοϊκές συνθήκες για την καλλιτεχνική έκφραση ενδυναμώνουν τον κριτικό ρόλο της.

Οι περιορισμοί που επιβάλλονται στον καλλιτεχνικό τομέα κατά τη διάρκεια της επιδημίας αφορούν όλα τα στάδια της καλλιτεχνικής παραγωγής, όπως τις υλικές και φυσικές ιδιαιτερότητες της σύλληψης, της παραγωγής και της πρόσληψης του καλλιτεχνικού έργου. Αυτή η δραστηριότητα πραγματώνεται κυρίως διαδικτυακά, και γινόμαστε μάρτυρες μιας τεράστιας προώθησης παλαιών αλλά και νέων καλλιτεχνικών παραγωγών. Παρατηρείται δηλαδή μια πολυφωνία προτάσεων, τα χαρακτηριστικά των οποίων είναι αναγκαστικά υβριδικά, αλλά ο συμμετοχικός χαρακτήρας τους τονίζεται για πρώτη φορά. Για παράδειγμα, δημιουργείται στο Instagram ένα νέο εικονικό μουσείο συμμετοχικού χαρακτήρα. Το CAM (COVID Art Museum) είναι ένα διαδικτυακό εικονικό μουσείο, το οποίο φιλοξενεί έργα από διάφορες τέχνες (φωτογραφία, ζωγραφική, κ.λπ.), και συγκεντρώνει ερασιτέχνες και επαγγελματίες. Συμπεριλαμβάνει δημιουργίες που σχετίζονται με την COVID-19 (covidartmuseum, 2020) και παρουσιάζει την εξέλιξη της καλλιτεχνικής έκφρασης με βάση τα μέσα και τις θεματικές που την εμποτίζουν αυτήν την περίοδο. Στην Κύπρο, όπως και σε ολόκληρο τον πλανήτη, καλλιτεχνικά έργα εμφανίζονται με τίτλο COVID-19, π.χ.: στη ζωγραφική (Rivers, 2020). Η τέχνη αποτελεί λοιπόν παράθυρο στον κόσμο, σχετίζεται άμεσα με αυτόν, σε οποιαδήποτε μορφή κι αν τον παρουσιάζει.

Αυτήν την περίοδο, η προώθηση των αξιών της καλλιτεχνικής δημιουργίας ενώνει με αυτό τον τρόπο έναν κόσμο ο οποίος βρίσκεται σε καραντίνα. Οι καλλιτέχνες υποστηρίζουν τους επαγγελματίες υγείας, τους ανθρώπους στην εμπροσθοφυλακή κατά της COVID-19. Σε ένα πρόσφατο βίντεο που έγινε δημοφιλές στο Διαδίκτυο, οι χορευτές της Όπερας του Παρισιού λαμβάνουν μια πολύ σημαντική πρωτοβουλία: να χορέψουν από το σπίτι τους, λέγοντας με τον δικό τους τρόπο «ευχαριστώ» («Dire merci») στους επαγγελματίες υγείας (Opéra national de Paris, 2020). Ομοίως, νέοι τύποι παραγωγών έχουν πραγματοποιηθεί διαδικτυακά (βλ., για παράδειγμα, Jean-Michel Jarre παρουσίαση σε απευθείας διαδικτυακή σύνδεση της συναυλίας «Alone together», στις 21 Ιουνίου 2020, κατά τη διάρκεια του Φεστιβάλ Μουσικής για την Παγκόσμια Ημέρα Μουσικής). Πρόκειται για παραγωγές που προωθούν την τέχνη, την τρισδιάστατη τεχνολογία, τα πολυμέσα στο Διαδίκτυο. Επίσης, διαδικτυακές συναυλίες πραγματοποιούνται από καλλιτέχνες για αλτρουιστικούς σκοπούς, όπως το «Μαζί στο Σπίτι» («TogetherAtHome»), στις 18 Απριλίου 2020, εικονική συναυλία, που διοργανώθηκε από τη Lady Gaga για την υποστήριξη των προσπαθειών του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας (ΠΟΥ) και των εργαζομένων στον τομέα της υγείας στην παγκόσμια απάντηση κατά της πανδημίας COVID-19. Αυτές οι παραγωγές έχουν πάντα έναν καινοτόμο χαρακτήρα, αποτελούν ανοιχτό διάλογο με τον πραγματικό κόσμο, καθορίζονται από την περίοδο της COVID-19 και είναι δύσκολο να τις φανταστεί κανείς σε διαφορετικό πλαίσιο.

Καλλιτεχνικές παραγωγές στο κυπριακό διαδικτυακό χώρο φανερώνουν τους πολιτιστικούς δεσμούς που ενώνουν το νησί με την Ελλάδα και την Ευρώπη, δεσμούς που εξηγούν την προώθηση και διάδοση κοινωνικοπολιτιστικών εκδηλώσεων του ευρωπαϊκού και δυτικού κόσμου στην Κύπρο. Τονίζουν επίσης την

υπεροχή μιας αντανakλαστικής σχέσης εξάρτησης μεταξύ του διαδικτυακού περιβάλλοντος και του πραγματικού κόσμου. Ο ρόλος των κυπριακών ιστοσελίδων, μπλοκ ή μέσων κοινωνικής δικτύωσης κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου είναι κρίσιμος, καθώς το Διαδίκτυο αποτελεί ένα εργαλείο ενημέρωσης και μέσο διάδοσης της καλλιτεχνικής παραγωγής. Αυτοί οι διαδικτυακοί τόποι πραγματοποιούν επίσης την πρώτη κρίσιμη ανάγνωση της επικαιρότητας. Τα τρέχοντα γεγονότα δεν αφήνουν τους καλλιτέχνες αδιάφορους, όπως η δολοφονία του George Floyd εμπνέει τον Bansky. Οι επαγγελματίες της τέχνης καταγγέλλουν, για παράδειγμα, άμεσα ή έμμεσα την απουσία επίσημων πολιτικών (κυπριακών, ευρωπαϊκών και παγκόσμιων) μέσα από τους φορείς που τις εκπροσωπούν, καθώς η στήριξη του πολιτισμού δεν είναι εμφανής κατά το 2020 (Commission Européenne, 2020; UNESCO, 2020). Ομοίως, η καλλιτεχνική παραγωγή ως ατομική δέσμευση και έκφραση της τρέχουσας κατάστασης οδηγεί σε νέες συμπεριφορές και πρακτικές στην κυπριακή πολιτισμική κριτική αναδεικνύοντας θεσμικά πολιτισμικά προβλήματα.

Έτσι, κατά τη διάρκεια του πρώτου κύματος της πανδημίας, απουσιάζουν οι επίσημες πολιτιστικές πολιτικές, αφού η πανδημία αποτελεί πρωτίστως πρόβλημα δημόσιας υγείας και ασφάλειας. Όπως σε όλα τα κρίσιμα γεγονότα, είναι δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να απομονωθεί ο πολιτισμός από πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα. Η φυσική και κοινωνική αποστασιοποίηση, ο περιορισμός, για πολλούς ανθρώπους, ο φόβος του άγνωστου ή της οικονομικής κρίσης δίνουν στην πολιτισμική κριτική μια νέα δυναμική. Ορισμένες πτυχές της κρατικής πολιτισμικής πολιτικής σχετικά με την προώθηση της τέχνης και του πολιτισμού επικρίνονται έντονα κατά τη διάρκεια του περιορισμού. Στην Κύπρο, ο νόμος (57(I)2009) επιβάλλει τον εμπλουτισμό των δημοσίων κτιρίων με καλλιτεχνικά έργα. Ωστόσο, ο νόμος κρίνεται ως αδρανής. Ως εκ τούτου, οι κριτικές στοχεύουν τα σχετικά με το νόμο αυτό θεσμικά όργανα, όπως το Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού (ως αρμόδια αρχή εφαρμογής του νόμου). Και η καλλιτεχνική δημιουργία, στο περιθώριο των επίσημων θεσμών ή οργανισμών, λειτουργεί κριτικά ως προς τα κοινωνικά, πολιτιστικά και πολιτικά πρότυπα (Surugiu, 2018). Η κριτική συνδέεται με το πλαίσιο της, καταδεικνύει τις αδυναμίες του συστήματος, των μέσων και των διαδικασιών που χρησιμοποιούνται. Η καλλιτεχνική κριτική στο Διαδίκτυο αποκτά έτσι μια δυναμική κατά τη διάρκεια του COVID-19, καθώς αποκάλυψε τις αδυναμίες του πολιτικού συστήματος, το οποίο στέρησε ακόμη και θεμελιώδη δικαιώματα των πολιτών, όπως η ελεύθερη διακίνηση. Αυτοί οι περιορισμοί δεν αγγίζουν ωστόσο την ελευθερία της έκφρασης, την καλλιτεχνική έκφραση ή την κριτική ορισμένων κρατικών φορέων.

Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, διάφορα θέματα κυριαρχούν στην επικαιρότητα και εμφανίζονται στο Διαδίκτυο. Αφορούν στο καθεστώς της τέχνης στο πλαίσιο των επίσημων πολιτικών και αποτελούν κριτική των επίσημων θεσμών, εμπλέκοντας πολλαπλούς παράγοντες. Το Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού της Κύπρου αποτελεί συχνά στόχο αυτών των επικρίσεων, οι οποίες υποχρεώνουν, μεταξύ άλλων, τον Κύπριο πρόεδρο να ανακοινώσει τη δημιουργία Υφυπουργείου Πολιτισμού στις 8 Ιουλίου 2020. Η κριτική λειτουργεί με σαφή τρόπο ακόμη και μεταξύ των επίσημων θεσμικών οργάνων, όπως μεταξύ των ευρωπαϊκών θεάτρων και της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Θεάτρων, στην οποία συμμετέχει ο Θεατρικός Οργανισμός Κύπρου, διοργανώνει διεθνή τηλεδιάσκεψη από τις 10 έως τις 12 Ιουλίου και ζητάει

καλύτερη διαχείριση των ευρωπαϊκών επιχορηγήσεων χρηματοδότησης και δίκαιη και αποτελεσματική πολιτιστική πολιτική (ETC, 2020). Ομοίως, επανεμφανίζονται ερωτήματα σχετικά με την κατάσταση του καθεστώτος του καλλιτέχνη στην Κύπρο. Το Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού της Κύπρου, ως το κατεξοχήν αρμόδιο κρατικό όργανο, βρίσκεται στη διαδικασία εκπόνησης νόμου για την αναγνώριση του επαγγέλματος του καλλιτέχνη. Η διαδικασία αποτελεί αντικείμενο πολλών διαβουλεύσεων εν εξελίξει. Επιβεβαιώνεται έτσι πως τα θεσμικά προβλήματα είναι περίπλοκα και χρονοβόρα. Παρ' όλα αυτά αυτές οι συζητήσεις παρουσιάζονται στο Διαδίκτυο και συνδέονται με μια διευρυμένη θεσμική κριτική που θέτει υπό αμφισβήτηση τη θέση του πολιτισμού στον σύγχρονο κόσμο. Η παγκόσμια προβολή των εν λόγω προβλημάτων είναι λοιπόν δυνατή μέσω του Διαδικτύου.

Προτείνεται η υποστήριξη των καλλιτεχνών μέσω ιστοσελίδων και πλατφορμών (π.χ.: Artists Support Pledge, 2020). Η όλη κατάσταση δεν φανερώνει μήπως πως η θέση των επαγγελματιών του πολιτισμού δεν αποτελεί προτεραιότητα για τα σύγχρονα κράτη; Οι αρνητικές συνέπειες αυτού του παραγκωνισμού δεν αφορούν αποκλειστικά τους καλλιτέχνες, αλλά τις κοινωνίες και τις χώρες με πολίτες χωρίς πολιτισμό και κριτική κουλτούρα. Η προώθηση του πολιτισμού μπορεί να αποτελέσει λύση στην κρίση των αξιών που περνάει η σύγχρονη κοινωνία. Το Δημοτικό Μουσείο Λεβέντη Λευκωσίας στα προγράμματα και τις δραστηριότητες που προτείνει στο Διαδίκτυο υποστηρίζει ότι η τέχνη αποτελεί το «αντίδοτο» για την πανδημία (Leventis, 2020). Η περίοδος της COVID-19 είναι μόνο ένα επεισόδιο αυτής της σύγχρονης κρίσης, κατά την οποία οι επαγγελματίες του πολιτισμού βρίσκονται σε μειονεκτική θέση, λόγω έλλειψης πόρων, και αναζητούν επιδοτούμενα έργα. Η κριτική που εκφράζεται μέσα από τις δημιουργίες τους υπόκειται συχνά στις απαιτήσεις αυτών των προγραμμάτων. Φανερώνεται λοιπόν ο σημαντικός ρόλος που διαδραματίζουν οι θεσμοί στην προώθηση του πολιτισμού και της καλλιτεχνικής κριτικής σε σχέση με ένα περίπλοκο περιβάλλον, πραγματικό και διαδικτυακό, που εξελίσσεται συνεχώς και το οποίο κάποιος μπορεί να αναλύσει μόνο αποσπασματικά. Σε αυτό το περιβάλλον ασκείται η πολιτιστική κριτική από τους επαγγελματίες της τέχνης.

*Artists of Cyprus* (2020), ιδιωτική σελίδα στο Facebook, περιλαμβάνει περισσότερα από 2500 μέλη. Κύπριοι καλλιτέχνες, από διαφορετικούς τομείς, ενώνονται και επισημαίνουν θεσμικά προβλήματα. Συνεργάζονται για να διασφαλίσουν ότι το κράτος αποδέχεται τη συμμετοχή τους σε αποφάσεις που σχετίζονται με την πολιτισμική πολιτική και την καλλιτεχνική δημιουργία. Με τον τρόπο αυτό, λειτουργούν ως κρίσιμο εργαλείο για τη λήψη αποφάσεων που αφορούν στην επίσημη πολιτισμική πολιτική. Η ομάδα διεκδικεί δυναμικά αλλαγές και πραγματοποιεί διαδηλώσεις στην πρωτεύουσα κατά την πρώτη περίοδο της πανδημίας μετά την άρση του πρώτου λοκντάουν. Η πολιτισμική κριτική δεν μπορεί πλέον με κανένα τρόπο να περιοριστεί στο Διαδίκτυο, αλλά επηρεάζει άμεσα ή έμμεσα την πραγματικότητα και φυσικά επηρεάζεται από αυτήν.

Οι καλλιτεχνικές παραγωγές καθιερώνουν μια κριτική αντιμετώπιση του περιβάλλοντος στο οποίο αναπτύσσονται και σε σχέση με τα συμφραζόμενά τους. Οι επιχορηγήσεις πολιτιστικών δράσεων από το κράτος, τουλάχιστον στην Κύπρο, ξεκινούν τον Ιούλιο του 2020. Για παράδειγμα, το ReCOVer20 (ήδη ο τίτλος δείχνει τους συσχετισμούς που θα μπορούσαν να δημιουργηθούν με την COVID-19), ένα πρόγραμμα στήριξης του πολιτισμού που προτείνεται στις αρχές Ιουνίου από τον



Οργανισμό Νεολαίας στην Κύπρο (κρατικό ίδρυμα με ισχυρή πολιτιστική δράση). Προωθεί έργα πολιτιστικής δραστηριότητας μεταξύ Ιουλίου και Αυγούστου 2020. Ομοίως, άλλα ιδρύματα επιχορηγούν συγκεκριμένους τομείς πολιτιστικών εκδηλώσεων και ανακοινώνουν διαδικτυακές προσκλήσεις για υποβολή προτάσεων. Το Θέατρο Ριάλτο ανακοινώνει ένα νέο πρόγραμμα με τίτλο «FlashArt@Rialto» (2020) που αποτελεί ένα νέο είδος καλλιτεχνικής δράσης, ζωντανές ή ψηφιακές παραστάσεις διάρκειας 30' έως 60', οι οποίες περιστρέφονται γύρω από τις νέες συνθήκες που προκαλούνται από την πανδημία, όπως ο περιορισμός, η απομόνωση, η έλλειψη κοινωνικών επαφών, η αυξανόμενη σημασία της τεχνολογίας στις τέχνες.

Η επίσημη πολιτική των δημόσιων θεσμών επικρίνεται επίσης από το Φόρουμ διαδικτυακών συναντήσεων και συζητήσεων Σεζόν Γυναίκες 2020 (Women Season, 2020). Η διαδικτυακή τους συζήτηση για το «Θέατρο κατά τη διάρκεια της Πανδημίας» υπογραμμίζει την ανάγκη για αλλαγή στις πολιτισμικές πολιτικές. Προτείνει πως οι καλλιτέχνες μπορούν να συμμετέχουν στη λήψη πολιτικών αποφάσεων, επειδή έχουν τη δύναμη να δημιουργήσουν μια καλύτερη κοινωνία, αλλά πάνω απ' όλα να λειτουργήσουν ως μεσολαβητές μεταξύ κοινωνίας και θεσμών, έτσι ώστε να είναι δυνατή η θεσμική αλλαγή. Για το Φόρουμ, η περίοδος της πανδημίας ευνοεί την έρευνα, την προετοιμασία νέων παραστάσεων και την επέκταση όλων των μορφών συνεργασιών (μεταξύ καλλιτεχνών, καλλιτεχνών και ερευνητών, καλλιτεχνών και θεσμών). Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, η πολιτισμική κριτική μέσα από την καλλιτεχνική δημιουργία κυριαρχεί στο Διαδίκτυο.

Οι συνέπειες της πανδημίας και η διευρυμένη χρήση του Διαδικτύου προωθούν την καλλιτεχνική δημιουργία και τις πολλαπλές μορφές έκφρασης της πολιτισμικής κριτικής. Δίνεται λόγος σε καλλιτέχνες και επαγγελματίες της τέχνης σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι συνέβαινε στο παρελθόν. Στον *Φιλελεύθερο*, κυπριακή καθημερινή εφημερίδα, προτείνεται ένα «Ημερολόγιο Εγκλεισμού», μια στήλη πολιτισμού που παρουσιάζει συνεντεύξεις με ανθρώπους του πολιτισμού και την ανάγνωσή τους για την τρέχουσα κρίση. Αυτές οι συνεντεύξεις δείχνουν ότι η πανδημία δεν είναι μόνο μια κρίση σε σχέση με τη δημόσια υγεία και ασφάλεια, καθώς επηρεάζει όλες τις ανθρώπινες δραστηριότητες. Οι άνθρωποι του πολιτισμού εισηγούνται λύσεις για αυτήν την κρίση, διότι ο πολιτισμός και τα τρέχοντα γεγονότα είναι αλληλένδετα. Υπάρχει επίσης έντονη πολιτισμική κριτική σε αυτές τις συνεντεύξεις, συνεντεύξεις οι οποίες επικρίνουν τις ψεύτικες αξίες μιας καταναλωτικής κοινωνίας που κυριαρχούσαν πριν από την πανδημία και που θα συνεχίσουν μετά από αυτή. Αλλά είναι προφανές ότι ο πολιτισμός μπορεί να κρίνει και να διαμορφώσει αξίες. Ένα καλλιτεχνικό έργο αποτελεί έναν πολιτισμικό και κριτικό διάλογο αξιών στο πλαίσιο της δημιουργίας αλλά και της πρόσληψής του.

Η πολιτισμική κριτική συχνά επιστρέφει σε αυτές τις σχέσεις κατά τη διάρκεια της πανδημίας στοχεύοντας όχι κατ' ανάγκη στο περιεχόμενο αλλά τον κριτικό διάλογο μεταξύ των συντελεστών της δημιουργίας και την πρόσληψη του έργου. Η Αριάννα Οικονόμου, χορεύτρια καλλιτέχνης, ερμηνεύτρια, μέλος της επιτροπής της Στέγης Χορού στη Λευκωσία, διευθύντρια του Dance Gate δηλώνει ότι κάθε καλλιτεχνική παραγωγή δημιουργεί μια σύνθετη διασύνδεση με τον παραλήπτη και ότι η τέχνη απαιτεί από εμάς να επανεκτιμήσουμε τις τρέχουσες αξίες μας (Κουρουπάκη, 2020).

Ομοίως, αυτή η έντονη κριτική κυριαρχεί σε έργα που επιχορηγούνται από ιδρύματα, όπως ανοιχτά καλέσματα προς καλλιτέχνες. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η Πρόσκληση για Υποβολή Προτάσεων για Ενίσχυση Ψηφιακών Οπτικοακουστικών Έργων Μικρής Διάρκειας του Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού της Κύπρου. Στο πλαίσιο αυτό δημιουργήθηκαν και είναι διαθέσιμες στο Διαδίκτυο 50 ταινίες μικρού μήκους. Τα έργα ασχολούνται με τη ζωή σε συνθήκες περιορισμού και την παγκόσμια κρίση (COVID-19). Η έντονη πολιτιστική κριτική είναι ήδη εμφανής από τους τίτλους των καλλιτεχνικών παραγωγών, για παράδειγμα, της Αλωνεύτη *Αιωρούμαι* και *QUARANTINE* των Θεοδώρου και Λυρίτσα (Filmingincyprus, 2020). Οι καλλιτέχνες εκθέτουν τη σκληρή πραγματικότητα, τι βιώνουν κατά τη διάρκεια του περιορισμού. Αποκαλύπτουν, φυσικά, την ανθρώπινη αδυναμία, την αδυναμία αντίστασης, αλλά καταγγέλλουν ένα σύστημα που δεν είναι αντάξιο των περιστάσεων. Επιπλέον, οι δημιουργοί πιστεύουν ότι το έργο αυτό προωθεί τη δημιουργία κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, αλλά ταυτόχρονα είναι ανεπαρκές (Loui, 2020). Παρουσιάζουν μια εικόνα περιορισμού που καταργεί τα σύνορα, ενώ αντιστρέφονται οι ισορροπίες μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου χώρου. Ο ιδιωτικός χώρος αποτελεί ένα είδος καταφύγιου, ο οποίος προβάλλεται όμως δημόσια. Η καλλιτεχνική παραγωγή καταργεί τα όρια μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου χώρου και ό,τι απομονώνει.

Αρκετά φεστιβάλ κινηματογράφου έχουν διεξαχθεί διαδικτυακά, όπως το Φεστιβάλ Θεσσαλονίκης, των Καννών από τις 22 έως τις 26 Ιουνίου ή του Σεράγεβο από τις 14 έως τις 21 Αυγούστου. Επιπλέον, 20 από τα μεγαλύτερα φεστιβάλ κινηματογράφου στον κόσμο συνεργάζονται στο Διαδίκτυο: «Είμαστε όλοι ένα: ένα παγκόσμιο φεστιβάλ κινηματογράφου» («*We Are One: A Global Film Festival*»). Πρόκειται για μια δωρεάν διαδικτυακή εκδήλωση τέχνης, για 10 ημέρες, αποκλειστικά στο YouTube. Η πρωτοβουλία πηγάζει από την ιδέα ότι η κινηματογραφική κοινότητα μπορεί να ενωθεί κατά τη διάρκεια του περιορισμού, παρέχοντας την αναγκαία ανακούφιση σε όσους αγωνίζονται κατά της COVID-19. Ταινίες από 35 διαφορετικές χώρες, συμπεριλαμβανομένων 23 ταινιών μεγάλου μήκους και οκτώ ντοκιμαντέρ. 13 ταινίες έχουν τις παγκόσμιες πρεμιέρες τους, ενώ 31 ταινίες προβάλλονται στο Διαδίκτυο για πρώτη φορά. Ομοίως, νέα φεστιβάλ στρατευμένου χαρακτήρα εμφανίζονται στον κυπριακό ιστό. Τα γεγονότα αυτά αποτελούν επίσης μια κριτική προσέγγιση των συστημάτων των κυρίαρχων αξιών, όπως το πατριαρχικό. Καλλιτέχνες διοργανώνουν διαδικτυακά φεστιβάλ που καταγγέλλουν πατριαρχικές δομές, π.χ.: «Η Αφροδίτη μιλάει: Δεν σου φτιάχνω τον καφέ σου» («*Aphrodite speaks: I'm not making you your coffee*»), κατά το οποίο 100 συμμετέχοντες από όλο τον κόσμο συναντιούνται στο Zoom. Επιπλέον, από την 1η έως τις 8 Αυγούστου, το *Queer Wave* ανταποκρίνεται στην προβληματική και χρόνια απουσία ταινιών LGBTQI στο κυπριακό κοινό και επικεντρώνεται σε ταινίες που δεν έχουν προβληθεί ποτέ στο παρελθόν στο νησί. Στόχος του φεστιβάλ είναι η δημιουργία μιας νέας πλατφόρμας που ευελπιστεί να γίνει ετήσιος θεσμός, να δώσει τροφή για κριτική σκέψη μέσω της τέχνης, σπάζοντας τα στερεότυπα φύλου και σεξουαλικότητας, αγκαλιάζοντας και προωθώντας την ελευθερία της έκφρασης, την πολυπολιτισμικότητα και την αλληλεγγύη, βελτιώνοντας την ποιότητα των πολιτιστικών δραστηριοτήτων στην Κύπρο (*Queer Wave*, 2020).

Επιπλέον, τα κυπριακά θέατρα ανεβάζουν στο Διαδίκτυο μερικές από τις παραστάσεις τους, παραστάσεις που μπορεί να είναι τολμηρές για κάποιες ομάδες

της κυπριακής κοινωνίας. Ωστόσο, ο αριθμός των χρηστών που τις παρακολούθησαν και τους άρεσε (Likes) δείχνει ξεκάθαρα την εξέλιξη της ωρίμανσης του κυπριακού κοινού, το οποίο μπορεί τώρα να παρακολουθήσει έργα που εμπεριέχουν σκηνές που μπορεί να προκαλέσουν. Το πορτρέτο του *Dorien Gray*, σε σκηνοθεσία Ανδρέα Τηλεμαχού, προσφέρεται για ελεύθερη διαδικτυακή θέαση από το Θέατρο Ανεμώννα. Οι παραστάσεις αυτού του θεάτρου χαρακτηρίζονται από ένα δυναμικό σκηνικό παιχνίδι που προκαλεί. Υπό αυτή την έννοια, ακόμη και αν η πανδημία αποτελεί μια παγκόσμια εμπειρία που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μια ευκαιρία για αμοιβαία κατανόηση και σεβασμό, η διαδικτυακή επικοινωνία κατά τη διάρκεια της πανδημίας υπενθυμίζει αυτό που χαρακτηρίζει το Διαδίκτυο ως τόπο εκδημοκρατισμού και ελευθερίας, πράγμα που δεν σημαίνει την απουσία κριτικής, αλλά την ενίσχυση της διαφορετικότητας.

Η περφόρμανς SPIRIT της Ελεάννας Αλεξάνδρου -μια τετράωρη παράσταση χορού- δημιουργήθηκε στη μέση της πανδημίας και σε συνθήκες περιορισμού. Σχεδιάστηκε ειδικά για να μεταδοθεί ζωντανά στις οθόνες των θεατών στις 27 και 28 Ιουνίου, από το Θέατρο Ριάλτο. Ο θεατής, αν και δεν βρίσκεται φυσικά παρόν στον χώρο, μπορεί να συμμετάσχει ενεργά στην παράσταση. Μπορεί να στείλει, δημόσια ή ιδιωτικά, σκέψεις, σχόλια ή ερωτήσεις που τίθενται ζωντανά στους καλλιτέχνες. Οι παρεμβάσεις αυτές δημιουργούν ένα διάλογο που συνοδεύει τους καλλιτέχνες κατά τη μαραθώνια παράσταση (SPIRIT, 2020). Με αυτό το εικαστικό έργο, οι καλλιτέχνες επί σκηνής διαπραγματεύονται τη διαθεσιμότητά τους για τον θεατή, τις σχέσεις τους με αυτόν, τον χρόνο, τον χώρο τη δράση. Η παράσταση έχει διαδραστικό χαρακτήρα και δεσμεύει όλους τους συμμετέχοντες στην αναδιαπραγμάτευση της σκηνικής δράσης. Αυτή η εικαστική δράση δεν κρίνει απλά κάτι που συμβαίνει στον έξω κόσμο, αλλά το αναδημιουργεί και, κυρίως, υπερβαίνει τα όρια που αφορούν στην κοινωνική απόσταση που χαρακτηρίζει αυτή την περίοδο.

Όσον αφορά τις πολιτιστικές δραστηριότητες, πρέπει επίσης να αναφερθούμε στην προώθηση καλλιτεχνικών και πολιτιστικών εκδηλώσεων μέσω ψηφιακών μορφών διαδικτυακής συμμετοχής (εικονικές επισκέψεις σε μουσεία, για παράδειγμα, της Πινακοθήκης Μοντέρνας Τέχνης Τέιτ που προσφέρει μια εικονική περιήγηση σε μια έκθεση αφιερωμένη στον Γουόρχολ κατά τη διάρκεια του περιορισμού, πρόσβαση σε λογοτεχνικά ή άλλα αρχεία), από πολυάριθμα ιδρύματα (μουσεία, εθνικές ορχήστρες, βιβλιοθήκες, πανεπιστήμια κ.λπ.). Φεστιβάλ, όπως το φεστιβάλ της Αθήνας και της Επιδαύρου, προσφέρουν διαδικτυακά τον Απρίλιο και τον Μάιο, κάποιες παραστάσεις που, όπως η *Ορέστεια* του Γιάννη Χουβάρδα, «απηχούν την ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας» σύμφωνα με το δελτίο τύπου της παράστασης. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί η απουσία των κυπριακών μουσείων από αυτές τις πρωτοβουλίες). Η πρόσβαση και η διαδικτυακή ανταλλαγή διαφόρων τύπων πολιτιστικών εκδηλώσεων και προϊόντων συμβάλλουν σημαντικά στην ενίσχυση των διαπολιτισμικών σχέσεων και επαφών μεταξύ των ανθρώπων και στη διατήρηση της καλλιέργειας του πνεύματος, η οποία εξασθενεί κατά τον εγκλεισμό.

Η καλλιτεχνική παραγωγή αποτελεί είδος πολιτιστικής κριτικής. Ως εκ τούτου, η πολιτιστική κριτική δεν γίνεται μόνο μέσω των κοινωνικών μέσων μαζικής ενημέρωσης, αλλά μέσω τολμηρών καλλιτεχνικών προτάσεων στο Διαδίκτυο κατά τις οποίες αλληλεπιδρούν νέοι καλλιτεχνικοί και πολιτιστικοί χώροι. Οι *Πέρσες* του Αισχύλου, μια παράσταση του Εθνικού Θεάτρου Ελλάδος στο πλαίσιο του Φεστιβάλ

των Αθηνών και της Επιδαύρου μεταδίδεται ζωντανά, και περισσότεροι από 100.000 θεατές μπορούν να την παρακολουθήσουν διαδικτυακά. Το μέγεθος της παράστασης, κάτι που φαντάζει δύσκολο σε πραγματικό θέατρο, και η αμεσότητα του γεγονότος αποδεικνύουν ότι η πολιτιστική παραγωγή ενώνει τους ανθρώπους καλλιεργώντας αξίες. Στοιχεία που ανέδειξε ο Δημήτρης Λιγνάδης, καλλιτεχνικός διευθυντής του Εθνικού Θεάτρου, και δημοσιεύθηκαν στην επίσημη ιστοσελίδα του οργανισμού. Επιπλέον, τα ίδια αυτά χαρακτηριστικά εμφανίζονται και στους χώρους των εθνικών θεάτρων της Κύπρου και της Αγγλίας.

Διαφορετικές καλλιτεχνικές παραγωγές προβάλλονται σε απευθείας σύνδεση και αποτελούν μια αποτελεσματική μορφή επικοινωνίας που βοηθά τους ανθρώπους να έρθουν μαζί για να βρουν νέους τρόπους για να μειώσουν τις αποστάσεις. Η διαδικτυακή επικοινωνία λειτουργεί ως εποικοδομητικός διάλογος μεταξύ των ανθρώπων σε όλο τον κόσμο. Και η καλλιτεχνική παραγωγή αποτελεί για πρώτη φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας μια παγκόσμια εμπειρία, μια εμπειρία που μοιράζεται με τον ίδιο τρόπο ολόκληρος ο πλανήτης με διάφορα τεχνολογικά μέσα.

Δημιουργούνται διαφορετικοί χώροι και διάλογοι στο Διαδίκτυο, προωθώντας μια πολυδιάστατη πολιτισμική κριτική. Παρατηρείται μια συνεχόμενη «μετατόπιση» της πολιτισμικής κριτικής στο Διαδίκτυο σε σχέση με την καλλιτεχνική παραγωγή, όπως φαίνεται και από το ανοιχτό κάλεσμα προς καλλιτέχνες για το Buffer fridge 2020 (Σπίτι της συνεργασίας, 2020). Ομοίως, η περίοδος COVID-19 απαιτεί προβληματισμό σχετικά με τα όρια της τέχνης, η οποία διερευνά και εκφράζει κριτικά τα συμφραζόμενά της. Το Διαδίκτυο μετατρέπεται σε χώρο ανταλλαγών που προωθεί και αντικατοπτρίζει έντονα την καθολικότητα της εμπειρίας, ενισχύοντας, αφενός, την προώθηση αυτών των αξιών, αφετέρου, την πολιτισμική κριτική. Φυσικά, τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά της καλλιτεχνικής παραγωγής δικαιολογούν τη σημασία της δημιουργικής έκφρασης μέσα από νέες μορφές και μέσα, τα οποία επανεξετάζουν κριτικά τα ίδια μέσα που χρησιμοποιούνται (Κουρουπάκη, 2020β). Σε αυτή την προοπτική, μπορούμε να δούμε ότι η έννοια «χώρος» (Cyrgus, 2020; Visuals, 2020) συχνά επιστρέφει και χαρακτηρίζει διαδικτυακές καλλιτεχνικές εκδηλώσεις. Επειδή ο διαδικτυακός χώρος της καλλιτεχνικής δημιουργίας ορίζεται ως μια συνάντηση του πραγματικού και του εικονικού και ως χώρος δημιουργίας και δράσης.

### **Συμπεράσματα**

Κατά την πανδημία της COVID-19 η καλλιτεχνική παραγωγή στον κυπριακό χώρο ασκεί άμεσα μια πολιτισμική κριτική. Η αυξημένη χρήση του διαδικτύου, λόγω των περιορισμών που επιβάλλονται, καθώς και τα μέσα που προσφέρονται επηρεάζουν όλους τους τομείς της δημιουργίας επιτρέποντας νέες μορφές κριτικής έκφρασης και επαναδιαπραγμάτευση συμβατικών χώρων και αξιών. Φανερώνεται το ασθενές θεσμικό πλαίσιο καθώς και ο παραγκωνισμός του πολιτισμού. Οι αμφίδρομες σχέσεις μεταξύ πραγματικότητας και διαδικτύου τονίζουν τα προβλήματα που περιβάλλουν την πολιτισμική δραστηριότητα και τις καλλιτεχνικές παραγωγές ως αναπόσπαστο μέρος της, καθώς και την ανάγκη επανεξιολόγησης της δημιουργίας και της πρόσληψης της τέχνης. Ζητείται επανεξέτασή της ως μορφή έκφρασης, τόσο ατομικής όσο και συλλογικής, και ως κριτικής καλλιέργειας και ανάπτυξης του πολιτισμού.

## Βιβλιογραφία

- Artists Support Pledge (2020). Retrieved 2/10/2020 from <https://www.instagram.com/explore/tags/artistsupportpledge/>
- Buffer fridge (2020). Retrieved 20/08/2020 from <http://www.home4cooperation.info/node/8796>
- Clement, J. (2020). «Global mobile data traffic from 2017 to 2022», *Statistics*. Retrieved 2/10/2020 from <https://www.statista.com/statistics/271405/global-mobile-data-traffic-forecast/>
- covidartmuseum (2020). Retrieved 21/08/2020 from [https://www.instagram.com/covidartmuseum/?utm\\_source=ig\\_embed](https://www.instagram.com/covidartmuseum/?utm_source=ig_embed)
- Cyprus High Commission Cultural Section UK (2020). Together apart, Going new places. Retrieved 4/9/2020 from <https://www.culturalchc.co.uk/togetherapart>
- Dervin, F., & Liddicoat, A. J. (Eds.). (2013). *Linguistics for intercultural education* (Vol. 33). John Benjamins Publishing.
- European Commission (2020). Coronavirus: how it affects the creative Europe programme. Retrieved 2/10/2020 from [https://ec.europa.eu/programmes/creative-europe/content/corona-virus-how-it-affects-creative-europe-programme\\_en](https://ec.europa.eu/programmes/creative-europe/content/corona-virus-how-it-affects-creative-europe-programme_en)
- European Commission (2020). Coronavirus response. Retrieved 25/07/2020 from [https://ec.europa.eu/info/live-work-travel-eu/health/coronavirus-response\\_en](https://ec.europa.eu/info/live-work-travel-eu/health/coronavirus-response_en)
- European Theatres Convention (2020). International Theatre Convention. Retrieved 21/08/2020 from <https://www.europeantheatre.eu/page/activities/international-professional-development/etc-international-theatre-conferences/online-2020/about>
- FlashArt@Rialto (2020). Retrieved 1/8/2020 from <https://www.rialto.com.cy/flashart>
- filmingincyprus (2020). Youtube chanel filmingincyprus 2020. Ανακτήθηκε 20/08/2020 από <https://www.youtube.com/channel/UCS8VnnzvpmllkWEZ-I5Bz6A>
- Κουρουπάκι, Α. (2020α, Απρίλιος 22). «Αναθεώρηση αξιών για να παλέψουμε όλοι μαζί για νέα μοντέλα ηθικής». *Καθημερινή*. Ανακτήθηκε 2/10/2020 από <https://m.kathimerini.com.cy/gr/politismos/theatro-xoros/anathewrиси-axiwn-gia-na-palepsoyme-oloi-mazi-gia-ne-montela-ithikis>
- Κουρουπάκι, Α. (2020β, Μάιος 27). «Οι τέχνες θα ανθίσουν και θα φέρουν κι άλλο», *Καθημερινή*, Ανακτήθηκε 20/08/2020 από <https://www.kathimerini.com.cy/gr/politismos/eikastika/i-texnes-tha-anthisoyn-kai-tha-feroyn-ki-allo>
- Liu, A. Y. (2012). *Where is cultural criticism in the digital humanities?* (490-509). eScholarship, University of California. Retrieved 2/11/2020 from [https://litmedmod.ca/sites/default/files/pdf/liu-debates\\_in\\_the\\_digital\\_humanities.pdf](https://litmedmod.ca/sites/default/files/pdf/liu-debates_in_the_digital_humanities.pdf)
- Λούη, Λ. (2020, Ιουλίου 23). «Η καθημερινότητα που ποτέ δεν “κλειδώθηκε”». *Καθημερινή*, Ανακτήθηκε 21/08/2020 από <https://www.kathimerini.com.cy/gr/politismos/sinema/i-dimioyrgikotita-poy-pote-den-kleidwthike>

- Macfadyen, L. P., Roche, J., & Doff, S. (2004). *Communicating across cultures in cyberspace: A bibliographical review of intercultural communication online* (Vol. 2). LIT Verlag Münster.
- Manderson, L., & Levine, S. (2020). «COVID-19, risk, fear, and fall-out». *Medical Anthropology*, 39 (5), 367-370. Retrieved 2/10/2020 from <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/01459740.2020.1746301>
- Marcoccia, M. (2012). «The internet, intercultural communication and cultural variation». *Language and intercultural communication*, 12 (4), 353-368.
- Opéra national de Paris. (2020). «Dire merci» - Message de soutien du Ballet de l'Opéra national de Paris. Retrieved 21/08/2020 from <https://www.youtube.com/watch?v=OliG14Gmu0>
- Piller, I. (2017). *Intercultural communication: A critical introduction*. Edinburgh University Press.
- Queer Wave (2020). Δελτίο τύπου. Ανακτήθηκε 20/08/2020 από <https://queerwave.com/press-release/>
- Rivers, M. (2020) COVID-19 Painting, Retrieved 21/08/2020 from <https://www.michaelrivers.com/cyprus-art-online/category/covid19>
- Sangiamchit, C. (2017). *English as a lingua franca for online intercultural communication among Thai international students in the UK* (Doctoral dissertation, University of Southampton).
- ΣΕΖΟΝ-Γυναίκες (2020). Ανακτήθηκε 21/08/2020 από <https://www.facebook.com/SEZONGynaikes/>
- Schwartz, S. J. (2020). «Studying the effects of the coronavirus pandemic on intercultural relations». *International Journal of Intercultural Relations*, 76, 52.
- Shuter, R. (2012). «Intercultural new media studies: The next frontier in intercultural communication». *Journal of Intercultural Communication Research*, 41(3), 219-237.
- SPIRIT (2020). Ανακτήθηκε 21/08/2020 από <https://rialto.interticket.com/program/spirit-2249?lang=en>
- Surugiu, R. (2018). «Créer des espaces pour la création artistique et la médiation culturelle et civique: les maisons des jeunes artistes indépendants bucarestois». *Culture & Musées. Muséologie et recherches sur la culture*, (31), 91-116.
- «Togetherapart, Going new places» (2020). Ανακτήθηκε 4/9/2020 από <https://www.culturalchc.co.uk/togetherapart>
- Umut, U. (2020, July 11). Turkey turning Hagia Sophia back into mosque divides social media. *Aljazeera*. Retrieved 2/10/20 from <https://www.aljazeera.com/news/2020/07/turkey-turning-hagia-sophia-mosque-divides-social-media-200711104417533.html>
- UNESCO (2020). UNESCO's response. Retrieved 2/10/2020 from <https://en.unesco.org/covid19>
- Visual spaces (2020). Retrieved 4/9/2020 from <https://www.visualspc.com/exhibition-main>



## Monodimensional Versus Multi-dimensional Interpretation of the Enlightenment

Panajotis Kondylis<sup>1</sup>

(translated by Raymond Petridis and Stephen Stafford - edited by Ilias Iliopoulos)

### Περίληψη

Το παρόν δοκίμιο του Παναγιώτη Κονδύλη καταδεικνύει τον ιδεολογικό χαρακτήρα καθιερωμένων μονοδιάστατων ερμηνειών ή κανονιστικών συντμήσεων του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού (π.χ. Vorlander, Cassirer, Hazard, Adorno & Horkheimer κ.α.) αντιπροτείνοντας μια – ευρετικά γόνιμη – πολυδιάστατη ερμηνεία του εν λόγω ιστορικού ιδεότυπου ικανή να εξηγήσει πως ετερόκλητα πνευματικά μορφώματα μπορούν ν' ανήκουν οργανικά σ' ένα (ανασκοπικά ιδωμένο) ενιαίο ιστορικό-κοινωνιολογικό φαινόμενο. Ανάλογη ανάγνωση καθίσταται δυνατή, σύμφωνα με τον συγγραφέα, εφόσον ο θεωρητικός παρατηρητής αφίσταται της συνήθους ιδεολογοποίησης της ταυτότητας (και των «ακολουθιών») του διαφωτιστικού κινήματος· εφόσον, δηλαδή, φανεί διατεθειμένος ν' αποκαθάρει την περιγραφική του θεώρηση από αδυναμίες όπως λ.χ. η εξέταση του Διαφωτισμού υπό το αποκλειστικό πρίσμα της καντιανής φιλοσοφίας ή η προγραμματική αποτίμησή του ως περιόδου αποθέωσης του εργαλειακού λόγου, η διαδεδομένη σύγχυση μεταξύ διαφωτιστικού ορθολογισμού και νοησιαρχίας ή η επισφαλής σύνδεση ενός μονοδιάστατα ιδωμένου και υποστασιωμένου Διαφωτισμού με μια υποστασιωμένη και εξίσου μονοδιάστατα ιδωμένη Επανάσταση. Το εν λόγω άρθρο, γραμμένο το 1990, συνοψίζει ορισμένες από τις βασικές θέσεις που εξέθεσε ο συγγραφέας στο μνημειώδες έργο του *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός* (Γερμ. εκδ. 1981, Ελλην. εκδ. 1987) όπου ο εν λόγω ιδεότυπος ανατέμνεται ως η ειδοποιός περίοδος της αποκατάστασης των αισθητών – αποκαλύπτουσας την αγιάτρευτη διάσταση αιτιώδους και κανονιστικής θεώρησης με τις εσωτερικές αντιφάσεις που γέννησε η πρακτική αναγκαιότητα της ταλάντευσης ανάμεσα στον θεολογικό και σχετικιστικό ή μηδενιστικό αντίπαλο – και η εποχή που προλείανε το έδαφος για την αποδόμηση της αυτάρεσκης «αυτονομίας του πνεύματος» την συναπτόμενη με τους λεγόμενους στοχαστές της υποψίας κατά τον 19<sup>ο</sup> αιώνα.

© 2020 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

**Λέξεις - κλειδιά:** Κονδύλης, Διαφωτισμός, Καντ, Αντόρνο, Χορκχάιμερ

**doi:**

<sup>1</sup> Panajotis Kondylis (1943–1998) was a Greek writer, translator, and publications manager. He studied classical philology at the University of Athens, and philosophy, modern history, and political science at the universities of Frankfurt and Heidelberg. He was awarded the Goethe Medal in 1991 for outstanding contribution to philosophy and was a fellow of Wissenschaftskolleg Berlin as a 1994–95 recipient of the Humboldt Prize.

**Abstract**

*Panajotis Kondylis's essay unearths the ideological character of predominant monodimensional interpretations or normative curtailments of the Enlightenment (Vorlander, Cassirer, Hazard, Adorno & Horkheimer et al) and counter-proposes a – heuristically prolific – multidimensional reading of said ideal-type, capable of explaining how heterogeneous intellectual formations pertain to a single historical-sociological phenomenon. Said reading can be attained when a theorist refrains from the instrumentalization of the identity of the Enlightenment movement and, in effect, “cleanses” his descriptive account from deficiencies such as e.g. the examination of the Enlightenment sub specie philosophiae kantianae or the programmatic assessment of the Enlightenment as a period of the apotheosis of instrumental reason, the widespread confusion between Enlightenment's rationalism and intellectualism or the precarious association of a unidimensionally perceived and hypostatized Enlightenment with an equally hypostatized Revolution. The current piece, written in 1990, outlines basic positions propounded by Kondylis in his monumental monograph *Die Aufklärung im Rahmen des neuzeitlichen Rationalismus* (1981) in which the Enlightenment is apprehended as the Era of the reinstatement of sensibilia that disclosed the (incurable) divide between the causal and normative viewpoint along with the internal contradictions marking the practical indispensability of hovering between the theological and the relativistic or nihilistic adversary – and the Age that essentially paved the way for the undermining of the “autonomy of Spirit” brought in the 19<sup>th</sup> century by the thinkers of suspicion.*

**Keywords:** Kondylis, Enlightenment, Aufklärung, Kant, Adorno, Horkheimer

© 2020 Library and Information Center, The University of Peloponnese



### **Translator's Introduction**

Written in 1990, this essay unearths the ideological character of predominant monodimensional interpretations or normative curtailments of the Enlightenment and counter-proposes a – heuristically prolific – multidimensional reading of said ideal-type, capable of explaining how heterogeneous intellectual formations pertain to a single historical-sociological phenomenon. On Kondylis' account, said reading can be attained when a theorist refrains from the instrumentalization of the identity of the Enlightenment movement and "cleanses" his descriptive viewpoint from deficiencies such as e.g. the examination of the Enlightenment as a stage leading to Kantianism or as a period of the apotheosis of instrumental reason, the confusion between Enlightenment's rationalism and intellectualism or the precarious association of a unidimensionally perceived and hypostatized Enlightenment with an equally hypostatized Revolution.

The current piece outlines basic positions propounded by Kondylis in his monumental monograph *Die Aufklärung im Rahmen des neuzeitlichen Rationalismus* (1st German edition 1981; 1st Greek edition 1987) in which the Enlightenment is apprehended as the Era of the reinstatement of sensibilia – which disclosed the (incurable) divide between the causal and the normative viewpoint along with the internal contradictions emerging from the practical indispensability of hovering between the theological and the relativistic/nihilistic adversary – and the Age that essentially paved the way for the abolition of the "autonomy of Spirit" brought by the thinkers of suspicion in the 19th century.

Monodimensional interpretations of the Enlightenment were grounded upon the conviction that the concept of Reason (with its positive and negative repercussions) constitutes the great common denominator that encapsulates not only said ideal type's distinctive trait but also the specific positions and concepts that concretize it. In this regard, the examination of the Enlightenment *sub specie philosophiae kantianae* (in which the latter is presented as its culmination), as indicatively appearing in the works of K. Vorländer or E. Cassirer, surreptitiously projected teleological conceptions in a historical process which was itself open; Hazard's respective reconstitution, undertaken from the viewpoint of the criticism leveled by enlighteners against established Christianity, appeared equally unidimensional as emanating from the demand of autonomous and all-encompassing Reason for universality; the criticisms voiced by Adorno and Horkheimer against the Enlightenment as being the Era of the apotheosis of instrumental Reason (essentially constituting a disguising of an Early Romantic-conservative approach in a neo-Romantic-progressive conceptualization and language, approach that was embraced – albeit with the opposite signs – even by liberal theorists such as Crocker and Becker) essentially sprang from the post-1945 need to acquire psychological compensation from the traumatic experiences of national socialism; while the reading of the Enlightenment as the "unfinished project of modernity" (suggested by prominent representatives of the second and third generation of the Frankfurt School) was, similarly, conveyed by ideological expediencies beneath the appropriated hegelian line of argumentation.

The gradual awareness of the historicization of natural and social science, the realization of the rapid transformation of Enlightenment ideology into tangible forms of domination (*a la* Foucault), along with the acknowledgment of noticeable

individual contributions such as e.g. those of Vyeeverberg – who recognized relativism and pessimism as organic-integral components of the historiography of the Enlightenment – or those of Dieckmann – who shed light on the common worldview perceptions underling diverse (from the viewpoint of content) philosophical, literary and social-scientific texts – have led to a *comprehensive revision* of the hitherto linearly progressive interpretations of the Enlightenment. Moreover, the fact that the entrenchment of numerous Enlighteners against the theological adversary was not *eo ipso* converted into a positive consensus with regard to the substantive demands of Reason (under the auspices of which Enlighteners presumably launched against the Revelation’s compulsive prescriptions), called for a logically consistent explanation. The shaping of a succinct interpretation capable of providing an analogous explanation, washed up, inter alia, two grave additional deficiencies of monodimensional interpretations: the frequent confusion between Enlightenment’s rationalism and intellectualism and the precarious association of a unidimensionally perceived and hypostatized Enlightenment with an equally hypostatized and fossilized Revolution (by both the revolutionary and the counter-revolutionary wing).

Ultimately, Kondylis’s article illustrates how established conventional interpretations of the Enlightenment “inevitably unfold under the constellation of politics and polemics”. Impassionate ascertainties of the sort acquire a distinct meaningfulness when made by thinkers of the fringe who have managed (*qua* scientists) to *renounce the progressive logic of normative constructs*. It is not a coincidence that Kondylis himself was characterized as “an Enlightener with no Mission”.

Raymond Petridis

(Assistant Professor of Philosophy - American College of Greece)

## **Monodimensional Versus Multi-dimensional Interpretation of the Enlightenment<sup>2</sup>**

From a schematic and fragmentary presentation of the life and work of certain leading representatives of Enlightenment thinking, as for example in Karl Vorländer's *Geschichte der Philosophie*, it is almost impossible to gain an overall picture of the Enlightenment and its era which is capable of satisfying our present-day knowledge and cognitive demands; but it is possible within its pages to discern with considerable precision a general conception of the Enlightenment which was characteristic of a certain interpretive direction and still retains some topical elements. According to this view, the Enlightenment is characterized on the one hand by the dissemination of empiricist and sensualist trends and, on the other, by the programmatic putting forth of the demand of human reason to confront the problem of the world with its own powers and shape human life as it sees fit. But Reason that depends cognitively on sensory experience cannot go beyond the boundaries of thought of simple dianoia, while empiricism and sensualism as such risk degenerating into vulgar materialism. The acceptance of an Enlightenment whose main characteristic is dianoia entails that anti-intellectualist trends such as the philosophy of sensation cannot be permitted to be included in the Enlightenment in the strict sense of the term; and the implication to be drawn from the acceptance of a fundamental contradiction between the demand of autonomous Reason and the fixation with sensory experience is that its resolution requires a philosophical synthesis, such as the one attempted by Kant. The examination of the Enlightenment sub specie philosophiae kantianae, in which the latter is presented as its culmination, means of course that one surreptitiously introduces teleological conceptions into a process which was itself open, and that one treats in similar fashion the material of the history of ideas; but above all it means that one comprehends the nature of the Enlightenment normatively, in the sense that one shrinks it, so that it remains "true" to those norms set and advocated by Kant with his dual distancing on one hand from empiricism or skepticism, and on the other, from dogmatism or traditional ontology.

The normativist view of the Enlightenment is additionally obliged to directly or indirectly accept Kant's relevant definition of the Enlightenment's content as "man's emergence from his self-imposed nonage". The reason being that its representatives are philosophers and researchers who view their intellectual task as further evolution of the primary – in their opinion – practical-ethical mission of "the" Enlightenment. Especially in Germany after 1945, despite whatever nuances, reservations or objections, this view seems to be supported with an emphasis usually absent from analogous trends in Anglo-Saxon countries or France. This phenomenon explains why the great impetuses, those that forced research in recent decades to reconsider the unidimensional interpretations of the Enlightenment, did not originate in Germany. However, from a psychological perspective this fact is perfectly understandable: it stems from the traumatic experiences of National Socialism and is in line with the desire for Enlightenment ideals to prevail in that

---

<sup>2</sup> Panajotis Kondylis' "Nachwort" was originally published in: Karl Vorländer, *Geschichte der Philosophie mit Quellentexten*. Neuzeit bis Kant. Vol. III, ed. Rowohlt Taschenbuch, Hamburg, 1990, pp. 328-345. Initially untitled, the heading slightly paraphrases the one added by K. Koutsourelis, editor of a Greek volume of collected essays entitled *Melancholy and Polemics. Essays and Studies* (Editions Themelio, Athens 2002) in which said piece was included (pp. 91-116) [translators' note].

country as a component of a liberal or democratic conscience capable of underpinning a correspondingly shaped state institutional edifice. In any case, the background of the history of ideas reinforces *ex negativo* the tendency to amalgamate the historical picture of the Enlightenment with current enlightening intentions. For even though in the 19th and 20th centuries large segments of the laical bourgeoisie and socialists as a whole spoke about the Enlightenment in a positively charged normative sense (even when with that term they meant something entirely different or praised certain of its aspects), on the other hand it is a fact that from as early as the 18th century the crystallization of the sense of national identity in Germany – and indeed, not only in “reactionary” circles – was repeatedly accompanied by conspicuous entrenchment against the alleged shallowness of the Western Enlightenment spirit. This attitude survived in various versions into the 19th century and indeed came even more strongly to the fore in the 20th century, particularly during the First World War and of course after Versailles, a development that manifested itself both in aestheticizing intellectual circles and on the radical Right. It is unnecessary to demonstrate here that its impact on scientific investigation of the Enlightenment in Germany was probably even more fateful than that of the monodimensional normativist view.

Undoubtedly, this socio-politically fuelled discord over the nature of the Enlightenment represents under no circumstances an exclusively German phenomenon. Generally, debate about the Enlightenment, when it already belonged to the past and could therefore be examined retrospectively or with the criterion of its presumed consequences, was held in the shadow of socio-political aspirations and needs, and indeed in the framework of the great theoretical dispute that broke out on the occasion of the French Revolution and with a focus on its historical background and evolutionary course. Naturally, the protagonists or advocates of the Revolution neither understood it nor presented it as just another episode in the usual political acquisition of power, but on the contrary as a radical political and moral-intellectual turning point in the history of humanity; seen through this prism, the Revolution was the practical verification of all the ideas and aspirations of the Enlightenment. But the opponents of the Revolution too just as naturally assumed an organic bond between it and the Enlightenment – though with the positive/negative signs reversed: in their eyes the Revolution constituted the abominable but inevitable result of the longstanding undermining of the estates-based Christian values by a minority of power-thirsty intellectuals, who eventually managed to sway the masses and – by invoking general and abstract ideals – establish their regime of terror.

Despite the unbridgeable gap between their final assessments, both these positions share certain substantial assumptions, which thus became common property and for a long time sealed current views of the Enlightenment, even those of science directly or indirectly. Firstly, the Revolution and the Enlightenment were the subject of joint examination, i.e. the former was seen as deriving from the ideas of the latter, which in turn helped shrink the Enlightenment to more or less those elements which were important for the ideology of the Revolution, and paved the way for its integrative treatment from precisely this viewpoint. But because the Enlightenment had come to the fore with the demand to implement in practice certain norms and values on a social level, it was inevitable – secondly – that the quintessence of the Enlightenment would be identified in its conscious normative

standpoint, which again meant that the self-understanding of its representatives and supporters and the – from a negative perspective – like-mindedness of the enemies of the Enlightenment and of the Revolution toward this self-understanding was taken at its face value. Thirdly, the Enlightenment appeared to follow an intellectualist direction, in the sense that its norms and values constituted institutions of autonomous Reason, which were not (necessarily) accountable to experience, but looked down from on high, commandingly or frivolously (depending on the assessment), at the chaotic plurality of empirical things; the social incarnation of this Reason and of this noesis which confidently sought to improve the world was none other than the intellectual – from the philosopher to the militant journalist.

This conjugation of normativism and rationalism or intellectualism served as the foundation not only for the proud confidence of many Enlightenment thinkers, but also for the criticism leveled at them by their adversaries, especially after the outbreak of the Revolution. Above all, the counter-revolutionary wing of Romanticism accused the Enlightenment of fighting to uphold misguided norms and values, precisely because it functioned with cold noesis and despised the voice of the heart and of emotion, where man's true nature is revealed; because only emotion takes root in the concrete, in the world – that is – of history and of tradition which we have an obligation to safeguard, while pure Reason is partial to abstractions that are generalizing and ultimately alien or even hostile to man. This conservative-Romantic criticism of the Enlightenment managed to acquire the eminence of scientific treatment of the deeper character of the Enlightenment, purely and simply because it presented itself as a counterbalance to the positive, but at the same time one-dimensional, approach to the Enlightenment. Its dissemination resulted in efforts being made to reduce the Enlightenment as a whole to the geometrical spirit or even the Cartesian way of thinking, but above all to disregard phenomena of the history of ideas such as the philosophy of sensation and indeed Rousseauism or the Sturm und Drang movement, and consider them not as components of the Enlightenment but as harbingers of the reaction against it. This Romantic approach to and criticism of the Enlightenment appeared in many variations and its impacts can be seen also in subsequent periods, when its social origins and social motives fell into oblivion; which is why those ignorant of the history of ideas are today shocked to learn that the criticisms voiced by Adorno and Horkheimer against the Enlightenment as being the apotheosis of instrumental Reason along with all their moral and cultural repercussions essentially constitute the disguising of this Early Romantic-conservative approach in a neo-Romantic-progressive conceptualization and language. But in order to understand and explain the phenomenon of this retaining of the basic motifs of a theoretical current despite the change of normative aspirations, we must be familiar with the long and labyrinthine adventures of paleo-conservative criticism of capitalism and civilization in its later cross-fertilization with analogous socialist standpoints.

The first major synthetic works on Enlightenment thinking reproduced in a number of variations the intervening oversimplified monodimensional interpretations. Hazard reconstituted the positive program of the Enlightenment from the viewpoint of the criticism leveled by enlighteners against established Christianity and thus attempted to show that this program as a whole sprang from the demand of autonomous Reason for universality. According to his view, the causes of the practical failure of the Enlightenment program lay in no small part in

the disregard for sensation, a view which meant of course that the philosophy of sensation did not belong to the Enlightenment *stricto sensu*. Hazard, however, made no attempt whatsoever to explain the fact which he himself ascertained, namely that the phenomena which in his analysis caused the crisis of the Enlightenment, more often than not preceded the latter's supposed peak. To this extent, the thematic and logical ranking of the material, which sought to accentuate the impression that the crisis of the Enlightenment was the later consequence of the awareness of its inadequacy and imperfections, was contradictory to the historical sequence of events, and thus elements of thought which were logically and chronologically associated, appeared to be logically heterogeneous and chronologically distanced. But a consistent explanation of the [substantiated] fact of the logical and chronological connection between these elements rather than their artificial separation would require an essentially different overall interpretation of the Enlightenment. Similar objections can be raised with regard to the work of Cassirer fifteen years earlier, who, following Dilthey, while not accepting the Romantic censure regarding the ahistorical intellectualism of the Enlightenment, instead attempts to compress the entire historical multifariousness of its ideas into what he calls Enlightenment-type thought. This latter supposedly corresponds to the methodical *modus operandi* of mathematical natural sciences, or even springs from it, and signifies to a large extent the shaping of experience by dominant noesis, as this is paradigmatically demonstrated in the central concept of law. From this perspective, Kant figures as the thinker who consummated the Enlightenment, that is, as the person who not only applied Enlightenment-type thought to the entire spectrum of philosophical questioning, but also grounded it in the context of the theory of knowledge, by explaining and making plausible its epistemological necessity.

Now, Cassirer defines this type of thought, of which he considers Newton a typical representative, in such a way that its paternity can be attributed just as easily to Galilei for example, while in what the distinguishing difference of the Enlightenment consists fatefully remains unspecified, as too does the special secret behind Newton's enormous impact in the 18th century. Moreover, the writer is not in a position to consistently follow the interpretive thread through all the fields of Enlightenment thinking he is investigating and demonstrate in a logically and historically satisfactory manner the latter's concrete physiognomy, reducing it to the premises that he accepts. Having imposed on himself the compulsion to interpret "the" Enlightenment as a single whole, he often implicitly overlooks writings and facts or subjects them to a Procrustean bed. His victims are primarily materialist trends, which Cassirer dismisses as isolated phenomena devoid of any typical significance. This stance is of course understandable when one considers the foundational role for the genesis and character of neo-Kantianism played by his struggle against materialism; on the other hand, we cannot gain an objective picture of the Enlightenment unless we are in a position to explain why materialism programmatically came to the forefront for the first time in the history of ideas of the Modern Era precisely in the 18th century. In a word, Cassirer tautologizes, casting aside whatever does not agree with what he assertorically claims to be fundamental Enlightenment-type thought, and teleologizes when he describes the evolution of the Enlightenment with his gaze turned to its supposed consummation by Kant's work.

These brief observations on two major works of the Enlightenment literature should have made clear the substantial shortcomings of monodimensional interpretations. The same reasons that inspired the neo-Romantic – and still conceptually unidimensional – reckoning of Adorno and Horkheimer with the Enlightenment also led, in general, to the questioning and reconsideration of these interpretations. The two World Wars and the emergence of that phenomenon which at the time was called totalitarianism and in at least some versions prevailed and was exercised (also) in the name of what were originally Enlightenment ideals and values, must have fuelled the feeling that the era which had emblazoned its standards with the watchwords of Enlightenment humanism and according to its own self-understanding was striving for their realization, had already reached its end – and in particular: that the practical failure of efforts whose roots and beginnings lay in the Enlightenment program, first of all on account of its scope cannot be attributed either to coincidences or to subjectively bad intentions, but to the fundamental positions of the Enlightenment themselves. Understandably, at first it was the more conservative and right-liberal researchers and historians (e.g. Becker and Crocker) who were willing to accept such hypotheses, partly considering themselves to be guardians of the Christian-humanist legacy, and additionally having the tendency to attribute the deviation of totalitarianism to the radicalization of Western-liberal ideas by the godless Enlighteners. People whose personal contact with contemporary political movements or whose own contemplation of the paradoxical dynamic of social and ideological factors were unpleasantly surprised by the phenomenon of the transformation of Enlightenment ideology into tangible forms of domination also gradually distanced themselves from the Enlightenment in similar fashion. Even so, science began to search for dark sides, inconspicuous points, unstated prerequisites or implied, internal contradictions or historical parallels; what was substantially new and fruitful about this attitude was the fact that researchers were no longer so interested in classifications and periodizations, but much more in the multi-dimensional apprehension of a [thematic] subject whose multi-dimensional character they now recognized.

On its own of course, the reassessment of the program and of the historical impacts of the Enlightenment in no way sufficed to piece together a scientifically reliable overall picture of it. But there were additionally important developments in methods for researching the history of ideas along with groundbreaking approaches to mechanisms responsible for the shaping and operation of philosophical and scientific theories. The more detailed study of the history of the natural sciences, which constitutes one of the great events in the domain of the history of ideas in recent decades and frequently resulted in the historicization or relativization of the absolute objectivity which the so-called positive or exact sciences claimed for themselves, inevitably led to the conclusion, for example, that Newton's interpretation of nature was not the result of an application of certain methods to new natural data which took place in a historical vacuum, but on the contrary a synthesis that among other things owed much to the tradition of Hermeticism; besides, its enormous influence on all intellectual life in the 18th century was based, as we now know today, on factors that had more to do with political and theological rather than specifically natural science viewpoints. In such conditions of course, there could no longer be any talk of a type of thinking of "the" Enlightenment, a paradigmatic representative of which was the scientific achievement of Newton,

particularly in view of the fact that the vast majority of Enlightenment thinkers aspired to downgrade the purely mathematical component of Newton's work as well as mathematics in general, because they saw in them a resurrection of intellectualist abstractions.

In this regard, the more thorough investigation of the history of science offered another substantial service to the study of the Enlightenment. For it brought to light the key importance of the development of the biological sciences for the world of Enlightenment ideas (Roger) and thus obliged us to re-examine current views concerning the supposed derivation of 18th century materialism from Cartesian mechanicism; and so we necessarily proceeded to the general ascertainment that the Enlightenment view of nature, which constituted the theoretical basis of the struggle against the theological doctrine of the Creation, was crystallized under conditions far different from the mechanical worldview of Galilei, Descartes or Hobbes, with whose assistance the rationalism of the Modern Era won its first major battle against the theretofore prevailing interpretation of the world.

The delving into the development of social sciences in the period of the Enlightenment also brought to light information and facts which once and for all dispelled the romantic myth concerning the ahistorical view of the supposedly intellectualist Enlightenment which, although challenged by Dilthey at the time, still persisted. Revised readings and/or the rediscovery of texts, such as those of the Scottish school, this time from the viewpoint of questions raised by modern social sciences, showed that the Enlightenment had not only left behind the old courtly historiography but also political historiography (Hume, Gibbon) and that it managed to establish historically founded sociology. The opening up of the historical world with its historical roots and historical variety was undoubtedly an intellectual achievement of the 18th century, which bore fully ripe fruit only during the next two centuries. In turn, this finding necessarily led to the conclusion that historical constructs which place their faith in linear progression, to which one had until that time simplistically shrunk the historical thinking of the Enlightenment, constituted only one side or version of the actual spectrum of historical standpoints and efforts toward a general interpretation. Another, in no way inferior or less important, part of the same spectrum was comprised of relativist and skepticist positions, which were not only contrary to but very often even polemical toward the aforementioned historical constructs. Relativism and pessimism were recognized as organic components of the historiography of the Enlightenment (Vyverberg), and if this phenomenon was not explained immediately or was not always explained convincingly and with lucidity, its intimation nevertheless constituted an additional important reason to come up with an overall picture of the Enlightenment, one richer in hues and content.

The same need was partly generated and partly reinforced by the growing interpenetration of the methods of the scientific branches. It was not by chance that researchers, whose specialization was philology, contributed enormously to the revision of one-dimensional interpretations of the Enlightenment (Dieckmann). One characteristic of the Enlightenment itself was that it made fluid the boundaries between philosophy, literature and science as different types of the written word and indeed in some cases it even eliminated them. The investigation into the Enlightenment made use of this finding by setting as one of its tasks the parallel study of philosophical, literary and socio-scientific or natural science texts, jointly



examining them, that is, on the basis of their common content and bringing to light the common worldview perceptions that underlie them. In this way, the canon of the relatively few renowned thinkers who for so long had been considered classic representatives of the Enlightenment spirit and constituted the preferred or even exclusive subject of scientific inquiry, was exceptionally enriched and its earlier hierarchical composition was dissolved, at least in part; dubious or infamous works were reassessed and understood differently, while greater knowledge of the story behind the writing of already well known and established works dulled part of their initial shine. The expansion of the material and the decomposition of the old canon in turn allowed us not only to take a look at the theretofore hidden corners of Enlightenment thought, but also to comprehend more deeply and more penetratingly the major common loci around which this thought revolved and from which it sought its ultimate worldview foundation, such as – for example – the common loci of nature or happiness; the exemplary research contributions of Ehrard and Mauzi, which address these issues, became possible precisely on the basis of the methodological preconditions we described. A useful contribution in this respect was made by the advanced – in the meantime – sociological investigation of the life of the writers, of publication output, of the reading public, etc. in the 18th century, which shed light on specific conditions and needs, under the influence of which Enlightenment thought was crystallized in all its multifariousness.

Monodimensional interpretations of the Enlightenment are directly or indirectly based on the conviction that the programmatic assertions of the Enlightenment itself indeed contain the great common denominator that encapsulates not only its determining general consideration but also the specific positions and concepts that concretize it. And it was only natural that they should identify this common denominator in the concept of Reason; for the Enlightenment indeed appeared, and moreover as Enlightenment, with the aspiration of completely casting aside Revelation and authority in favor of the autonomous act of human Reason or at least submitting them to the rigors and ameliorating influence of Reason. However, the programmatic (and usual) confrontation between Reason and Revelation or authority allows us to see that the invocation of Reason on the part of the Enlightenment has a purely polemical or negative character, which again entails that a uniform consideration of the Enlightenment movement could only be attempted from the viewpoint of its delineation vis-à-vis the ecclesiastical-theological foe, even though the latter was not opposed by all Enlightenment thinkers with the same emphasis and with the same arguments. But the polemical-negative consensus on the invocation of Reason against Revelation and authority, through the Enlightenment itself was not converted into positive consensus with regard to the specific content of that same Reason; the definitions of the concept of Reason and of the concept of nature which were proposed from time to time by various thinkers and currents differ considerably from one another or are even diametrically opposed, so we cannot use them to compose a positive single definition of the Enlightenment under the auspices of Reason, even though all sides invoke it. And when we ask for the adoption of a specific definition of the concept of Reason and its use as a measure and yardstick, we are simply making known our willingness to identify with the self-understanding of a certain wing of the Enlightenment movement and to sacrifice the descriptive approach for normative purposes.

The shrinking of the Enlightenment to the concept of Reason entails a further optical illusion, with particularly regrettable consequences for inquiry to date. Invoking Reason and encouraging people to make use of it by observing its principles and lessons, as they emanate from such use, is commonly called rationalism, and in this sense the period of the Enlightenment was called the Age of Reason. But very often rationalism was thrown into the same pot as intellectualism; this created confusion between the content of Reason and its epistemological structure and it was thought that a declaration of faith in Reason was the same thing as a declaration of faith in noesis as the supreme and most valuable human capacity. From the perspective of the history of ideas, this confusion originates from the old romantic-conservative polemic against the Enlightenment and its revolutionary effects. The criticism leveled at the Enlightenment by conservatives (romantics) was that in the name of Reason it supported universalist norms as well as a universalist view of man, without taking into consideration specific geographical, historical and social conditions; so this normative universalism can spring only from that human capacity that is less sensitive to sensory reality and tends more than all others to generate and weave abstractions: noesis. The romantic-conservative opposition to the content of Enlightenment Reason that was turned against Revelation and authority was thus articulated (also) by the rejection of abstract intellectualism or by the shrinking of Enlightenment rationalism (as the quintessence of certain positions and norms) to intellectualism (as a form and method of thinking); in this way, the supposed contentual/substantial mistakes of the Enlightenment were presented as a necessary result of the erroneous form and erroneous method of its thinking. This romantic-conservative impreciseness would not have led to a school, if the Enlightenment thinkers had indeed not been obliged to use exclusively Universalist and in that respect abstract assertions in order to positively define the content or norms of Reason. From the viewpoint of the history of ideas, as we have already observed, the Enlightenment notion of Reason is (formally) a single one only as a polemical negative notion against Revelation and authority, while the moment we take as a yardstick the diverse definitions assigned to its content by the various Enlightenment currents, it appears fragmented and polysemous.

So what is required is a point of view which allows us to satisfactorily explain the widely evidenced and nowadays acknowledged contradictory multifariousness of Enlightenment positions, without at the same time identifying the Enlightenment invocation of Reason, that is to say, Enlightenment rationalism, with intellectualism; for the intellectualist shrinking of Enlightenment rationalism is incompatible with the crucial ascertainment of the multifariousness of Enlightenment ideas. Such a point of view can be gained only through an analysis oriented toward the process of the reinstatement of sensibilia. Of course, the reinstatement of sensibilia is not per se a conception or achievement of the Enlightenment, but a central position of the rationalism of the Modern Era in general, an organic part and key phase of which is the Enlightenment; as such it is directed against the basic understanding of ancient and Christian metaphysics, according to which the sensory-material world is ontologically inferior to the sphere of pure (transcendent/-al) spirit, that is, poorly arranged, unstable, unpredictable and consequently unable to be comprehended through purely rational means such as that sphere. In contrast, 17th century mathematical natural science sought to prove that nature is a perfectly arranged whole which as such is and ought to be worthy of man's rational intellectual

endeavor, in effect constituting its only possible or serious subject-matter. The reinstatement of sensibilia in the Modern Era, however, is not confined solely to this ontological (and cognitive) revaluation of the material world in its entirety; at the same time it has a directly practical-normative dimension, since it can be translated into the demand for an autonomous morality, which comes into conflict with the heteronomy of Christian-ascetic way of life. The ontological and anti-ascetic reinstatement of sensibilia is now in line – in the context of the worldview framework of Modern Era rationalism – with the primacy of anthropology, which replaces the primacy of theology. From the viewpoint of the ontological revaluation of the material world, this primacy means man now chooses this world as his main field of activity and attempts to dominate it through science and technique; of course, in order for man to be elevated to the position of dominator, it is necessary to cast aside the primacy of theology, to which man's rule over God is inconceivable. From the viewpoint of the reinstatement of sensibilia in the anti-ascetic sense of the term, the primacy of anthropology moreover means that man becomes increasingly seen as a physical being, whose spirit or soul is rooted in its biological substratum and in addition is (jointly) determined by external sensory factors. The antithesis between the view that man rules nature (including his own) and the view that man is nature, that is, the antithesis between normative and causal, essentially determined the character and course of rationalism in the Modern Era in general.

With the Enlightenment, the reinstatement of sensibilia reaches a theretofore unknown and inconceivable climax. On the natural science-cosmological level the self-movement of matter is gradually recognized; on the epistemological level empiricist or sensualistic trends largely hold sway; on the level of moral philosophy the anti-ascetic shift becomes unmistakable and, indeed, aggressive; on the level of social theory material factors, from geography to economy, are now appreciated more than ever before and their shaping and operation is now understood specifically. However, the radical forms of reinstatement of sensibilia across the entire intellectual spectrum of the Enlightenment remain quantitatively fairly insignificant; but their actual influence reaches much further. For the ultimate ontological and moral-philosophical repercussions of a consistent reinstatement of sensibilia at all levels resonate every moment in all philosophical camps, which act and react precisely within the perspective of these consequences, since with their theoretical reason they promote the reinstatement of sensibilia in a manner and form that is in accord with their each time ontological and normative fundamental decision. If the unity of the Enlightenment is based on its general undertaking to reinstate sensibilia in one way or another on all the above levels in opposition to the priorities of theological metaphysics, the multifariousness of its content springs from the plethora of its different standpoints on the question of how and to what extent this should take place.

We shall comprehend why this question took on such an urgent character especially in the 18th century and understandably elicited an abundance of answers, if we consider the function of the concept of spirit in the earlier philosophical and (theological) tradition – a function that was for the first time challenged so strongly and so en masse in the era of the Enlightenment. For the spirit was not only the highest stratum of Being, it was at the same time conveyor and guarantor of the Normative – both as God who as *ens realissimum* was simultaneously the quintessence of all norms, but also as the human mind that was recognized as having

the competence and capacity to tame man's sensory dimension and shackle it according to normative dictates. At a time when God was not yet dead, it was only natural that the undermining of the spirit by the reinstatement – let alone the ontological autonomization – of sensibilia, would be seen as undermining in general the normative and moral element. This impression could have been less irksome to the vast majority of Enlightenment thinkers who were influenced by it, if it did not place an effective weapon at the disposal of the theological adversary, who of course presented the severance from the traditional hierarchy of values as nihilistic severance from every value. In the specific conditions of the 18th century, practically all factions of the Enlightenment were obliged to ward off the suspicion of atheism or of nihilism, if they wanted to be positively received in society. So the struggle within the ranks of the Enlightenment concerning the form and extent of the reinstatement of sensibilia at the same time constituted a dispute about the best strategy and tactics for vanquishing or at least neutralizing the theological adversary.

The multifariousness of the Enlightenment, which owes its origin and motives to these factors, ranges from positions that make greater or smaller concessions to intellectualism in order to better secure the spirit as conveyor of the Normative, to outright nihilism, that is, to consistent axiological relativism and a farewell not only to theological norms but also to all normative and axiological thought. Beginning with this ascertainment – and given our insistence against monodimensional interpretations that always emanate directly or indirectly from a normativist conception of the Enlightenment – we must at this point make a two-fold distinction. First, we must distinguish between the Enlightenment in the sense of intellectual currents that seek to replace the theological interpretation with an as far as possible secular and immanent interpretation of the world, and the Enlightenment in the sense of certain norms and values put forward not only against theology but also against the skepticism and nihilism which spring from within the ranks of the Enlightenment itself; because a declaration of faith in an immanent interpretation of the world does not necessarily entail a declaration of faith in a certain set of values, unless we take the concept of nature or of man in a normative sense, as did the great majority of Enlightenment thinkers.

On the other hand, we must also distinguish between the Enlightenment in this dual sense and its era. Everything that took place in intellectual Europe from the latter third of the 17th century to around 1789 was not all Enlightenment, quite the opposite in fact: there was much directed against the Enlightenment, and there was much that was merely an insouciant continuation of the thought of centuries-old intellectual traditions or even habits. The Enlightenment unfolded in the framework of its era and under conditions dictated by it; but there again, whatever we call Enlightenment era would not have been what it was without the birth and impact of the Enlightenment. We see this, for example, in the influence of Enlightenment ideas on attempts at reform in the field of theology; because not only was the (main) current of the Enlightenment forced to reckon with the theological adversary, theology itself could no longer cope without a (negative, guarded or positive) stance on the Enlightenment.

If we look at this enormous – in terms of forms and content – wealth of hues which characterizes all these levels, then talk of the multifariousness of the Enlightenment takes on its specific meaning, irrespective of the distinction between its separate main notions. However, we may retain the ascertainment that the

intellectually more relaxed yet quantitatively far superior and moreover more popular main trend of the Enlightenment had an empiricist orientation, while trying at the same time to safeguard its spirit and main ontological forms (namely those of God and of human Reason) in each different measure and interpretation; its adherents hoped they would thereby shake off the suspicion of nihilism – not only because they themselves were acting in the name of values and norms and it was understandable they should renounce nihilism out of true conviction, but also because the latter was tactically necessary in their struggle against the theological adversary. At one end of the spectrum of Enlightenment ideas, where this main current is predominant, we encounter intellectualist trends which of course did not aim to defend intellectualism in the sense of the old ontology, but strove on the basis of worldview perspectives of the Modern Era to found the autonomy of the human spirit beyond all sensory experience and despite the indispensability of the latter; from a moral-philosophical perspective, the goal was to turn this autonomy of noesis and of Reason into a morality without a utilitarian, and ultimately therefore without a relativist character.

At the other end of the spectrum are the different variations of materialism which, although from a quantitative viewpoint carry as little weight as the intellectualist trends, are by no means absurdities, as Cassirer maintained. For they reveal (above all with their nihilistic evolution in La Mettrie and de Sade) the ultimate ontological and moral-philosophical consequences of precisely that emphatic reinstatement of sensibilia, in which the main current of the Enlightenment too saw its fundamental cosmo-theoretical beginning but at the same time its most powerful worldview weapon. On the other hand, it should be stressed that materialism also can be seen as the consummation or philosophically necessary outcome of the Enlightenment just as little as, for example, Kantianism. It constitutes one of the many logically legitimate positions held by actual or potential supporters, which originated from the primarily anti-theological orientation of Modern Era rationalism in general and of the Enlightenment more specifically – that is, from the reinstatement of sensibilia in the two-fold sense we described.

The multi-dimensional understanding of the Enlightenment in the framework of the reinstatement of sensibilia moreover enables us to avoid the old and still widespread confusion between Enlightenment rationalism and intellectualism as well as the erroneous confrontations (e.g. Rousseau against the Enlightenment) and periodizations arising therefrom. The Enlightenment reinstatement of sensibilia came to the forefront as antithesis not only with what was considered scholastic intellectualism, but also with Cartesian mathematicism and deductivism; in the simultaneous struggle against the intellectualism of scholastic syllogism and mathematics of the 18th century, both the empiricist-experimental field of natural science and the biological and historical sciences were reevaluated. At the same time, the empiricist theory of knowledge with its genetic approach did away with the traditional notion of pure noesis, so that Reason was no longer regarded as the paramount component of a – from the outset – fixed stratification of the psyche, but as the highest evolutionary step of a spirit that is gradually created and is always dependent on the senses. Despite this, the anti-intellectualist – in its general orientation – Enlightenment could without much thought regard itself as rational, because it didn't make its own concept of Reason dependent on the ontological regime of noesis, but rather associated it with certain content from which directly

normative consequences emanated. "I behave rationally" meant, in the contemporary language of the Enlightenment, "I live in accord with nature" – i.e. with precepts that are inherent in (human) nature and have not been dictated by some Revelation or authority.

Just as nature as a polemical concept was directed against the supernatural, so too the declaration of faith in Reason was tantamount to rejection of the heteronomy of human action by supernaturalistic teachings. And just as nature contained sensibilia in all their dimensions, without ceasing to require rational behavior because of this, so too human Reason encompassed all of man's existence; it wasn't based solely in noesis, but was rooted in much deeper strata and had to guide man with the safety of natural instinct, under at least normal or ideal conditions. It is precisely this conviction that forms the great common denominator of the other currents of the Enlightenment and of the philosophy of sensation or of Rousseauism, which were often treated as a revolt against the Enlightenment, as forerunners of Romanticism, etc. Because the philosophy of sensation proclaimed precisely the rooting of the morally-normatively understood rational element in (human) nature, while if it accused its opponents of intellectualism it did so purely and simply because within the ranks of the Enlightenment intellectualism was generally perceived as censure. And conversely: no adversary of the philosophy of sensation or of Rousseauism was suspicious of these currents as being intellectualist in the later disparaging sense of the term, although many questioned whether the Enlightenment program would be capable of reconciling nature and civilization in accordance with the prerequisites of the philosophy of sensation. The organic connection between the philosophy of sensation and the Enlightenment as Enlightenment is demonstrated by the simple facts that the former unfolded at the same time as the Enlightenment movement and that one of its representatives, Shaftesbury, was among those 18th century writers with the greatest popularity and influence; as for Rousseau, he appeared at a time when numerous classic works of Enlightenment thought had not yet been published. So, on the basis of chronological data it would seem impermissible for us to speak of an era dominated by dry Enlightenment rationalism, which was supposedly followed by an era of sensation as a protest against it.

The reinstatement of sensibilia sparked the conflict between the causal and the normative element. Logically this conflict could have been resolved, indeed either by eliminating the normative (as the nihilists did) or by in principle separating is from Ought and sensibilia from Reason (the path followed by Kant). But the main current of the Enlightenment could not and did not wish to accept either of these two consistent solutions, for without the normative element it would not have the means to support its claim to lead society, while the dualism would not only result in the resurrection of intellectualism, it would additionally render obsolete as a source of norms also (human) nature, which had just been rediscovered, and could thus have made possible or even necessary a new recourse to the supernatural for the grounding of morality. But if acceptance and defense of the normative element (as defined by the Enlightenment) was absolutely necessary in the struggle against the theological adversary and the morality or social organization which it supported, abandoning in the same struggle the causal explanation of phenomena of nature and society was equally impossible; because, of course, whoever sought to investigate and apply the laws of causality did so with the intention of rendering impossible or

superfluous the arbitrary and unforeseeable interventions of God in the cosmic becoming. The structure of the – predominant in the Enlightenment – concept of nature, which has a causal and a normative side, illustrates this twofold necessity in the thinking of the main current of the Enlightenment. However, the entanglement of Is and Ought or causal and normative element could not be considered a fait accompli, but was construed either as an ontological starting point and possibility or as a demand whose future fulfillment appeared to be secured precisely because of the “nature of things”; at any rate, whatever prevailed hic et nunc was a “bad” reality, that is to say, there was a gulf between Is and Ought which had to be transcended.

This being the case and depending on the specific situation and polemical needs at any one time, sometimes the causal and at other times the normative version would come to the fore, something that spawned new contradictions and new strategies to reconcile them. This became clear in the field of moral philosophy, where the position concerning man as a natural being was emphatically supported in order to refute the teaching of original sin and at the same time bolster the anti-ascetic character of Enlightenment morality, but this undertaking entailed the risk that along with once predominant and above simple nature noesis, free will too would sink and therefore also man’s moral self-determination; for this reason, attempts to ground morality in the concept of self-love (as understood by the Enlightenment) and in this way bridge the natural and the rational element in man, remained problematic from a logical aspect, constantly toing and froing between the two horns of this dilemma. But also in the field of the philosophy of history, the clash between the causal and the normative element made its presence felt as antithesis between the ascertainment that the morals, laws and norms of each people and culture are dependent on material conditions and consequently their validity is relative, and the expectation that – inspired by universal values – we can indeed influence these norms, or even unite them at the end of historical evolution. The ceaseless back and forth between the causal and the normative element under the pressure of the cosmo-theoretically (ideologically) urgent reinstatement of sensibilia constitutes an additional important reason for the multifariousness of the content of the Enlightenment and the inadequacy of its monodimensional interpretations.

In the perspective we have thus opened up, a reassessment of the relations between the Enlightenment and the Revolution is necessary. Both the revolutionary and the counter-revolutionary side were in the habit of inferring from a hypostatized and monodimensional view of the Enlightenment an equally hypostatized and unidimensional Revolution, as if “the” Revolution constituted a more or less faithful implementation of the program of “the” Enlightenment. In reality, the Revolution constitutes an equally multilayered and multifarious event as the Enlightenment itself, and there is no common component of Enlightenment ideas which coincides with the common component of the social content and program of the Revolution; whatever history has to show are simply some more or less stable crossings of certain Enlightenment ideas and of certain revolutionary currents – crossings which in any case were not in advance given as quasi programmatic standpoints, but were first formed during the course of the Revolution by various detours. The view that the Revolution was bourgeois because judging from its social outcome it benefited the bourgeoisie, is grounded in an ultimately teleological view of social processes and cannot explain either the elemental movement of farmers, on account of which

the bourgeoisie was forced to share its victory in France with the farmers, or the utterly inconceivable – prior to 1789 – political forms that succeeded the ancien regime and violently crushed it.

If the socio-political views of the bourgeois wing of the Enlightenment were correct, then the Revolution would probably have been completed on the night of 4 August 1789, since there was no place in them for a Robespierre, a Babeuf or a Napoleon. In toto the Enlightenment in turn had as little to do with the bourgeoisie as the Revolution itself did, and it can be shown that the most radical, i.e. the most materialistic forms it took on, were extremely suspect among the great mass of the bourgeoisie and their like-minded “philosophes” and that they rejected them for reasons not only of principle but also tactics; while in the campaign against the nihilist materialists, the normatively disposed materialists also took part both eagerly and officially. If we keep in mind the heterogeneous overall picture we have described, we must conclude that during the revolutionary period, fairly selective use was made of Enlightenment ideas also in those interpretations dictated by the each time conditions of the struggle and the each time aspirations of the interpreters. The multifariousness of the Enlightenment was crossed with the multifariousness of the Revolution; but what was decisive for developments here was not the logic of texts and ideas, but the logic of the struggle.

The multi-dimensional interpretation that revolves around the axis of the main concern of the Enlightenment, namely the reinstatement of sensibilia, enables us lastly to apprehend objectively and in all their breadth the long-term impacts of the Enlightenment in the history of ideas. The reinstatement of sensibilia was accomplished through the abolition initially of noesis and subsequently (of the autonomy) of the spirit in general, and this was again recorded in the primacy of will and praxis over thought and theory as expressed by Marx, Nietzsche, Freud, the pragmatists et al., each time in a different way. The concept of ideology as “false” consciousness could be shaped only on the basis of the Enlightenment view concerning material overdetermination and the practical-instrumental orientation of the human spirit, while the discovery of civilization as a whole by Enlightenment historiography and sociology paved the way for contemporary social and historical science. As is known, the consequence of all this was the sweeping aside of the problem of truth in its [the problem’s] absolute form and at the same time the exacerbation of the typical Enlightenment conflict between causal and normative; above all, it was inevitable that attempts to ground the theory of values and of moral philosophy would incur the consequences, since they were obliged to constantly navigate between the Scylla of an increasingly hollow idealism and the Charybdis of an increasingly pressing and unbearable relativism.

Of course, an analysis of the Enlightenment’s legacy in the field of the history of ideas in this light should not only go beyond the legend of the intellectualist Enlightenment, but also the normative take on the Enlightenment which shrinks the Enlightenment to normative-emancipatory positions. It appears unlikely, however, that the normative curtailments of the Enlightenment will cease in the future to predominate on the broader stage, irrespective of what currently promotes scientific investigation. And this is because there is a large number of philosophers and intellectuals who understand and project their own normative and axiological thinking as the continuation of a unidimensionally interpreted Enlightenment, which they usually invoke as the ultimate legitimization of their undertaking, while their



opponents simply reverse the plus and minus signs. The discord concerning the character and consequences of the Enlightenment will therefore continue. By its nature, philosophical thought is no less political and polemical than political thought. And just like the Enlightenment itself, so too its interpretation must inevitably unfold under the constellation of politics and polemics.

*Translated by Raymond Petridis & Stephen Stafford.*

*Edited by Ilias Iliopoulos.*



## Επιδράσεις του Βασίλη Ρώτα στη σκέψη της Φωτίκας Πλαστουργού-Μπίστολα μέσα από το βιβλίο της, *Άνω Τελεία*, Εκδόσεις Όστρια, Αθήνα 2017

Λίτσα Δαμουλή  
Διδάκτωρ Ιονίου Πανεπιστημίου

*Εις μνήμην Ειρήνης Δόξα,*  
στην οποία οφείλω τη γνωριμία μου με τη συγγραφέα

© 2020 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

doi:

© 2020 Library and Information Center, The University of Peloponnese

Το βιβλίο της κ. Φωτίκα Πλαστουργού-Μπίστολα, *Άνω Τελεία*, άρχισα να το διαβάζω το καλοκαίρι του 2019, με φόντο τα ήρεμα νερά του Σαρωνικού, κάπου εκεί κοντά στο Θέατρο «Βασίλη Ρώτα». Το βιβλίο έχει ένα ευρηματικό, πρωτότυπο εξώφυλλο όπου σε μία αυλή δεσπόζουν ένα ζευγάρι παλιές ψάθινες καρέκλες και η σκιά τους, του προπερασμένου αιώνα, κειμήλιο της Φωτίκας από τη γιαγιά της. Φωτογραφικό εύρημα της χαρισματικής κόρης της, Σίσσυς Μπίστολα. Η Σίσσυ Μπίστολα από το χορό πέρασε στην καλλιτεχνική ασπρόμαυρη φωτογραφία και κόσμησε τα ποιήματα και πεζογραφήματα της *Άνω Τελείας* με υπέροχες, συμβολικές φωτογραφίες που αναγγέλουν τα μέρη του βιβλίου μέσα από ένα συνεχές παιχνίδι φωτός-σκιάς. Πρόκειται για μια σύνθεση Φωτογραφίας και Λόγου.

Η συγγραφέας Φωτίκα Πλαστουργού είναι μια Μωραΐτισσα με τα όλα της: λεβέντισσα, αγέρωχη, έξυπνη, σπιρτόζα, ετοιμόλογη, κοινωνική, μια γυναίκα με συναίσθημα και ερωτισμό, παλιά και σύγχρονη ταυτόχρονα. Προσπάθησε να καταλαgiάσει το ανήσυχο πνεύμα και τους καημούς της, την επαναστατικότητά της σε οτιδήποτε συμβατικό για τον Άνθρωπο και ιδίως για τη Γυναίκα, όπως είναι ο γάμος ως κοινωνικός θεσμός, στην εξοχή, στα βοσκοτόπια του Θυμαριού της Παλαιάς Φώκαιας στην Αττική. Σ' αυτό τον τόπο ρίζωσε και τον ύμνησε στα ποιήματά της, ανταποδίδοντάς του το καταφύγιο και την παρηγοριά που βρήκε. Το καταφύγιο αυτό δεν φαίνεται όμως να αρκεί για την ανησυχία της συγγραφέως, που ξεχειλίζει από δυναμισμό, έτσι το μετέτρεψε σε ορμητήριο για την έμπνευσή της, όπως τουλάχιστον δείχνουν τα βιβλία της και η συντροφιά μαζί της.

Η *Άνω Τελεία*, υποδηλώνει μια «στάση» της ποιήτριας για να πάρει μια ανάσα, να ξαποστάσει από το τρέξιμο της καθημερινότητας, από τον αγώνα δρόμου

που ξεκίνησε κάποτε από τον Πύργο της Ηλείας. Μια ανασυγκρότηση μέσα από απόσταση από τα πρακτικά του βίου, γι' εκείνα που σε φέρνουν αντιμέτωπο με τη ψυχή, με τα εσωτερικά και βαθύτερα, με τον αληθινό εαυτό που κρύβεται κάτω από το παλίμψηστο των εμπειριών της ζωής.

Καθοριστικός σταθμός στη ζωή και συνειδητοποίηση της Φωτίκας Πλαστουργού ως ανθρώπου, ως Γυναίκας και συγγραφέως, υπήρξε η συνάντησή της το 1969, με μια σπουδαία προσωπικότητα του Πνεύματος και του Λόγου, τον Βασίλη Ρώτα, στο εξοχικό του στη Νέα Μάκρη. Τη συνάντηση και τη συγκλονιστική εμπειρία της με τον Βασίλη Ρώτα προτάσσει και περιγράφει στο Προοίμιο του βιβλίου της, ως καθοριστική της αυτογνωσίας της. Γράφει χαρακτηριστικά τα εξής:

«Δεν ήταν τυχαίο που γνώρισα τον Βασίλη Ρώτα. Ήταν η ορμή μύχιου χείμαρρου που βρήκε την φυσική του εκβολή»: «Εκείνος όμως, ήξερε πολλά της ζωής και όλα του ανθρώπου. Με διάβαζε λέξη-λέξη. Με ξεφύλλισε σελίδα-σελίδα. Με νόησε και μου είπε: “Έκανες άλμα!” Δύο λέξεις προς την έξοδο άγνωστης πορείας. Από τότε παιδεύομαι και εκπαιδεύομαι να ορίσω το “θέλω” και το “πρέπει”. Να ξεχωρίσω την αλήθεια από την αληθοφάνεια, τον δημιουργό από τον κατασκευαστή. Τον σοφό από τον σοφιστή (σήμερα). Αυτοσυγκρούομαι. Μεταλλάσσομαι. Τέμνομαι και χάνομαι. Αφαιρώ και εφάπτομαι. Και πάντα για να βρω και να γράφω την αλήθεια. Τη σοφότερη συμβουλή που μου έδωσε. Οκτώ χρόνια μαθήτευσα κοντά του, ήταν μια πνευματική σπουδή με απόγειοτη φράση: “Να γράψεις την αλήθεια”».

Η *Άνω Τελεία* έχει τα εξής μέρη: Προοίμιο, Ποιήματα, Ποιητικούς Διαλογισμούς, Διηγήματα, Από τη Σκέψη στη Γραφή (δηλαδή σύγχρονους προβληματισμούς, Κρίσεις-Απόψεις), Φράσεις και Ρήσεις, Επίλογος. Το βιβλίο είναι ένα απόσταγμα ποιητικής και φιλοσοφικής σκέψης που δικαιώνει απόλυτα τον Μεγάλο Διδάχο της συγγραφέως στη ζωή και στο Λόγο, Βασίλη Ρώτα.

Ο μπαρμπά Βασίλης με την τραγιάσκα του, ήταν ένα παιδί από το Χιλιομόδι Κορινθίας που εκλήθηκε να ζήσει σε μια ταραχώδη εποχή. Έγινε ένας άοκνος εργάτης των Γραμμάτων και καλλιέργησε όλα τα είδη του Λόγου, ως στιχουργός, ποιητής, θεατρικός συγγραφέας, μεταφραστής, δοκιμιογράφος. Παιδί του χωριού αγάπησε τον λαϊκό μας πολιτισμό, τη δημοτική μας παράδοση, τις ρίζες μας. Διττή η προσφορά του: ως πνευματικός άνθρωπος και ως Αγωνιστής του ΕΑΜ και της Εθνικής Αντίστασης. Αυτός ο άνθρωπος, ο μειλίχιος και γελαστός στις συντροφικές, ήταν ο δυναμικός αγωνιστής σε όλους τους αγώνες προκειμένου να υποστηρίξει τα δικαιώματα του Ανθρώπου στη κοινωνία, στην παιδεία του λαού. Ισόβια στρατευμένος πνευματικά, υπήρξε ένας στρατιώτης του Λόγου και της τέχνης. Με τη στάση ζωής του υπεστήριξε τον κοινωνικό ρόλο του καλλιτέχνη για αδέσμευτη Έκφραση. Ο μεγάλος Δάσκαλος της Φωτίκας Πλαστουργού-Μπίστολα με τη συνάντηση του οποίου συγκλονίστηκε συθέμελα η ζωή και το έργο της, ήταν «ο μπαρμπά Βασίλης ο Αβασίλευτος», όπως τον αποκάλεσε ο Γιάννης Ρίτσος, που μας κληροδότησε το «εγερτήριο τραγούδι του για τη μεγάλη μάχη της Ειρήνης».

Η ζωή της συγγραφέως μοιάζει να χωρίζεται σε δύο μέρη: πριν από τη συνάντησή της με τον Ρώτα και μετά από αυτήν. Μια ζωή στη σύγκρουση Συναισθήματος και Λογικής. Ποιήτρια ή Φιλόσοφος; Κι η ίδια δεν έχει αποφασίσει ακόμα. Πάντως σε κάθε περίπτωση, σκεπτόμενη γυναίκα, σκεπτόμενο άτομο. Γράφει στο ποίημα, «Το φόρεμα αυτοκτόνησε»:

.....  
Το φόρεμα αυτοκτόνησε.  
Κρεμάστηκε στη σκοτεινή ντουλάπατης άχαρης,  
Της κρύας κάμαρας,εκείνο το βράδυ.  
Ψυχή και σώμα ισόβια διάσταση.  
Ψυχή και σώμα ισόβια πλάνη.  
..... (σελ. 80).

Το σώμα πρέπει να το σεβόμαστε γιατί φέρει την ψυχή, μοιάζει να λέει η Συγγραφέας.

Μέσα σ' όλες αυτές τις σκέψεις γύρω από την ύπαρξη, η Φωτίκα ήταν για τα παιδιά της η μητέρα τους. Η «μανούλα πατατόφλουδα», του Επίλογου, που ετοίμαζε τις τηγανιτές πατάτες στη κουζίνα για το γιό της που γύρισε από το Σχολείο. Πόση τρυφερότητα και απλοϊκότητα κρύβει αυτή η εφηβική αγορίστικη προσφώνηση προς τη Φωτίκα και πόση αλήθεια για τους τόσο διαφορετικούς ρόλους που επωμίζεται μια μητέρα...!

Από τρυφερότητα και δυναμισμό και νοσταλγία είναι φτιαγμένη η Φωτίκα. Έτσι τουλάχιστον φαίνεται και στους «Τρυγητάδες»:

Ποιος αντιστέκεται σε τέτοια ηδονή!  
Ποιος προσπερνάει του σταφυλιού τον μόσχο τον μεθυστικό!  
Μπαίνω μες στο αμπέλι. Παραπατώντας πάνω στα κουτρούλια, ζυγώνω τους τρυγητάδες.  
«Γειά σας καιχαρά σας λεβέντες και λεβέντισσες !  
Καλά κρασιά! Και του χρόνου!» [...]

Όσο εκείνη διάλεγε [σταφύλια], εγώ γύριζα σ' άλλους χρόνους και σ' άλλους τόπους. Στου παππού Σόφου Σοφιανού το αμπέλι, στο Γαβρά της Αμαλιάδας. Τότε, που είχα το μπόι σταροκαλαμιάς και κάτω απ' τις μασχάλες τα φτερά του ονείρου. Χωμένη στ' αμπελόφυλλα κοντά στους τρυγητάδες, γέμιζα το καλάθακι μου με ροδίτες, με φιλέρια, μοσχάτα και σαββατιανά, και με εκείνη την παιδιάστικη βιασύνη, τ' άδειαζε στο μεγάλο τρυγοκόφινο.

Η Φωτίκα Μπίστολα χρησιμοποιεί τον Λόγο, ποιητικά και φιλοσοφικά στην Άνω Τελεία. Γράφει στον Ποιητικό Διαλογισμό, «Γύμνασμα ψυχής»:

Τα χρόνια περνούν,  
Η καρδιά αντιδρά  
Ο νούς περιστρέφεται.  
Το σώμα υποτάσσεται.  
Κι ο ποιητής επιμένει  
Να γυμνάζει την ψυχή του.  
Για να αντέξει την κατεδάφιση. (σελ. 127)

Αυτό το ξερίζωμα, «την κατεδάφιση», συμβολίζει και η τελευταία φωτογραφία της Σίσσυ Μπίστολα, που δείχνει ένα τοπίο χιονισμένο κι ένα δέντρο με λυγισμένα τα δύο μοναδικά του κλαδιά στο χιόνι.

Τι είναι όμως η Ποίηση, ποιός είναι ο ρόλος της, αναρωτιέται η συγγραφέας. Γράφει στο ΦΡΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΡΗΣΕΙΣ: «Το πνεύμα του ανθρώπου είναι ελεύθερο. Ο

λογοτέχνης έχει ηθική, κοινωνική ευθύνη. Μέσα από την ασχήμια να βγαίνει ομορφιά. Να διαπλάθει ηθικά και πνευματικά την κοινωνία» (σελ. 243).

Με άλλα λόγια, ο Λογοτέχνης να είναι χρήσιμος στην κοινωνία. Να μην κάνει Τέχνη για την Τέχνη αλλά Τέχνη για την Κοινωνία. Αυτό είναι το πρόσταγμα της συγγραφέως. Αυτό άλλωστε ήταν και το πρόσταγμα του Βασίλη Ρώτα και αυτό ήταν που εύχονταν κάποτε οι γονείς στα παιδιά τους: «Να γίνεις χρήσιμο παιδί στην κοινωνία»! Το πρόσταγμα του Διδάχου της ήταν «...ν' αφήσει μια μεγάλη πνευματική κληρονομιά στα παιδιά, στους νέους και στους μεγαλύτερους» μέσα από το πνεύμα της ελευθερίας. Η μαθήτριά του Φωτίκα Πλαστουργού αναγνωρίζει ότι: «Το έργο του Β. Ρώτα είναι μια αλλιώςτική κληρονομιά. Μας άφησε την αγάπη, τη χαρά, τον Έρωτα, την αισιοδοξία, την ευχαρίστηση, τη λευτεριά» (σελ.226).

Απόσταγμα μιας ζωής, το βιβλίο *Άνω Τελεία*, της κ. Πλαστουργού-Μπίστολα, είναι γεμάτο ποίηση, φιλοσοφία, πεζογραφία, άρθρα της στον Τύπο και παρεμβάσεις της για κοινωνικά θέματα ... και θέσεις για τη σημερινή ζωή και τον άνθρωπο που βιώνει το φαινόμενο της Παγκοσμιοποίησης, σε βάρος της συντροφικότητας, απαραίτητης για την ψυχική ευδαιμονία.

Διαβάζω από το ποίημά της «Παρακαταθήκη»:

Κιβωτό την καταγωγή σου να κάνεις,  
Τα ιερά των παραδόσεων να σώσεις  
Από την αθλιότητα της σύγχρονης  
Ανθρώπινης παραγωγής.  
Την αξιοπρέπεια της φτώχειας σου να ντυθείς.  
Τον πλούτο του πνεύματος να διαφυλάξεις  
Από τους αποίκους θυελλώδεις ανέμους.  
Και όλα εκείνα να αποστραφείς  
που σε περιμένουν, από πνεύμα, πράγμα να γίνεις. (σελ. 43)

Η Φωτίκα Πλαστουργού-Μπίστολα, δεν μασάει τα λόγια της. Λεβέντισσα στη ζωή και στη Λογοτεχνία, γνήσια μαθήτριά του Βασίλη Ρώτα και της στάσης ζωής του. «Ο μπάρμπα Βασίλης όπως του άρεσε να τον λένε, με βοήθησε να ανοίξω τα φτερά μου στους αρρύπαντους ουρανούς της ποίησης, και από κει πάνω να βλέπω τα επίγεια από όλες τις πλευρές ξεκάθαρα. Κι όταν ακόμα έχει “νέφος”. Έτσι γνώρισα εμένα» (επισημαίνει στη σελ. 27).

Γράφει μάλιστα το εξής σημαντικό για τη συνάντησή της με αυτή την αυθεντία του πνεύματος:

«Τίποτα πια δεν μ' έσκιαζε να ξαναπάω σπίτι του. Μετά από κάμποσους μήνες, μ' ένα μάτσο γραμμένα χαρτιά πήγαμε πάλι οικογενειακώς. Αυτό το οικογενειακώς, σε αυτή την περίπτωση δεν μου πήγαινε καθόλου. Τις ώρες που θέλεις να επικοινωνήσεις με κάποιον πνευματικά, τις θέλεις άσυλο. Η όποια άλλη παρουσία νοιώθεις να σου λεηλατεί τα ιερά και τα όσια της ψυχής σου». (σελ. 25)

Η συνάντηση με τον Β.Ρώτα ήταν συνάντηση με τον ίδιο της τον εαυτό, με την αλήθεια της. Ας την ακούσουμε:

«Κούρνιασε ο νους μου κάτω από τον ίσκιο του ποιητή με τα άσπρα μαλλιά και την ζωή τη γεμάτη. Κι όπως γεννιούνται τα οράματα έτσι έγινε και τούτο το αλλόκοτο,

το παράδοξο. Φως αστραπής με τύλιξε, κι ένα σπίτι σε αγρό οραματίστηκα. Έτσι ίδιο με κείνο του ποιητή. Κάτω γης και πάνω ουρανός. Ολόγυρα περιβόλι με δέντρα και λουλουδικά [...]. (σελ. 23)

Με αυτό τον τρόπο ζει από τότε και δημιουργεί εδώ και χρόνια στο ξωμέρι της στο Θυμάρι, η Φωτίκα Πλαστουργού-Μπίστολα. Και όπως σημειώνει στο ποίημα «Σήμερα κάτι άλλαξε»:

Σήμερα γερνάω.  
Η πληροφορία από το διαδίκτυο της ζωής.  
Τακτοποίησα όλα τα πράγματα της ψυχής.  
Κλείδωσα όλα τα βιβλία του ισολογισμού.  
Ορκίστηκα πίστη στο Θεό και στον Έρωτα.  
Μεγάλη η δύναμή τους!  
Σήμερα γερνάω, με άνω τελεία». (σελ. 94).

ISSN: 2529-1831 (Online)  
<http://library.uop.gr/magazine>



**Ευρωπαϊκή Ένωση**  
Ευρωπαϊκό Ταμείο  
Περιφερειακής Ανάπτυξης



ψηφιακή **ελλάδα**  
Όλα είναι δυνατά  
Επιχειρησιακό Πρόγραμμα  
"Ψηφιακή Σύγκλιση"



Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης